

RADA UCZELNIANA
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO
W AKADEMII GÓRNICZO-HUTNICZEJ IM. STANISŁAWA STASZICA
W KRAKOWIE

TAJNA ORGANIZACJA NAUCZYCIELSKA TON
DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO
PODCZAS OKUPACJI HITLEROWSKIEJ 1939-1945

REDAKCJA: WOJCIECH PANEK
                                  ADAM RYŚ
                                  DARIUSZ SALA

KRAKÓW 2015

© 2015 Copyright:

Rada Uczelniana Związku Nauczycielstwa Polskiego
w Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie

Okładkę projektował:
Aleksander Ryś

Mapę Tajnego Nauczania w Krakowie sporządził:
Jerzy Duda

Druk:

Wydawnictwo „Platan”
Kryspinów 189

Spis treści

Słowo Prezesa RU ZNP w AGH.....	5
Wstęp	7
Odezwa Władysława Sieńki – Prezesa Zarządu Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego w Krakowie.....	9
Tajne Szkolnictwo w Krakowie w okresie wojny.....	12
Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), jej zadania i wpływ na kształtowanie się konspiracyjnego szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym.	21
Tajne Nauczanie w systemie Polskiego Państwa Podziemnego	31
Na przekór wojnie. Polska Edukacja Podziemna 1939-1945	42
Specyfika Metod i Organizacji tajnego nauczania w polskiej konspiracji cywilnej i wojskowej lat wojenno-okupacyjnych 1939-1945	53
Tajne nauczanie i przygotowanie pracowników nauki Akademii Górnictwej w latach okupacji 1939-1945.....	71
Państwowa Szkoła Techniczna Górniczo-Techniczno-Miernicza (PSTGHM) – Staatliche Fachschule für Berg-Hütten-und- Vermessungswesen	75
Akcja skryptowo-podręcznikowa.....	78
Skrypty wydawane przez uczniów PSTGHM w latach 1940-1944 – według Marii Czujowej.....	80
Bilans działalności Państwowej Szkoły Technicznej Górniczo- Hutniczo-Miernicznej w latach 1940-1944/45.....	82
Tajne nauczanie.....	82
Państwowy Zakład Badania Minerałów Staatliche Technische Prüfanstalt.....	86
Przygotowanie pracowników nauki.....	90
Pracownicy nauki wywodzący się z młodzieży akademickiej i szkolnej objętej działalnością konspiracyjną Akademii Górniczej w latach 1940-1945 – według Marii Czujowej.	91
Praca naukowa.....	94

Publikacje naukowe i upowszechniające wiedzę przygotowane przez pracowników nauki i studentów Akademii Górniczej w czasie okupacji i wydane wkrótce po zakończeniu II wojny światowej – według Marii Czujowej.....	96
Wyniki działalności konspiracyjnej Akademii Górniczej w zakresie tajnego nauczania oraz kształcenia pracowników nauki i zawodów w latach 1940-1945.....	97
Podsumowanie.....	99
Aneks do ankiety Państwowej Szkoły Górniczo-Hutniczej w Krakowie.....	101
Materiały dotyczące tajnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w zbiorach Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego	108
Wybrane materiały źródłowe	120
Apel kierownika OBSz Jana Smolenia do nauczycielstwa ujęty w 13 punktach, który został rozkolportowany w Krakowie podczas okupacji niemieckiej.....	120
Program oświatowy w Generalnym Gubernatorstwie.....	121
Upamiętnienie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej przez Związek Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej.....	122
Tajne nauczanie w Krakowie w latach 1939 - 1945	141
Objaśnienia Mapy	143
Kalendarium walczącej oświaty i nauki w Krakowie w latach 1939-1945.....	151
Pracownicy i wykładowcy AGH polegli w wojnie obronnej 1939 r. oraz zamordowani przez NKWD w 1940 r.....	173
Tajne nauczanie średnie w Krakowie w okresie okupacji 1939-1945	174
Tajne nauczanie w Krakowie w zakresie programu klas V-VII szkoły powszechnej w latach 1940-1945.....	174
Spis ilustracji.....	176

Słowo Prezesa RU ZNP w AGH

Niniejsza publikacja powstała w siedemdziesiątą piątą rocznicę powstania Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) skupiającej członków Związku Nauczycielstwa Polskiego – pracowników szkół oraz uczelni polskich głównie na terenie miasta Krakowa dla upamiętnienia ich bohaterskiej działalności oświatowej, dydaktycznej i naukowej podczas okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945. Pomysł zebrania i zapisania w formie odrębnych tematycznie rozdziałów zrodził się podczas przygotowywania obchodów 70-rocznicy rozpoczęcia działalności Rady Zakładowej ZNP w Akademii Górniczo-Hutniczej zwanej w ówczesnym czasie Akademią Górniczą. Nie sposób było pominąć i nie przypomnieć wspomnień nieżyjących już czynnych uczestników tamtych zdarzeń, znamienitych członków naszego Związku prof. Andrzeja Bolewskiego i dr Ryszarda Czekajowskiego. Mimo upływu lat przedstawiony przez nich zapis funkcjonowania podziemnej organizacji TON, skupiającej głównie działaczy Związku Nauczycielstwa Polskiego, jest najbardziej dokładną relacją zawierającą nie tylko fakty obrazujące skalę wysiłku polskiego narodu w podtrzymaniu podstaw polskości, właściwego kształtowania i wychowania młodego pokolenia oraz zachowania kultury, języka i dorobku naukowego ale również własny nieoceniony komentarz do tych niewątpliwie unikalnych działań w okupowanej Europie.

W środowisku akademickim Krakowa dużą rolę w podtrzymaniu konspiracyjnej edukacji i nauki odegrała Akademia Górnicza i jej pracownicy, Uniwersytet Jagielloński i inne uczelnie, mimo Sonderaktion Krakau – haniebnej akcji niemieckiego okupanta w dniu 6 listopada 1939 roku w Krakowie, w wyniku której uwięziono profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego (142 osób) i Akademii Górniczej (21 osób) i innych uczelni Krakowa. Pamiętajmy o tych tragicznych wydarzeniach, ale także o pięknej karcie w historii AGH, w realizacji której tak wielu nauczycieli narażało codziennie życie swoje i swoich rodzin, aby podczas hitlerowskiej okupacji organizować tajne komplety z młodzieżą Krakowa, prowadzić pracę naukową w języku polskim, kształcić i dyplomować w ramach działalności Tajnej Organizacji Nauczycielskiej.

Dla pamięci i uszanowania wysiłku środowiska nauczycielskiego oświaty i nauki podczas okupacji ważne jest aby nowe pokolenia młodzieży znały i doceniały tą pracę dydaktyczną i wychowawczą, która pozwoliła zachować dziedzictwo polskości i podjąć po wojnie dzieło odbudowy Ojczyzny bez niepotrzebnych opóźnień.

Pomniki, między innymi takie jak Tablica Pamięci TON znajdująca się w głównym budynku Akademii Górniczo-Hutniczej przy alei Mickiewicza 30

w Krakowie, ale przede wszystkim żywe relacje świadków, oryginalne dokumenty, fotografie, życiorysy zamieszczone w niniejszym wydawnictwie mogą pełnić rolę świadectwa o tamtych historycznych czasach.

Każdemu narodowi trudno byłoby przetrwać bez własnego języka, kultury, nauki i oświaty, dla tego tak ważne dla społeczeństwa polskiego było powołanie i działalność Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w okresie II Wojny Światowej, po zakończeniu której istniała przygotowana w czasach okupacji grupa polskiej młodzieży mogąca kontynuować swoją edukację w szkołach i w uczelniach. Istniała też aktywna społeczność nauczycieli, która mimo wojny i okupacji nie zawiesiła swojej misji, a wręcz przeciwnie kontynuowała i rozwijała w nowych niesprzyjających warunkach aż do odzyskania przez Polskę prawdziwej niepodległości. Bez tajnego nauczania trudno było odbudować system kształcenia i oświaty w Polsce, zapewnić jego właściwy poziom i znaczenie.

Przykładem jest Akademia Górnicza w Krakowie, gdzie w pierwszych powojennych miesiącach 1945 roku zawiązała się organizacja uczelniana Związku Nauczycielstwa Polskiego, która od samego początku była zaangażowana w szybkie uruchomienie Uczelni i rozpoczęcie zajęć ze studentami a także działała na rzecz poprawy materialnego bytu pracowników i ich rodzin. W późniejszych latach ZNP w AGH nie zapomniał o członkach TON, organizując spotkania, konferencje oraz przybliżając ich patriotyczną działalność a także upamiętniając wspomnianą już specjalną Tablicą Pamięci.

Związek Nauczycielstwa Polskiego, organizacja obchodząca 110 lat swojego istnienia, ma świadomość iż to z jej szeregowych członków zrodziła się Tajna Organizacja Nauczycielska i dla tego ciąży na nim obowiązek zachowania i upamiętnienia oraz rozpowszechniania informacji o tej historycznej formacji.

Cześć Ich Pamięci!

Dr inż. Dariusz SALA

Prezes Rady Uczelnianej

Związku Nauczycielstwa Polskiego

w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie

Wstęp

W bieżącym roku obchodziliśmy 110 rocznicę powstania Związku Nauczycielstwa Polskiego. Jubileusz był bardzo ważnym wydarzeniem dla społeczności Akademii Górniczo-Hutniczej a szczególnie dla członków Związku, którzy obchodzili 70-lecie działalności w AGH. Dzięki aktywności i zaangażowaniu związkowców, a także chęci zaprezentowania informacji o działalności środowisk skupionych wokół powstałej podczas II Wojny Światowej Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, powstała publikacja, którą trzymają Państwo w rękach.

Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) powstała z inicjatywy członków Związku Nauczycielstwa Polskiego jest żywym elementem tożsamości społeczeństwa polskiego biorącego czynny udział w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Powstała w Warszawie w październiku 1939 roku TON swoje kadry kierownicze zawdzięczała przekształceniu Prezydium Zarządu Głównego ZNP. Od samego początku na czele TON-u stali więc: Zygmunt Nowicki, Waław Tułodziecki, Czesław Wycech, Kazimierz Maj i Teofil Wojeński. To im zwłaszcza zawdzięczamy szerokie rozwinięcie działalności tajnego nauczania w kraju, a na bazie ich pracy możliwe było szybkie odtworzenie sieci szkolnictwa w okresie powojennym. Olbrzymi wkład w tworzenie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w Krakowie mieli pracownicy Akademii Górniczej, którzy od samego początku okupacji hitlerowskiej brali czynny i aktywny udział w dziele tajnego nauczania.

Niezwykle interesującym dokumentem prezentowanym w niniejszej publikacji jest „Odezwa Władysław Sieńki – prezesa Zarządu Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego w Krakowie” wydana w przeddzień wybuchu II-giej Wojny Światowej, która przygotowuje niejako nauczycieli do nowej roli żołnierzy w walce o zachowanie polskości i tożsamości narodowej.

W dalszej części publikacja niniejsza składa się z sześciu referatów, a także trzech opracowań historycznych. Pierwszy referat przygotowany przez Wojciecha Panka „Tajne szkolnictwo w Krakowie w okresie wojny” porusza główne problemy konspiracyjnej działalności nauczycieli i uczniów w Krakowie. Prace Ryszarda Czekajowskiego „Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) jej zadania i wpływ na kształtowanie się konspiracyjnego szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym” i Juliana Kwieka „Tajne nauczanie w systemie Polskiego Państwa Podziemnego” opisują proces powstania TON-u i osadzają tą organizację w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego.

Z kolei referat Ryszarda Terleckiego „Na przekór wojnie. Polska Edukacja Podziemna 1939-1945” prezentuje złożoność tajnego nauczania na ziemiach

polskich w okresie okupacji, zwracając uwagę na jego wieloaspektowość i złożoną strukturę.

W artykule „Specyfika metod i organizacji tajnego nauczania w polskiej konspiracji cywilnej i wojskowej lat wojenno-okupacyjnych 1939-1945” Ryszard Czekajowski podejmuje zagadnienie tajnej edukacji cywilnej i wojskowej, porównuje je i analizuje. Ostatni referat Andrzeja Bolewskiego „Tajne nauczanie i przygotowanie pracowników nauki Akademii Górniczej w latach okupacji 1939-1945” prezentuje dorobek pracowników naukowych Akademii Górniczej w okresie okupacji, analizuje główne zagadnienia badawcze jakie podejmowali pracownicy podczas II wojny światowej, ukazuje dzień codzienny i trudności jakie napotykali pracownicy nauki podczas swej pracy.

Opracowanie historyczne „Materiały dotyczące tajnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w zbiorach Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego” Piotra Wierzbickiego prezentuje przegląd zachowanych dokumentów i ich objętość oraz położenie w archiwach związkowych Okręgu Małopolskiego ZNP w Krakowie. Zawiera liczne przypisy do treści oraz odnośniki do innych materiałów i dokumentów a także do literatury. Autor skupia się głównie na historii oświatowych członków ZNP biorących udział w tajnym nauczaniu. Opracowanie historyczne „Upamiętnienie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej przez Związek Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej” autorstwa Adama Rysia i Dariusza Sala przedstawia różnorodne formy zaangażowania członków Związku Nauczycielstwa Polskiego w AGH zrzeszonych w Radzie Uczelnianej w upamiętnianie i rozpowszechnianie informacji o działalności TON, o historii jej działaczy w latach II Wojny Światowej oraz przedstawiające powojenne inicjatywy związane z zachowaniem dla następnych pokoleń dokonań konspiracyjnych nauczycieli. Opracowanie historyczne „Tajne nauczanie w Krakowie w latach 1939-1945” Bogusława Majewskiego jest listą z zapisem miejsc prowadzenia tajnego nauczania w Krakowie. Listę wzbogacono o przygotowany na nowo plan wraz z zaznaczonymi adresami konspiracyjnej działalności edukacyjnej, naniesiony na mapę Krakowa z 1939 roku oraz na mapę współczesną.

Na końcu niniejszej publikacji zamieszczamy bardzo ciekawe i niezwykle dokładne „Kalendarium walczącej oświaty i nauki w Krakowie w latach 1939-1945” autorstwa Piotra Wierzbickiego i Tomasza Wilczyńskiego, pomagające prześledzić wydarzenia i daty z tego ciężkiego dla narodu polskiego okresu.

Wojciech Panek

Adam Rys

Dariusz Sala

Adam Ryś

Odezwa Władysława Sieńki – prezesa Zarządu Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego w Krakowie

Poniżej zamieszczono skan dokumentu oraz tekst szczególnej odezwy. Jest to dokument podpisany przez Władysława Sieńkę – prezesa zarządu okręgowego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Krakowie. Dokument datowany jest na sierpień roku 1939, czyli w przeddzień wybuchu II Wojny Światowej. Odezwa jest świadectwem że nauczyciele zrzeszeni w ZNP świetnie zdawali sobie sprawę nie tylko z rychłego wybuchu wojny, ale również wykazali inicjatywę w zapewnieniu zabezpieczenia materialnego i organizacyjnego dla powołanych do Wojska Polskiego nauczycieli. Prezes Sieńko zwraca się również do kobiet, nauczycielek o zapewnienie pracy i opieki w swoich środowiskach. Prezes Okręgu apeluje również o to, by szkoły stały się centrami opieki ale także normalnego życia codziennego. Można tutaj upatrywać troskę o kontynuację misji edukacyjnej polskiej szkoły również w trakcie wojny i przyszłej okupacji.

Przedstawiony dokument jest świadectwem dalekosiężnego spojrzenia Związku Nauczycielstwa Polskiego na sytuację w kraju jak również prezentuje patriotyczną i obywatelską postawę ZNP. Odezwę tą można porównać (przy zachowaniu odpowiednich proporcji) z dokumentem kardynała Sapięhy z sierpnia 1939 r. dla kościoła w Małopolsce (w szczególności dla parafii na Spiszu) na wypadek ataku niemieckiego i okupacji.

Dokument ten, który jeszcze przed wojną sugeruje nauczycielom czynny opór wobec ewentualnego najeźdźcy jest ewidentnym przyczynkiem do późniejszych działań nauczycielskich podczas okupacji niemieckiej. Niżej dokument znajduje się w archiwum ZNP w Krakowie i nie był jeszcze nigdzie publikowany.

Władysław Sieńko - Odezwa do Prezesów Ognisk i Oddziałów Powiatowych
Zw. N. P.

Zarząd Okręgu Związku
Nauczycielstwa Polskiego
w Krakowie
ul. Szewska L.20.I.p.
Tel. 133-60

W Sierpniu 1939 roku.

Do
Kol. Prezesów Ognisk i Oddziałów Powiatowych Zw. N. P.
w Województwie krakowskim

W chwili w której każdy Obywatel Państwa Polskiego powinien spełnić gorliwie swój obowiązek, my jako nauczyciele i wychowawcy musimy przyjąć na siebie obowiązek zajęcia się rodzinami powołanych rezerwistów pomagając Komitetom gminnym i lokalnym w całej pełni w ich zadaniu. Szkoła w każdej miejscowości niechaj będzie tą prawdziwą opiekunką i doradczynią i starszych i młodszych, aby życie toczyło się nadal normalnym torem. Wszelkie fałszywe pogłoski rozsiewane przez naszych nieprzyjaciół powinny być z miejsca prostowane, a ludność pouczona o roli jaką Państwo, nasza Armia Polska i Społeczeństwo spełnić musi.

Zwracam się do Pan Koleżanek, które jako Polskie Kobiety i Nauczycielki niechaj ujmą w Swe ręce tak pracę jak i opiekę w Swym środowisku, z każdy postereunek powierzony Ich opiece niech uczynią wielką i niezdybytą twierdzą, moralną i gospodarczą.

Koleżdy Prezesi Oddziałów Powiatowych zorganizują własne nauczycielskie Komitety Powiatowe, oraz plan pracy i pomocy, i zawiadomią o tym całe nauczycielstwo w swoim powiecie, aby w razie potrzeby wiedziało gdzie się zwracać o pomoc i wskazówki. Szczególnie należy się zająć rodzinami powołanych Kolegów, które to rodziny w Organizacji powinny znaleźć szczerą i prawdziwą opiekę.

W razie powołania Kolegów czuwających nad gromadzeniem funduszków i prowadzących Kasy Samopomocy należy przewidzieć zastępstwa takie, by akcja nie ucierpiała i majątek nie zniszczał.

Do całej akcji należy zachęcić Panie Koleżanki, które w pracy społecznej wykazały wielką ofiarność i poświęcenie.

O powołaniu Komitetów powiatowych, oraz o zmianach personalnych w Ogniskach lub w Oddziałach, należy natychmiast zawiadomić Okręg, aby usprawnić wysyłkę informacji, czy też pomocy ze strony Krakowskiego Okręgu Z. N. P.

Nauczycielstwo zorganizowane w Z. N. P. musi wykazać swój spokój, równowagę, zdolności organizacyjne i całkowitą ofiarność w tej wielkiej dla Państwa Polskiego chwili.

Sieńko Władysław m. p.
Prezes Okręgu

Rys. 1 Tekst odezwy Prezesa Okręgu Krakowskiego ZNP - Władysława Sieńki do Prezesów Ognisk i Oddziałów Powiatowych ZNP z sierpnia 1939 r.

Zarząd Okręgu Związku
Nauczycielstwa Polskiego
w Krakowie
ul. Szewska L.20.I.p.
Tel. 133-60

W Sierpniu 1939 roku.

Do Kol. Prezesów Ognisk i Oddziałów Powiatowych Zw.N.P.

w Województwie krakowskim

W chwili w której każdy Obywatel Państwa Polskiego powinien spełnić gorliwie swój obowiązek, my jako nauczyciele i wychowawcy musimy przyjąć na siebie obowiązek zajęcia się rodzinami powołanych rezerwistów pomagając Komitetom gminnym i lokalnym w całej pełni w ich zadaniu.

Szkoła w każdej miejscowości niechaj będzie tą prawdziwą, opiekunką i doradczynią i starszych i młodszych, aby życie toczyło się nadal normalnym torem. Wszelkie fałszywe pogłoski rozsiewane przez naszych nieprzyjaciół powinny być z miejsca prostowane, a ludność pouczona o roli jaką Państwo, nasza Armia Polska i Społeczeństwo spełnić musi.

Zwracam się do Pań Koleżanek które jako polskie Kobiety i Nauczycielki niechaj ujmą w Swe ręce tak pracę jak i opiekę w Swym środowisku, a każdy posterunek powierzony Ich opiece niech uczynią wielką i niezdybą twierdzą, moralną i gospodarczą.

Koledzy Prezesi Oddziałów Powiatowych zorganizują własne nauczycielskie Komitety Powiatowe, oraz plan pracy i pomocy, i zawiadomią o tym całe nauczycielstwo w swoim powiecie, aby w razie potrzeby wiedziało gdzie się zwracać o pomoc i wskazówki. Szczególnie należy się zająć rodzinami powołanych Kolegów, które to rodziny w Organizacji powinny znaleźć szczerą i prawdziwą opiekę.

W razie powołania Kolegów czuwających nad gromadzeniem funduszków i prowadzących Kasy Samopomocy należy przewidzieć następstwa takie, by akcja nie ucierpiała i majątek nie niszczał.

Do całej akcji należy zachęcić Panie Koleżanki, Które w pracy społecznej wykazały wielką ofiarność i poświęcenie. O powołaniu Komitetów powiatowych oraz o zmianach personalnych w Ogniskach lub w Oddziałach, należy natychmiast zawiadomić Okręg, aby usprawnić wysyłkę informacji, czy też pomocy ze strony Krakowskiego Okręgu Z.N.P. Nauczycielstwo zorganizowane w Z.N.P. musi wykazać swój spokój, równowagę, zdolności organizacyjne i całkowite ofiarność w tej wielkiej dla Państwa Polskiego chwili.

Sieńko Władysław m. p.

Prezes Okręgu

Wojciech PANEK

Tajne szkolnictwo w Krakowie w okresie wojny

6 września 1939 roku około godziny 6 rano w Krakowie pojawiły się pierwsze oddziały niemieckie. Powszechnie odbierano to jako wielką niespodziankę. Ludzie nie byli przygotowani i nie wiedzieli co ich czeka. Nastroje dominujące wśród mieszkańców były bardzo pesymistyczne. Wszechobecne poczucie klęski i niemoc, olbrzymie upokorzenie.

Wojska niemieckie wkroczyły do Krakowa od strony południowej, przez most Piłsudskiego. Oddziały które zajęły miasto pochodziły z VIII i XVII Korpusu gen. Ernsta Buscha i gen. Wernera Kienitza, wchodzących w skład 14 Armii. Niemcy kilkakrotnie okrążyli Rynek, w towarzystwie dziennikarzy i kamer filmowych¹. Od pierwszych dni okupacji niemieckiej zaczął się proces demontażu polskich instytucji państwowych, w ich miejsce pojawiały się instytucje okupanta. Początkowy stan tymczasowości uległ zmianie po decyzji Hitlera z 12 października 1939 r., kiedy to utworzono z części ziem terytorium Polski Generalne Gubernatorstwo (zwane potocznie „GG”, „Frankonia”). 26 października dekret wchodzi w życie i generalnym gubernatorem zostaje dr Hans Frank, uzyskując pełnię władzy cywilnej na terenie GG. Utworzone Generalne Gubernatorstwo nie było tworem państwowym, władzę zwierzchnią wykonywała tu Rzesza, nie była jednocześnie częścią Niemiec, jak tereny zaanektowane. Między GG, a tymi terenami powstała granica celna, walutowa, dewizowa, policyjna². Kraków został stolicą tego „tworu”.

Od pierwszych dni okupacji dającym się obserwować zjawiskiem było nowe podejście Niemców do terenów podbitych. Od samego początku widoczny był plan unicestwienia polskiej świadomości narodowej. Jak stwierdza Czesław Madajczyk „Doraźnym celem administracji niemieckiej była maksymalna eksploatacja tego obszaru na potrzeby Rzeszy, a długofalowo – przygotowanie tego obszaru do kolonizacji”³. Przejawem tego postępowania była fizyczna eliminacja polskiej inteligencji. Najbardziej jaskrawym przykładem takiego postępowania była rozpoczęta w Krakowie 6 listopada Sonderaktion Krakau (Specjalna akcja Kraków). Na godzinę 12, dr Bruno Müller, wyższy oficer SS zwołał pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego do sali 56 Collegium Novum na zebranie. Podczas tego spotkania miał zostać przedstawiony pracownikom naukowym referat na temat stosunku III Rzeszy i narodowego socjalizmu do

---

¹ A. Chwalba, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939-1945*, Tom 5, Kraków 2002, s. 17-

² Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938-1945*, Poznań 1983, s. 149.

³ Cz. Madajczyk, op. cit., 156.

zagadnień nauki szkolnictwa wyższego. W wykładzie uczestniczyli prawie wszyscy profesorowie i pracownicy naukowcy z UJ, z Akademii Górniczej i Akademii Handlowej⁴, zachęceni przez rektora Tadeusza Lehra-Spławińskiego. Wchodzący byli legitymowani. Profesor Kazimierz Kumaniecki „obraził się na takie traktowanie i nie wszedł do budynku, a tym samym uniknął tragicznych konsekwencji”⁵. Po krótkim wstępie Müller stwierdził, że „uniwersytet krakowski był zawsze ogniskiem antyniemieckich nastrojów”⁶. Naukowcy zostali aresztowani i przewiezieni do obozów w Sachsenhausen-Oranienburgu pod Berlinem.

Rys. 2 Wciągnięcie flagi hitlerowskiej na Wawelu, Kraków, 6 IX 1939

Rys. 3 Gmach Akademii Górniczej zajęty przez hitlerowców i przemieniony na siedzibę rządu Generalnej Guberni

Trzy dni po internowaniu pracowników akademickich, esesmani aresztowali i uwięzili 32 profesorów szkół średnich, z czterech krakowskich liceów (im. Witkowskiego, Sienkiewicza, Hoene-Wrońskiego i Nowodworskiego). Był to jednoznaczny sygnał, że okupant niemiecki prowadził będzie walkę z polską

⁴ Aresztowano 183 osoby, z tego z UJ 155, z AG – 22, z Akademii Handlowej – 3.

⁵ A. Chwałba, op. cit., s. 164-165.

⁶ H. Pierzchała, *Wyrwani ze szponów państwa – SS. Sonderaktion Krakau 1939-1945*, Kraków 1997, s. 153-154.

inteligencją. Stopniowym celem tej walki miała stać się eksterminacja narodu polskiego. Wynaradawianie nie miało być łączone z próbami germanizacji narodu polskiego. Zgodnie z doktryną rasową, ludność Słowiańska miała być przekształcona w półniewolników, służących „rasie panów”. Miała stanowić zaplecze dla rozwijającego się potencjału gospodarczego Rzeszy. Widziano w niej jedynie tanią siłę roboczą. Starano się eliminować jakiegokolwiek aspiracje do posiadania własnej odrębności kulturowej⁷. Jak twierdził sam Hitler Polaków „należy utrzymywać w głupocie i ciemnocie”.

Rys. 4 Niszczenie pomnika Adama Mickiewicza na Rynku Głównym w sierpniu 1940

Władza Hansa Franka była spójna z założeniami tez hitlerowskich. Zgodnie z nimi zamknięto szkoły wyższe i gimnazja. Za wystarczające uznano istnienie jedynie szkół zawodowych i stopnia podstawowego. 21 listopada, zarządzeniem szefa dystryktu krakowskiego Wächtera zamknięto szkoły średnie ogólnokształcące w Krakowie. Dokonano także zmian w zakresie dydaktyki. Z siatki godzin szkolnych całkowicie zniknęła historia, przedmiot o szczególnych walorach wychowawczych w procesie kształtowania świadomości narodowej i kształtowaniu postaw patriotycznych. Znacząco ograniczono liczbę godzin z języka polskiego oraz geografii, eliminując całkowicie zagadnienia geografii Polski. W siatce godzin nie było także wychowania fizycznego⁸. Kolej-

---

⁷ R. Kaczmarek, *Historia Polski 1918-1989*, Warszawa 2010, s. 417.

⁸ J. Chrobaczyński, *Tajna szkoła w okupowanym Krakowie 1939-1945*, Kraków 2000, s. 39-40.

nym krokiem było ograniczenie dostępu uczniów do przedwojennych polskich podręczników. 13 grudnia 1939 r., w Krakowie, nakazano kierownikom polskich szkół odebranie dzieciom wszystkich podręczników do przedmiotów które miały być zlikwidowane. 19 grudnia postanowienie to rozszerzono na obszar całego GG.

Rys. 5 Dr Marian Cichocki – członek Miejskiej Komisji Oświaty, więzień Oświęcimia, Matthausen i Ebensee, gdzie zmarł z wycieńczenia

Rys. 6 Władysław Sieńko – wieloletni prezes Zarządu Okręgu ZNP w Krakowie, Senator RP, organizator Tajnego Nauczania

Jawne szkolnictwo w Krakowie odbywało się dzięki zaangażowaniu nauczycieli, uczniów i rodziców. Konieczność kontynuowania nauki w okresie okupacji była przez wszystkie te grupy dostrzegana. Dodatkowo wzmocnienie postaw nastąpiło po wytycznych inspektora miejskiego urzędu szkolnego Cichockiego dla krakowskich nauczycieli, w której możemy przeczytać: „nie wypuszczajcie dzieci z rąk, zbierajcie je choćby na jednogodzinną naukę, ale codziennie”⁹. Należy także zwrócić uwagę, że jawne nauczanie w okresie okupacji miało polski charakter. W szkołach uczyły się polskie dzieci, uczone przez polskich nauczycieli. Co podkreślają powojenne relacje nauczyciele stanęli na wysokości zadania. Jak podkreśla Jacek Chrobaczyński „to poczucie normalności było wynikiem niezwyklej pracy nauczycieli. Ta normalność to przecież –

⁹ J. Chrobaczyński, op. cit., s. 42.

w miarę możliwości – kreowanie pożądanych postaw u dzieci i młodzieży i przygotowanie ich poprzez szkołę jawną do tajnych kompletów”. Środowisko nauczycieli dość szybko zdało sobie sprawę z konieczności uzupełnienia edukacji jawnej o tajne komplety.

Jednym z ważnych elementów Polskiego Państwa Podziemnego było tajne nauczanie. Jego rozmiar był największy w skali Europy. Jak twierdzi Andrzej Chwalba „Tajna oświata była największą i najlepiej zorganizowaną częścią cywilnego ruchu oporu, aczkolwiek nie mogła stać się powszechną. Nauczyciele, obok wojskowych, stanowili najliczniejszą część podziemia. Dzięki nim, dzięki tajnej oświacie nie doszło do powstania luki edukacyjnej w Polsce”¹⁰. Stosunkowo szybko zaczynają działać nauczyciele po zamknięciu liceów ogólnokształcących. Nauczyciele z tych szkół rozpoczęli pracę z młodzieżą już pod koniec listopada, a więc tuż po zamknięciu szkół. Dodatkowo w działalność poza systemem jawnym włączyli się nauczyciele, którzy dotarli do Krakowa z innych części kraju, aby zarobić na chleb bardzo często udzielali korepetycji za drobną opłatą, które stanowiły uzupełnienie edukacji o treści, których brakowało w szkołach powszechnych.

Rys. 7 Niszczenie sprzętu uniwersyteckiego przez okupanta. Biblioteka Jagiellońska rok 1940. Po przewiezieniu książek do nowego gmachu regały magazynowe zostały zrzucone na dziedziniec

Tworząca się w skali całego kraju struktura podziemnego państwa podjęła próby skoordynowania tajnych kompletów. Przy Służbie Zwycięstwu Polski powołano Komisję Oświecenia Publicznego, na której czele stał wiceminister

---

¹⁰ A. Chwalba, op. cit., s. 315-316.

Kazimierz Pieracki. To na bazie tej inicjatywy powstała pod koniec lutego 1940 r. Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich w Krakowie, na czele z byłym rektorem UJ Władysławem Szaferem. Ponadto tajne komplety funkcjonowały w Krakowie organizowane przez nauczycieli skupionych w Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz nauczyciele skupieni w Towarzystwie Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych.

W początkach 1941 r. powstał w Warszawie Departament Oświaty Delegatury, na której czele stał Czesław Wycech. W Krakowie powstaje komisja okręgowa, podstawę dla niej stanowi Okręgowe Biuro Szkolne. Władze centralne na kierownika Okręgowej Komisji Oświaty i Kultury mianował Jana Smoleń. Andrzej Chwalba ocenia, że kierownik dobrze sprawdzał się w roli kierownika tajnej oświaty w Krakowie. „Zewnętrznie wyglądał szaro i niepokąźnie. Niewielkiego wzrostu, krępy, o ruchach żywych i rysach twarzy dość pospolitych, był człowiekiem niezwyklej energii i pracowitości”¹¹. Proces scalania środowisk nauczycielskich trwał przez lata okupacji, jednak nigdy w pełni się nie udał.

Zadaniem jakie postawiła przed sobą tajna edukacja było kształcenie i wychowywanie młodych ludzi. Starano się ich chronić przed deprawującymi skutkami wojny i polityki okupanta. Tajna szkoła budowała wśród młodego pokolenia poczucie patriotyzmu i mobilizowała do stawiania oporu hitlerowskim najeźdźcom. Struktury tajnego nauczania w Krakowie olbrzymią wagę przywiązywały także do postaw samych nauczycieli. Wywierano dużą presję, szczególnie na nowo zatrudnionych nauczycieli w szkołach jawnych, aby zachowywać się godnie i aby pamiętać komu winni są posłuszeństwo. Niektórych nauczycieli szkół legalnych upominano i ostrzegano, w przypadkach niewłaściwej postawy¹². Ponadto starano się w ramach tajnego nauczania uzupełniać treść, których nie było w szkole jawnej. Szczególnie w zakresie przedmiotów, których brakowało w szkole, a więc historii, geografii polski i literatury ojczyściej.

System szkolnictwa tajnego musiał przede wszystkim uzupełnić lukę w zakazanych obszarach edukacyjnych takich jak szkolnictwo średnie i wyższe. Bardzo pręźnie zaczęło w okresie okupacji rozwijać szkolnictwo średnie w Krakowie. W początkowym okresie wojny tajne nauczanie miało charakter mało sformalizowany, nie podlegało żadnej kontroli. Dynamiczny rozwój tajnych kompletów nastąpił po klęsce Francji od czerwca 1940 r. Spowodowane było to utratą nadziei na szybkie zakończenie działań wojennych. Zaczęto sobie

---

¹¹ W. Gałęcki, *Jeszcze raz przez życie*, Kraków 1966, s. 379.

¹² A. Chwalba, op. cit., s. 316-317.

zdawać sprawę, że wojna potrwać może długo, więc trzeba przedsięwziąć długofalowe działania w celu zabezpieczenia edukacyjnego dzieci i młodzieży. Poważnym wyzwaniem było prowadzenie zajęć z zakresu szkolnictwa wyższego.

Rys. 8 Jan Smoleń – kierownik Okręgowego Biura Szkolnego

Rys. 9 Bronisław Chrzan – przewodniczący oraz referent Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury, wieloletni członek ZNP, szczególnie zasłużony dla upamiętnienia TON

Uczniowie uczyli się w małych grupach 4-6 osobowych, w mieszkaniach uczniów lub nauczycieli. Szczególnie wielkość grup bardzo pozytywnie wpływała na jakość poziomu kształcenia. Ocena poziomu nauczania na kompletach była bardzo wysoka, jak można się dowiedzieć ze wspomnień „Było wiele takich, które znacząco przewyższały najlepszy poziom przedwojenny”¹³. Podstawę do realizacji zajęć stanowiły przedwojenne programy szkolne. Zajęcia starano się realizować codziennie, zwracając uwagę na systematyczność pracy zarówno uczniów, jak i nauczycieli. Lekcje ze względów okupacyjnych mogły się odbywać jedynie popołudniami i wieczorami (od godziny 16 do 21 jeśli pozwalała na to godzina policyjna).

Zajęcia odbywały się z zachowaniem zasad konspiracji. Zalecano aby wykładowcy nie podawali nazwisk, a uczniowie o nie dopytywali. Opuszczanie miejsc spotkań też powinno odbywać się pojedynczo, nigdy grupami, co mogłoby wzbudzać podejrzenia władz okupacyjnych. Władze oświatowe organizowa-

---

¹³ A. Chwalba, op. cit., s. 317.

ły egzaminy, dostarczały książki, często wydawane przez tajne wydawnictwa. Do rangi symbolu w Krakowie urosła legalna Szkolnica (Spółdzielnia Nauczycielska) zawiązana pod patronatem ZNP/TON, dzięki sieci lokali, sklepów, hurtowni rozpowszechniły ponad 30 tys. podręczników, poradników dla nauczycieli tajnych szkół.

Wynagrodzenie nauczyciele pobierali od rodziców uczniów. Wynagrodzenie nie było zbyt wysokie, za jedną godzinę lekcyjną płacono równowartość ok. 1 kg masła. Problem dotyczył ogólnej biedy w mieście, często ludzie niebyli w stanie płacić za naukę. Jak podaje Julian Waga, w grudniu 1944 r. na 1181 uczniów objętych nauką, 155 osób pobierało naukę bezpłatnie, jednakże 198 uczniów i ich rodziców płaciło dobrowolnie więcej niż ustalone początkowo stawki¹⁴. Precyzyjne ustalenie liczby nauczycieli i uczniów biorących udział w tajnym nauczaniu w Krakowie nie jest rzeczą prostą. Według ustaleń Jacka Chrobaczyńskiego, w tajnym nauczaniu w okresie okupacji pracowało 986 nauczycieli¹⁵.

Edukacja w tajnych szkołach średnich kończyła się egzaminem dojrzałości. Dyplom maturalny otrzymywał uczeń, który pozytywnie zdał pięć egzaminów z przedmiotów ogólnokształcących. Tematy do egzaminu pisemnego otrzymano w zalakowanych kopertach, które losowano. Ambitni uczniowie często trafiali na kolejny szczebel edukacyjny. Wyższe uczelnie prowadziły również zajęcia w ramach tajnego nauczania. Uczniowie chcący rozpocząć studia dostawali od kierowników szkół średnich dostawali listy polecające na uczenie, oczywiście z zachowaniem zasad konspiracji. Często list stwierdzał, że dana osoba ma kwalifikacje do „objęcia posady”¹⁶.

Tajne nauczanie na uczelniach wyższych w Krakowie rozpoczęło się pod koniec kwietnia 1942 roku. Rozpoczęcie zajęć później niż w Warszawie, było spowodowane akcjami specjalnymi skierowanymi przeciw pracownikom wyższych uczelni. Inicjatorem powołania tajnego UJ była grupa uczniów skupiona wokół prorektora Władysława Szafera. Zadanie zorganizowania tajnych studiów powierzono doc. Mieczysławowi Małeckiemu. Organizatorzy od samego początku przyjęli dwie podstawowe zasady działania: studia były bezpłatne oraz, że poziom nauczania nie może odbiegać od przedwojennego.

Studenci z wykładowcami pracowali w grupach od 4 do 10 osób. Na czele grupy stał starosta, który odpowiadał za kontakt z wykładowcami, dbał o lokal i książki. Zajęcia odbywały się w domach prywatnych, podobnie jak zajęcia szkolne prowadzone były w godzinach popołudniowych. Największy

---

¹⁴ A. Chwalba, op. cit., s. 318.

¹⁵ J. Chrobaczyński, op. cit., s. 181.

¹⁶ A. Chwalba, op. cit., s. 320.

problem stanowił dostęp do literatury. Podręczniki i książki były wypożyczane, z narażeniem własnej osoby, przez pracowników Biblioteki Jagiellońskiej, dr Adama Bara i dr Władysława Pocięchę.

Zajęcia odbywały się bez wakacji i ferii, jedyną przerwą w zajęciach były święta i sytuacje wymuszone przez działalność okupanta. Do takiego wydarzenia doszło w sierpniu 1944 r., kiedy w Warszawie trwało powstanie, w Krakowie hitlerowcy rozpoczęli wielkie łapanki, aby przeciwdziałać temu zarządzono przerwę w zajęciach. Informacją do rozpoczęcia przerwy w zajęciach było hasło: „brydza dzisiaj nie będzie”¹⁷.

W Krakowie działały także Akademia Górnicza szkoląca w dużym zakresie przyszłych specjalistów technicznych. Po pozbawieniu Akademii budynków, w których mieścił się teraz zarząd GG, część pracowników przeniosła się do filii Akademii na przedmieściach przy ulicy Krzemionki. Uruchomiono tam Techniczną Szkołę Górniczo-Hutniczo-Mierniczą, jako szkołę dozwoloną, dozwoloną przez okupanta. Znaleźli w niej zatrudnienie pracownicy Akademii. Powodowało to, że poziomem zajęć laboratoryjnych i teoretycznych był bardzo wysoki, dodatkowo wspomagany przez rozbudowaną sieć tajnego nauczania. Skutkiem ciężkiej pracy pracowników naukowych była przeprowadzone egzaminy dyplomowe, magisterskie, a nawet przewody doktorskie¹⁸.

Okres wojny stanowił olbrzymią lukę w edukacji mieszkańców Krakowa. Młodzież miała utrudniony dostęp do zdobywania wiedzy i umiejętności na miarę swoich możliwości przez działalność okupanta. Należy podkreślić, że możliwość odtworzenia struktur edukacyjnych po II wojnie światowej była w dużym stopniu możliwa dzięki pracy nauczycieli i pracowników akademickich, w ramach tajnego nauczania. Stanowiło to nieoceniony wkład wychowawczy i zapewniło ciągłość kadry naukowo badawczej na wyższych uczelniach.

---

¹⁷ A. Chwalba, op. cit., s. 321.

¹⁸ J. Chrobaczyński, op. cit., s. 143-144.

Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), jej zadania i wpływ na kształtowanie się konspiracyjnego szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym.

Tajna oświata, nauka i kultura, będąc w okresie lat II-giej wojny światowej oraz związanej z nią okupacją jednym z wykładników funkcjonowania Podziemnego Państwa Polskiego, charakteryzowała się wielością form konspiracyjnych. Dokonane podczas okupacji niemieckiej drastyczne ograniczenia w zakresie oświaty poprzez zamknięcie polskich szkół średnich i wyższych, poprzez zawężenie programu nauczania w szkołach powszechnych i sprowadzenie nauki w szkołach zawodowych głównie do zajęć praktycznych – a z kolei na okupowanych terenach wschodnich do 1941 r. presja rusyfikacyjna – spowodowały powstanie i dynamiczny rozwój zorganizowanego ruchu tajnego nauczania. Ta konspiracyjna działalność oświatowa, naukowa, zapisała się jako istotny i ważny element podziemnej walki narodu polskiego¹⁹.

W zasadzie natychmiast po zakończeniu działań wojennych w 1939 roku, nauczyciele polscy wszystkich szczebli edukacyjnych zdecydowanie podejmowali organizowanie różnych form nauczania o charakterze konspiracyjnym. Warto zauważyć, że pierwsze formy i organizacyjne załączki tajnego nauczania powstawały często samorzutnie, w rezultacie wspólnych inicjatyw młodzieży i nauczycieli²⁰. Równoległe z powstawaniem tajnej oświaty, następowało w poszczególnych miejscowościach tworzenie tajnych związków nauczycielskich, względnie konspirowanie już istniejących. Z nastaniem okupacji na wszystkich terenach Drugiej Rzeczypospolitej, już pod koniec października 1939 roku, członkowie i przedwojenni działacze Związku Nauczycielstwa Polskiego zorientowali się w zamiarach okupantów i podjęli organizacyjne kroki w zakresie działalności konspiracyjnej. Założona została Tajna Organizacja Nauczycielska – kryptonim TON. Jako jej główne zadanie, przyjęte zostało pod-

---

¹⁹ J. Chrobaczyński, *Wojna a edukacja. Studium o tajnej szkole w okupowanej Polsce (1939-1945)*. W: *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN*, t. XLIII, Wyd. PAN, Kraków 1989; R. Czekajowski, *Przejawy patriotyczno-kulturalnej samoorganizacji młodzieży lwowskiej we wspomnieniach ucznia tajnego nauczania z lat wojny i okupacji*. W: *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN*, t. XXXI, Wyd. PAN, Kraków 1983.

²⁰ K. Trzebiatowska, *Wkład tajnego nauczania do oświaty i kultury narodowej oraz jego znaczenie dla odrodzonego szkolnictwa po II wojnie światowej, ze szczególnym uwzględnieniem województwa koszalińskiego*. W: *Szkoły jakich nie było*, t. III, Materiały Sesji Krajowej poświęconej historii i znaczeniu b. tajnej oświaty ... Wyd. RSW „Prasa-Książka-Ruch”, Koszalin 1982.

ziemne zorganizowanie kształcenia młodzieży w ramach wszystkich szczebli szkolnictwa oraz przeciwstawienie się wrogiej i terrorystycznej presji najeźdźców. Stąd już 8 grudnia 1939 r. w Warszawie uchwalono utworzenie Między-stowarzyszeniowej Komisji Porozumiewawczej Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich, która zaakceptowała główne kierunki pracy konspiracyjnej w środowisku nauczycielskim. Zaliczono do nich:

- odbudowanie swych struktur organizacyjnych z dostosowaniem do warunków okupacji,
- zachęcanie nauczycieli do podejmowania pracy w szkolnictwie powszechnym dozwolonym przez okupanta, w celu zapewnienia sobie wpływu na młodzież polską,
- podjęcie możliwe na najszerszą skalę organizacji tajnego nauczania na poziomie średnim i wyższym,
- uzupełnianie przez nauczycieli w toku nauczania zakazanych przez okupanta przedmiotów szkolnych, jak historia Polski, geografia Polski, literatura polska,
- organizowanie pomocy dla rodzin nauczycielskich wysiedlonych przymusowo z zachodnich części Polski i ofiar wojny,
- przestrzeganie ustalonych form i metod działalności podziemnej.

Główny kierunek działania i kierunek ideowy Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON), zawarty został w konspiracyjnej formie odezwy pt. *Do Ojców i Matek*. Treść tego programu zawierała następujące, znamienne sformułowania:

1. *(...)Państwo polskie, mimo przegranej wojny, istnieje i walka o odzyskanie niepodległości trwa nadal, nikt nie jest zwolniony od wierności dla państwa i narodu, obowiązkiem wszystkich jest wychowanie całej młodzieży w idei służby i poświęcenia dla narodu. Ideę tę należy wszczepiać przez naukę szkolną.*
2. *Okres okupacji jest okresem żałoby narodowej, co winno wyrażać się poważnym trybem życia młodzieży. Należy pamiętać o tych, którzy giną i cierpią za naród.*
3. *Nie wolno utrzymywać z Niemcami żadnych kontaktów. Kontaktowanie się z nimi w koniecznych sprawach, powinno się odbywać za pośrednictwem Polaków pracujących w okupacyjnej administracji.*
4. *Nie wolno wykonywać zarządzeń władz niemieckich przynoszących szkodę szkolnictwu i kulturze polskiej. W przypadkach wyjątkowo trudnych, stosować akcje opóźniającą. Należy prowadzić akcje sabotażowe, nie wolno ułatwiać Niemcom zwycięstwa.*
5. *Przeciwdziałać propagandzie niemieckiej i nie dopuszczać do zatruwania dusz młodzieży polskiej. W pracy wychowawczej i dydaktycznej pokazywać*

wielkość i piękno kultury polskiej, rozbudować patriotyzm, poczucie godności i dumy narodowej.

6. *Wojna obecna toczy się między demokracją i faszyzmem. Należy uświadamić młodzieży, że walka o wolność jest nieodłącznie związana z walką o demokrację i sprawiedliwość społeczną.*

Rys. 10 Działacze TON Okręgu Krakowskiego: siedzą od lewej – Stanisław Filipek (Prezes Ogniska Andrychów, Józef Ćwikło (Przewodniczący Wydziału Pedagogicznego), Maria Rokowska (Przewodnicząca sekcji Nauczycielskiej Szkół Średnich), Władysław Stanowski (Prezes), Władysław Bernhardt (Przewodniczący Wydziału Finansowego), Zygmunt Niemiec (Przewodniczący Wydziału Organizacyjnego), Tomasz Leszczyński (Przewodniczący Ogn. Kalwaria Zebrzydowska). Stoją od lewej: Jan Poloński (Przewodniczący Wydziału Organizacyjnego – Zawoja), Władysław Stolarczyk (Referent Apropowacyjny), Józefa Batowska (Przewodnicząca Wydziału Organizacyjnego Brzeźnica), Stanisław Lubowicz (Przewodniczący Wydziału Organizacyjnego Wadowice), Józef Wójcik (Przewodniczący Wydziału Pracy Społecznej), Mieczysław Oplustil (Prezes Ogn. Zator), Kazimierz Stopa (Prezes Ogn. Maków Podhalański).

Kierownictwo powstałej Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) objął ostatni przed wojny prezes Związku Nauczycielstwa Polskiego Zygmunt Nowicki, a w skład prezydium weszli: Czesław Wycech, Teofil Wojeński, Kazimierz Maj, Waclaw Tułodziecki oraz Marcin Wasyluk jako sekretarz generalny. Prezydium TON przy współudziale innych działaczy zorganizowało Okręgi TON-u, a z czasem Powiatowe (Miejskie) Komisje Oświaty i Kultury oraz Gminne Kom-

sje Oświaty i Kultury. Proces ten trwał w warunkach okupacyjnych nieco dłużej i właściwie w pełni zakończył się w 1943 roku²¹.

Niezmiernie ważną decyzją było powołanie w 1940 roku Delegatury Rządu Rzeczypospolitej na Kraj (Delegatura RP) – co stanowiło podstawę sformułowania ostatecznego kształtu struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Kierownictwo Departamentu Oświaty i Kultury (DOiK) Delegatury Rządu objął jego mianowany dyrektor Czesław Wycech. Istniało więc dzięki temu personalne powiązanie między TON a DOiK.

Rys. 11 Ozdobny dyplom Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty AK, wzorowany na przedwojennych

Rys. 12 Świadectwo dojrzałości liceum ogólnokształcącego w Zamoszczu z 1942 r. (ręcznie pisane)

Rozbudowano potem odpowiednie komisje i biura. Odrębnym organem administracyjnym w dziedzinie szkolnej było Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich, które wywodziło się z Komisji Oświatowej tajnej organizacji poznańskiej „Ojczyzna” (Stronnictwa Narodowego). Biuro to działało po 1941 r. w Warszawie oraz kilku innych miastach i w grudniu 1942 r. zostało włączone do Departamentu. Istotnym i znaczącym osiągnięciem Biura Oświatowo-Szkolnego było zorganizowanie tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich, czyli Uniwersytetu Poznańskiego²².

To powstanie Departamentu Oświaty i Kultury, podobnie jak i innych cywilnych instytucji podziemnego państwa – wynikało z przekonania uczestników konspiracji, że należy w kraju odtworzyć ich sieć terenową, aby w chwili

²¹ K. Trzebiatowska, op. cit.

²² Ibidem

zakończenia wojny szybko i sprawnie natychmiast zorganizować administrację państwa. Dlatego doszło w ciągu już 1942 r. i pierwszej połowy 1943 r. do tego, że struktura organizacyjna podziemnych polskich władz oświatowych objęła swoim zasięgiem właściwie prawie cały teren kraju. Tajne nauczanie na wszystkich terenach Polski prowadzono w oparciu o plany i programy.

Ponieważ odczuwano brak podręczników szkolnych (które np. hitlerowcy polecieli wszystkie zebrać i zniszczyć), więc Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) przystąpiła do konspiracyjnego wznawiania szeregu pozycji w podziemnych drukarniach (dla zmylenia okupanta z datą wydania przedwojenną), a także zaczęła drukować niektóre nowe, jak np. Teofila Wojeńskiego do literatury polskiej (niby w postaci wypisów), czy Zygmunta Wojciechowskiego (Karola Szejnocy) do historii. W niektórych rejonach kraju, brak podręczników uzupełniano nawet przez ręczne ich przepisywanie.

Najbardziej intensywnie rozwijało się tajne nauczanie na poziomie szkół średnich – chociaż nie miało w zasadzie oparcia w nauczaniu jawnym. Charakteryzowało się ono różnymi formami organizacyjnymi, jak: komplety prowadzące naukę w mieszkaniach prywatnych, klasy VII i VIII przy szkołach powszechnych, zespoły kształcenia ogólnego w szkołach zawodowych itp. Powstawały i funkcjonowały zarówno w miastach jak i na wsiach, często w miejscowościach, gdzie przed wojną nie było nigdy szkół średnich. Wytyczne Departamentu KiO już w 1942 roku zawierały zalecenia, aby organizować nauczanie w zakresie gimnazjalnym w miejscowościach przewidzianych na siedziby szkół średnich po wojnie. Dzięki temu po wojnie często te punkty tajnego nauczania gimnazjalnego stawały się zaczątkiem szkół średnich.

Tajne nauczanie (szczególnie gimnazjalne) tworzyło też zaplecze dla zbrojnej konspiracji wojskowej, dawało podstawę formalną i przygotowanie ogólnokształcące dla wstępowania do tajnych szkół podchorążych oraz dla kształcenie się na różnego rodzaju kursach specjalistycznych, np. sanitarnych, łączności itp.

Bowiem jak wskazują zachowane dokumenty, materiały archiwalne oraz publikacje i prace naukowo-badawcze – to uczniowie tajnych szkół różnego typu, kompletów gimnazjalnych i szkół wyższych – byli jednocześnie przeważnie w znacznym procencie żołnierzami polskich podziemnych sił zbrojnych. Przykładem mogą być m. in. słynne bataliony harcercskie „Zośka” i „Parasol”, oddziały dywersyjne i partyzanckie, które rekrutowały się głównie z młodzieży, której podstawy ideowe i patriotyczne kształtowały się właśnie w podziemnej oświacie.

Rozwiązanie zakodowanych nazw
"Feniks" = Wydział Prawny
"Toledo" = Polonistyka
"Aladin" = Filologia Klasyczna i Filozofia Świeca
"Foto-Hecker" = Historia
"Pharos" = medycyna Wydział Lekarski
"Freyge" = Fizyka, fizyka, matematyka
"Jedynoc" = Polonistyka
"Bujwid" = Farmacja
"Kobierze" = Historia sztuki
"Anna nolsen" = Geografia

Kierownik Spółdzielni = Kierownik Tajnych
Kursów N. J.
Kierownik Szp. Przemysłowyk = Kierownik główny
z rozporządzeniem
magister = wykładowca - profesor
podmagister = " asystent, docent

KHU45-1a

Rys. 13 Rozwiązanie zakodowanych nazw Tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego [po 1945]

Niezależnie od bieżącej konspiracyjnej działalności oświatowej, wychowawczej i naukowej, Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) prowadziła prace z myślą nad przygotowaniem koncepcji ustroju szkolnego w niepodległej Polsce po zakończeniu wojny. Najistotniejsze projekty zostały opracowane przez instytucje i organizacje, jak: Ministerstwo Oświaty Rządu Emigracyjnego oraz Departamentu Oświaty i Kultury i organizacje nauczycielskie. Nad problemem

systemu oświatowo-wychowawczego w Polsce powojennej pracowały, i to już od 1940 roku z ramienia TON-u dwie komisje²³:

1. ustroju władz szkolnych i samorządu oświatowego,
2. ustroju szkolnego.

Członkowie komisji i kierownictwa TON-u byli zgodni co do tego, aby nauczycielski ruch zawodowy miał charakter demokratyczny. Z jednej strony należałyby do niego sprawy bytowe i doskonalenie nauczycieli, a z drugiej – włączenie się do spraw oświatowych i kultury ogólnonarodowej.

Powyższe – jedynie zaawizowanie – jeszcze jednego zakresu działalności okupacyjnej Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) w odniesieniu do prognozy i koncepcji polskiej oświaty powojennej świadczy o wielotematycznym spojrzeniu przyszłościowym. Tajna oświata przysporzyła krajowi nie tylko tysiące wykształconych dla państwa osób – lecz również koncepcje programowe. Dzięki temu możliwe było stworzyć i uruchomić natychmiast po wojnie szkolnictwo polskie już na niektórych terenach latem nawet 1944 roku, a na pozostałych (w tym również na Ziemiach Zachodnich) między miesiącem styczniem a majem 1945 r.

Gdy działania wojenne w Polsce miały się już ku końcowi, w miesiącu lutym 1945 roku wyszedł z podziemia i ujawnił się Zarząd Główny Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, przybierając przedwojenną nazwę Związku Nauczycielstwa Polskiego. Jego prezesem powojennym został dyrektor konspiracyjnego Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu oraz członek ścisłego kierownictwa TON Czesław Wycech, gdyż przedwojenny prezes ZNP Zygmunt Nowicki w 1944 r. zginął. Nowy powojenny Zarząd Główny ZNP zwołał już w marcu 1945 r. pierwsze zebranie prezesów okręgowych. Do Prezydium ZG ZNP, prócz Czesława Wycecha weszli Kazimierz Maj i Stefan Żółkiewski. W kwietniu powołano też już nową komisję do opracowania projektu reformy szkolnej. W czerwcu 1945 r. wyszedł pierwszy numer czasopisma związkowego o charakterze społeczno-oświatowym „Głos Nauczycielski”²⁴.

Również ujawniła się ogromna rzesza patriotycznych, oddanych polskiemu szkolnictwu nauczycieli i działaczy konspiracyjnych Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, przystępując do powojennej odbudowy i rozbudowy krajowej oświaty. Zgłaszali się do terenowych swych byłych Komisji Oświaty i Kultury, które w oparciu o dokumenty wydawały zaświadczenia stwierdzające pracę, jej charakter i czasokres w tajnym zorganizowanym nauczaniu podczas okupacji

---

²³ K. Trzebiatowska, op. cit.

²⁴ Ibidem

lat wojny. Zaświadczenia powyższe po przedłożeniu Władzom Szkolnym były podstawą weryfikacji oraz zaliczenia do stażu pracy nauczycielskiej.

Do powołanych po wojnie w Kuratoriach Okręgów Szkolnych Komisji Weryfikacyjnych dla legalizacji tajnego nauczania w czasie okupacji (zgodnie z zarządzeniem Resortu Oświaty P.K.W.N. Nr 67/IIŚr.(44)) zgłaszali się też uczniowie m. in. tajnego nauczania gimnazjalnego czy licealnego celem uzyskania zaświadczeń stwierdzających ukończenie w tajnym nauczaniu z wynikiem pomyślnym w zakresie programu przypisanego dla gimnazjum ogólnokształcącego określonej klasy. Zaświadczenia powyższe umożliwiały wpis do odpowiedniej klasy dla dalszego kształcenia się lub uzyskania świadectwa ukończenia gimnazjum (tzw. „małej maturze”) czy ukończenia liceum (świadectwem dojrzałości z prawem wstępu na wyższe uczelnie).

Już w roku pierwszym, jak i w dalszych szczególnie początkowych latach powojennych w pełni dowodowym okazało się, że działalność Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) i prowadzone podczas okupacji tajne nauczanie, było ogromnie dla dalszego funkcjonowania polskiego szkolnictwa celowe i przydatne, stanowiło w tym zakresie najbardziej dostępną oraz masową formę konspiracyjną. Była to właściwie rozumiana i realizowana walka nie tylko o nauczanie młodzieży polskiej – ale też o jej postawę moralno-patriotyczną. Najwyższą zasługą tajnego nauczania było utrzymanie ciągłości funkcjonowania polskich szkół. Nauczyciele tajnego nauczania prowadzonego przez TON (a też w o wiele mniejszym zakresie przez niektóre organizacje podziemne) byli w latach wojenno-okupacyjnych cichymi bohaterami walki podziemnej z okupantem. Mimo tego, że wiedzieli, iż grozi im więzienie, obozy koncentracyjne, zsyłki czy wyroki śmierci – nie ulegli się wrogich krajowi okupantów, trwali na posterunkach edukacji i nauki polskiej, jakie powierzyła Ojczyzna i posłannictwo nauczyciela. Są i pozostaną wzorem cnót obywatelskich i postawy patriotycznej dla dalszych pokoleń.

Należy przy tym podkreślić, że cała (...) „Społeczność polska od początku okupacji zdecydowanie udzielała poparcia tajnemu nauczaniu, utożsamiając się w ten sposób z konspiracyjnymi. Nauczyciele i uczniowie pracujący w tajnych kompletach wyrażali wolę okupacyjnego społeczeństwa w postawie przeciwdziałania wpływom okupacji. Dla rodziców (a także częściowo chyba i dla Niemców, co nie jest paradoksem) tajne komplety były też formą zajęcia czymś tej młodzieży i zneutralizowania jej bezczynności spowodowanej zamknięciem szkół średnich i uniwersytetów, które to bezczynność mogła prowadzić do niekorzystnych efektów wychowawczych bądź po prostu, w przypadku młodzieży licealnej i akademickiej, do zbrojnego podziemia. Dla władz okupacyjnych bardziej „bezpieczny” był młody człowiek z książką niż z bronią.” (...) „Specyficzny zdawał się być również nie hamowany przez okupację wśród

uczniów i nauczycieli, czy szerzej inteligencji, problem aspiracji intelektualnych i ambicji. Nawet w tak trudnym narodowo i życiowo okresie nie do końca udało się okupantowi zniszczyć społeczne zapotrzebowanie na dobra intelektualne, literackie, oświatowe i estetyczne. Nie przeszkodziła temu również nowa sytuacja psychologiczna społeczeństwa. Tajne nauczanie wychodziło tym oczekiwaniom i ambicją na przeciw. Obok „przetrwać”, „przeżyć”, „nie dać się” – naturalnych i zrozumiałych odruchów, zachowań i postaw wynikających z instynktu biologicznego – znaczyło to również w coś wierzyć na dziś i jutro. Tajna oświata te oczekiwania od pierwszych chwil starała się mieć na uwadze²⁵.

Przechodząc do zamknięcia niniejszych rozważań syntetyczną rekapitulacją, godzi się zaznaczyć, że nie sposób podjąć wszystkich zagadnień w tak ważkiej naukowo i historycznie obszernej problematyce konspiracyjnej edukacji lat wojenno-okupacyjnych 1939-1945 oraz znaczenia roli Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) na kształtowanie się szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym. Wciąż jeszcze nie wszystkie archiwalna dokumentacja związana z działalnością TON-u jest odnaleziona i naukowo zbadana, a więc krajobraz funkcjonowania podczas okupacji polskiego szkolnictwa i nauki nie posiada zamkniętej kapeterii, wymaga dalszej penetracji.

Można jednak z całą pewnością stwierdzić, że powstanie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) i jej ogromny wkład w zakres zorganizowanego tajnego nauczania w Polsce, stanowił fakt niepodważalny i wysoce specyficzny na terenie okupowanej Europy. Dzięki TON-owi działalność polskiego szkolnictwa podziemnego ujęta została w ujednolicone ogólnie ramy organizacyjne. Pozwoliło to, już w roku 1942 na objęcie tajnym dokształcaniem na poziomie szkolnictwa elementarnego 1 500 000 dzieci, a w roku 1944 tajne nauczanie na poziomie szkoły średniej objęło 100 000 uczniów. W tajnych uczelniach wyższych studiowało w roku 1944 przeszło 10 000 studentów, z czego m. in. na Uniwersytecie Warszawskim 748, na Uniwersytecie Ziem Zachodnich 600, na Uniwersytecie Jagiellońskim 500 studentów i podobnie w Politechnice Warszawskiej, Politechnice Lwowskiej, Krakowskiej Akademii Górniczej. Odtworzono również w podziemiu Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie.

Tajne nauczanie i douczanie na wszystkich szczeblach edukacji – przez ogromny wkład pracy organizacyjno- programowej Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) stało się podczas okupacji największą organizacją podziemną na ziemiach polskich. Szeregowym jej członkiem był uczeń lub student udający się z zachowaniem wszelkich reguł konspiracji do podziemnego lokalu, by w nim

---

²⁵ J. Chrobaczyński, op. cit.

pracować pod okiem konspiracyjnych pracowników naukowych. W razie wykrycia groziło mu tak jak nauczycielom więzienie i obóz koncentracyjny. Za nieletnie dzieci pociągani byli do odpowiedzialności rodzice.

Jest też faktem, iż okupacyjno-wojenne lata tajnego nauczania należały do trudnych zarówno dla kierownictwa i działaczy Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, dla szeregowych nauczycieli i organizatorów, a też i dla ówczesnej polskiej młodzieży. Wszak wojna i okupacja narzuciła polskiemu społeczeństwu swą bezwzględną przemoc, zaburzyła codziennego życia porządek – ale również ten okres znamionował się ogromnym poczuciem odpowiedzialności i energią zrywu patriotycznego. Były to lata, które powodowały szybsze, wręcz przedwczesne doroszenie uczniów, ich przeistaczanie się z wczorajszego ucznia-dziecka w ucznia-konspiratora, w ucznia-opiekuna rodziny, w ucznia-żołnierza Polskiego Państwa Podziemnego, a też nierzadko nawet w nauczyciela-wolontariusza młodszych kolegów.

Poza aspektem oświatowym, tajne nauczanie posiadało podczas okupacji doniosłe znaczenie psychologiczne, i to zarówno w stosunku do nauczycieli, jak i młodzieży. Pedagogom dawało zapomnienie o ciężkiej rzeczywistości i świadomość spełnionego obowiązku patriotycznego, a młodzieży dawało atmosferę wolności, jaką stwarza nieskrępowana nauka, która była często ich pierwszą formą walki z okupantem i czynnym protestem przeciwko próbie zniewolenia.

Tajne nauczanie w systemie Polskiego Państwa Podziemnego

Tajne nauczanie prowadzone było w okresie okupacji hitlerowskiej na wszystkich szczeblach, jakie istniały przed 1939 r., choć – co jest zrozumiałe – w znacznie ograniczonym zakresie. Jego powstanie, rozmach i efektywność były odpowiedzią na politykę niemieckiego okupanta, zmierzającą do zniszczenia intelektualnych i kulturalnych warstw polskiego społeczeństwa.

Tajne nauczanie stało się jednym z istotnych elementów całego systemu oporu skierowanemu przeciwko okupantowi. Kwestia zorganizowania tajnego nauczania stała się nadrzędną ideą łączącą różne grupy i środowiska, stając się niezwykle ważnym elementem w walce o przetrwanie narodu, będąc częścią składową oporu cywilnego²⁶. Jak wspomniał zaraz po wojnie Czesław Wycech: następowało „wzajemne przenikanie się pracy politycznej, wojskowej i oświatowej”²⁷.

Konspiracyjna działalność oświatowa rozwijana była głównie na terenie Generalnej Guberni oraz na terenach wcielonych do Rzeszy. Natomiast na ziemiach okupowanych przez Rosjan trudno było mówić o jakichkolwiek formach tajnego nauczania. Można jedynie wskazać na nieliczne przypadki realizowania zakazanych przez władze sowieckie treści nauczania na oficjalnych zajęciach lub nauczania w prywatnych mieszkaniach przez nauczycieli lub rodziców²⁸. W warunkach totalnego terroru NKWD prowadzenie tajnej akcji oświatowej było niemożliwe.

Początki zorganizowanej tajnej akcji oświatowej sięgają końca października 1939 r., gdy stało się oczywiste, że niemiecki okupant nie zezwoli na normalne funkcjonowanie polskiego szkolnictwa. Od chwili zakończenia działań wojennych praca nad utworzeniem konspiracyjnego nauczania zaczyna przybierać formę zorganizowanych działań. Bardzo aktywnym w tym zakresie stał się Związek Nauczycielstwa Polskiego. Z inspiracji jego działaczy, w końcu października powstała Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) z pięcioosobowym kierownictwem na czele. W jego skład wchodził: Zygmunt Nowicki, Czesław Wycech, Kazimierz Maj, Wacław Tułodziecki i Teofil Wojeński. Natychmiast

---

²⁶ J. Chrobaczyński, *Praca oświatowa w Krakowie 1939-1945*, s. 128 proponuje mówić o tajnym nauczaniu jako „kulturalnej samoobronie”.

²⁷ Cz. Wycech, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, w: „przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1947, nr. 1, s. 13.

²⁸ J. Krasuski, *Jawne i tajne szkolnictwo polskie pod okupacją radziecką i niemiecką na terenach wschodnich Rzeczypospolitej*, w: „Białe plamy” w najnowszej historii wychowania. Pod red. St. Mauserbergera. Warszawa 1993, s. 62-63.

przystąpiono do budowy struktur terenowych, do montowania sieci okręgowych, powiatowych i gminnych. Tak szeroko zakrojoną akcją zakończono dopiero latem 1943 r. ZNP nie był jedynym organizatorem tajnego szkolnictwa.

W mniejszym od ZNP zakresie działalność podjęli także członkowie innych związków zawodowych zrzeszających nauczycieli: Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycieli Szkół Powszechnych, Stowarzyszenia Nauczycieli Szkół Państwowych i Stowarzyszenia Szkół Prywatnych.

Różnice dzielące wspomniane organizacje zesłała na plan dalszy wobec konieczności szukania rozwiązań zmierzających do sprawnego zorganizowania systemu tajnej oświaty, wzrostu zasięgu i liczby tajnych kompletów oraz poziomu nauczania. W wyniku wielostronnych zabiegów 8 grudnia 1939 r. przedstawiciele 5 wspomnianych wyżej organizacji uchwalili powstanie Międzystowarzyszeniowego Komitetu Porozumiewawczego Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich, rozumianego jako centralę nauczycielskich związków zawodowych powołaną na czas wojny, celem wspólnego organizowania walki z okupantem, prowadzenia tajnego nauczania i niesienia pomocy nauczycielom²⁹. Za główny cel uznano utrzymanie poziomu nauczania w jawnym szkolnictwie oraz zorganizowanie nauczania na poziomie szkoły średniej. Każda organizacja zobowiązała się do odbudowy w terenie swej struktury organizacyjnej, co jednak udało się jedynie TON-owi. Powołana komisja nie odegrała w konspiracji większej roli. Nie mniej jednak była świadectwem woli i dowodem na to, jak wielką wagę przywiązywano do realizacji nauczania w warunkach okupacyjnych.

Drugi nurt prac w dziedzinie tajnego nauczania związany był z działalnością rządu na emigracji i Delegatury Rządu na Kraj. W ramach Delegatury powstał jesienią 1940 r., jako jeden z pierwszych Departament Oświaty i Kultury, kierowany przez Czesława Wycecha – przedwojennego działacza ZNP i członka ścisłego kierownictwa TON. W ten sposób, poprzez powiązania personalne, zbiegły się więc cele i działania TON-u i podziemnej administracji państwowej. Fakt szybkiego powołania Departamentu wynikał z istniejącej i prowadzącej na szeroką skalę działalności konspiracyjnej oświaty. Stąd wynikała konieczność organizacyjnego nad nim zapanowania.

Prace Departamentu kierowanego przez Wycecha biegły dwoma równoległymi torami. Pierwszy, to praca nad zorganizowaniem centralnych i terenowych władz i struktur zajmujących się sprawami oświaty i kultury, czyli tworzenia konspiracyjnej administracji szkolnej. Prowadzono intensywne prace nad obsadą personalną struktur terenowych, do szczebla gminnego włącznie.

---

²⁹ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1971, s. 61.

Działania w tym zakresie zostały zakończone dopiero na przełomie 1942/43 r. doprowadzając do powstania sieci tajnej administracji szkolnej. Drugi, to rozbudowa i ujednoczenie form tajnego nauczania.

Departament, po licznych modyfikacjach, został ostatecznie podzielony na trzy działy: Nauki i Szkolnictwa Wyższego, kierowany przez prof. Stefana Pieńkowskiego, Kształcenia i Wychowania – na czele z Władysławem Radwanem, Kultury i Sztuki, któremu przewodził prof. Stanisław Lorentz. Od połowy 1941 r. DOiK rozpoczął organizowanie placówek terenowych, dążąc do ujednoczenia struktury terenowej wszystkich szczebli i ujednoczenia form pracy. Było to niezbędne, gdyż istniejąca wielotorowość jedynie utrudniała prowadzenie działalności. W 1942 ustalono ostatecznie następującą strukturę w terenie: Okręgowy Kierownik Oświaty i Kultury – Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury – Gminna Komisja Oświaty i Kultury. Prace w tym zakresie trwały w niektórych regionach kraju jeszcze w 1943 r. Następnie departament przystąpił do objęcia swym zasięgiem tajnego nauczania, organizowanego przez centralne i regionalne ośrodki. Po stosunkowo długich staraniach udało się w końcu doprowadzić do skoordynowania działań w tym zakresie. W zakresie swej działalności Departament posiadał daleko idącą samodzielność i nie był, przynajmniej do połowy okupacji, krępowany instrukcjami rządu z Londynu.

Jest rzeczą godną odnotowania, fakt, że osoby szczególnie aktywne w prowadzeniu konspiracyjnej oświaty należące do różnych ugrupowań politycznych nie eksponowały w zakresie bieżących działań oświaty przysłaniały kontrowersje na temat kształtu systemu oświatowego. Te ostatnie odnosiły się raczej do kwestii powojennej organizacji szkolnictwa. Problem ten wywołał wiele kontrowersji. Nawet w samej TON opracowano w tej sprawie trzy różne projekty³⁰.

Prace Departamentu koncentrowały się nie tylko wokół bieżących problemów oświaty, nauki i kultury ale także zwracano baczną uwagę na przygotowanie rozwiązań, planów i propozycji w tym zakresie odnoszących się do powojennej perspektywy. Tymi zagadnieniami zajmowała się głównie Komisja Planowania, kierowana przez Radwana. W jej skład wchodził przedstawiciele różnych wydziałów Departamentu jak również wybitni przedstawiciele nauki, m. in. prof. St. Ossowski, prof. J. Zawadzki, prof. B. Suchodolski. Komisja przygotowała na okres powojenny projekty okólników, dekretów, zarządzeń dotyczących oświaty.

---

³⁰Szerzej problematyka oświaty w programach konspiracyjnych została omówiona w: B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty powojennej w programach polskiej konspiracji*; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo*, op. cit., ss. 273-334.

TAJNA ORGANIZACJA NAUCZYCIELSKA

W październiku 1939r ZNP rozpoczął podziemną działalność jako Tajna Organizacja Nauczycielska (TON).

Tajna Organizacja Nauczycielska będąc jednym z ogniw polskiego ruchu oporu: organizowała tajne nauczanie, opracowywała projekty systemu szkolnego w wolnej Polsce, spieszyła z pomocą nauczycielstwu, prowadziła kształcenie nauczycielskie.

Organizacja TON

Rys. 14 Sposób organizacji TON. Na podstawie danych zawartych w Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego opracował Aleksander Ryś

Rozwój sieci administracji szkolnej i rozmach tajnego szkolnictwa pozwala na stwierdzenie, iż była to, zwłaszcza na terenie Generalnej Guberni, zjawisko o charakterze masowym w warunkach okupacyjnych³¹. Przyjmuje się, że co trzeci-czwarty uczeń wyższych klas szkoły powszechnej uzupełniał w tajnym nauczaniu przedmioty i treści zakazane przez okupanta³². Osiągnięcie takiego rezultatu było możliwe dzięki wspólnemu wysiłkowi nauczycieli, rodziców, dzieci i młodzieży, co spowodowało, iż polityka okupanta w tym zakresie nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Wagę tajnego nauczania dostrzegały i doceniały wszystkie siły polityczne państwa podziemnego. Problem ten nie budził większych kontrowersji politycznych, mimo że poszczególne partie polityczne różniły się między sobą, co do kształtu polityki oświatowej w powojennym okresie³³.

Największe rozmiary przybrało tajne szkolnictwo szczebla powszechnego, choć swym zasięgiem obejmowało tylko klasy wyższe. Przyjmuje się, że w latach 1939-1945 uczestniczyło w nim corocznie od 60 do 100 tys. dzieci nauczanych przez nauczycieli, których ilość w poszczególnych latach wahała się od 30 do prawie 7 tys.³⁴ Jego rozmiar zwłaszcza na terenie GG był – jak się ocenia – duży³⁵. Co roku, poważny odsetek absolwentów szkół powszechnych rozpoczynał naukę w tajnych gimnazjach.

Intensywniej od szkolnictwa powszechnego rozwijało się tajne nauczanie na poziomie szkolnictwa średniego. Jest to fakt godny odnotowania, gdyż w przeciwieństwie do szkolnictwa powszechnego, szkolnictwo średnie nie miało oparcia w jawnym nauczaniu. Przyjmuje się w literaturze przedmiotu, że w okresie okupacji, na tym poziomie nauczania uczestniczyło ok 70 % młodzieży w stosunku do roku 1938³⁶. Trzeba przyznać rację historykowi, gdy pisze, że zakres nauczania na tym poziomie był ogromny³⁷. Trwałym osiągnięciem tajnego nauczania na tym poziomie było stworzenie sieci punktów w miejscowościach, gdzie przed wojną nie było szkół średnich³⁸. Krakowskie Okręgowe Biuro Szkolne wydało, zgodnie z wytycznymi Departamentu z początku 1942 r., zalecenie, by organizować nauczanie w zakresie gimnazjalnym w miejscowo-

---

³¹J. Chrobaczyński, op. cit., s. 227 uważa natomiast, że tajne nauczanie nie było akcją masową a miało jedynie „stosunkowo duży zasięg”. Podobnie sądzi J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo*, op. cit., s. 173.

³²J. Chrobaczyński, op. cit., s. 278.

³³Szerzej na ten temat patrz: B. Pleśniarski, *Koncepcje oświaty*, op. cit.

³⁴*Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej w liczbach 1939-1945*. Wyd. ZG ZNP, Warszawa 1976, s. 9.

³⁵J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo*, op. cit., s. 173.

³⁶Ibidem, s. 182.

³⁷Ibidem, s. 183.

³⁸Przed wojną szkoły średnie znajdowały się w 100 miejscowościach, natomiast tajne nauczanie prowadzono na średnim szczeblu w 777. Ibidem, s. 183.

ściach, przewidzianych na siedzibę szkół średnich po wojnie³⁹. Po zakończeniu okupacji nierzadko punkty te stawały się załączkami szkół średnich.

Konspiracyjną działalność podjęły także środowiska i ośrodki naukowe. Geneza tajnego szkolnictwa wyższego tkwiła we wspólnocie poczynań pracowników naukowych i nauczycieli szkół średnich⁴⁰. Ze strony Departamentu Oświaty i Kultury opiekę nad szkolnictwem akademickim sprawował Dział Nauki i Szkolnictwa Wyższego, podzielony na cztery komisje. Początkowo w gestii działu znajdowały się tylko sprawy organizacyjne. Z biegiem czasu do jego kompetencji należało także opiekowanie się konspiracyjną nauką, niesienie pomocy pracownikom dydaktycznym, troszczenie się o majątek akademicki i udzielanie pomocy finansowej. Dział funkcjonował sprawnie dzięki dobrej współpracy z innymi organizacjami związanymi z tajnym szkolnictwem: Komisją Międzystowarzyszeniową, Komisją Oświecenia Publicznego i Biurem Oświatowo-szkolnym Ziem Zachodnich.

W tajnym nauczaniu szczebla akademickiego uczestniczyli wybitni uczeni, którzy zarówno zorganizowali a następnie prowadzili zajęcia ze studentami jak również prowadzili badania naukowe. Wstępne działania w tym kierunku zostały podjęte w Warszawie i Krakowie już w listopadzie 1939 r. Ich celem było objęcie tą formą edukacji jak najszerszych rzesz młodzieży, przy zapewnieniu możliwie wysokiego poziomu studiów i zapewnienie bezpieczeństwa jego uczestnikom. Organizacja i funkcjonowanie tajnego szkolnictwa akademickiego, mającego w początkowej fazie charakter działań żywiołowych, stała się od chwili objęcia nad nim kontroli i kierownictwa ze strony Departamentu, zorganizowaną według określonej koncepcji pracą, obejmującą całokształt spraw finansowych, organizacyjnych i pedagogicznych.

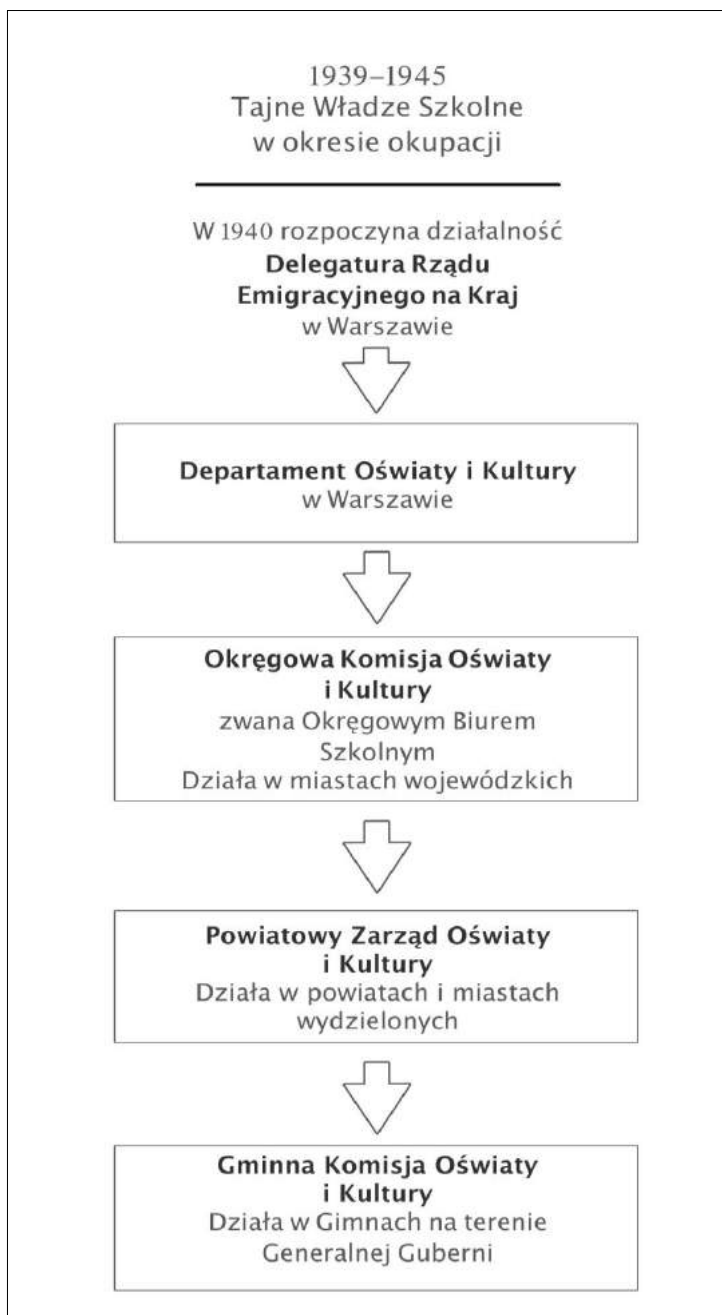
Pierwszym i najjaśniejszym ośrodkiem tajnego kształcenia akademickiego była Warszawa, gdzie wcześniej lub później wszystkie wyższe uczelnie podjęły konspiracyjną działalność dydaktyczną. Drugim, co do wielkości ośrodkiem był Kraków. Na tajnych kompletach studiowano również w Kielcach, Częstochowie, Lublinie, Lwowie, Wilnie. Ośrodkiem tajnych studiów (medycyna) było również warszawskie getto. Zajęcia na poziomie uniwersyteckim prowadzono również w oflagach: Gross-Born, Doessel, Murnau, Woldenberg⁴¹.

---

³⁹ B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, w: „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. VIII, s. 47.

⁴⁰ B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984, s. 27; K. Filipowicz-Polańska, *Konspiracyjna działalność dydaktyczna i naukowa w latach 1939-1945*, Poznań, s. 6-7.

⁴¹ Szerzej na ten temat patrz: K. Filipowicz-Polańska, op. cit., ss. 32-69.

Rys. 15 *Struktura Tajnych Władz Szkolnych w okresie okupacji 1939 - 1945. Na podstawie danych zawartych w Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego opracował Aleksander Ryś*

Rozproszeni po całym kraju pracownicy Uniwersytetu Poznańskiego doprowadzili już w październiku 1940 r. do powstania tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich, ze swymi punktami rozsianymi po całym kraju. Inicjatorem działań był ks. dr Maksymilian Rode. Uniwersytet swym zasięgiem objął przede wszystkim młodzież wysiedloną z ziem zachodnich (głównie Wielkopolski). Uruchomiono prawie wszystkie przedwojenne wydziały, a dzięki staraniom Władysława Kowalenki utworzono także Instytut Morski, przygotowujący specjalistów z szeroko rozumianej gospodarki morskiej, trafnie przewidując, że po wojnie Polska uzyska szerszy dostęp do morza i będzie potrzebować specjalistów z tej dziedziny. W sumie, na tajnych kompletach UZZ studiowało 2181 słuchaczy⁴².

W pracy oświatowej związanej z edukacją młodzieży ziem zachodnich ważną rolę pełniło Biuro Oświatowo-Szkolne, kierowane przez ks. Maksymilianą Rode. Biuro miało na terenie całego kraju niezależną sieć szkolnictwa tajnego. Przygotowywano programy oświatowe i kulturalne na okres powojenny i okupacyjny, głównie dla ziem postulowanych. Z tą myślą, latem 1941 r. S. Mazurek, A. Targ i K. Popiołek postanowili powołać tajny ośrodek kształcenia nauczycieli na potrzeby ziem, które miały być włączone do Polski po wojnie. Utworzone przez nich Tajne Pedagogium Ziemi Zachodnich istniało od marca 1942 do sierpnia 1944 r. kształcąc 31 osób⁴³.

Mimo znacznych trudności tajne szkolnictwo wyższe mogło szczyć się znacznymi osiągnięciami. W zajęciach akademickich uczestniczyło 6300 studentów, tj. ok. 18% stanu z 1938 r. Najwięcej osób studiowało nauki społeczne i humanistyczne – ok. 3050, medycynę – ok. 2100, nauki techniczne, matematyczne i przyrodnicze – ok. 650, leśne i rolnicze – ok. 500⁴⁴. Zajęcia dydaktyczne prowadziło 737 profesorów, docentów i asystentów. Efektem tajnego nauczania było uzyskanie 665 dyplomów magisterskich i zawodowych, 39 doktoratów i 19 habilitacji⁴⁵. Studenci konspiracyjnych studiów mogli zaraz po wojnie przystąpić do kontynuowania nauki, nostryfikacji dyplomów i kończyć prace dyplomowe. Tylko w latach 1945-1946 ukończyło studia i otrzymało dyplom 6256 osób. Było to możliwe dzięki kontynuowaniu studiów w okresie okupacji. Zachowanie ciągłości studiowania pozwoliło po wojnie uruchomić bez większych przeszkód studia wyższych lat.

---

⁴² W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich w latach 1940-1944*; B. Grelak, op. cit., ss. 54-65.

⁴³ R. Bednorz, *Tajne Pedagogium Ziemi Zachodnich w Warszawie 1942-1994*, s. 44.

⁴⁴ Ibidem, s. 8.

⁴⁵ M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i naukowe polska w latach wojny i okupacji 1939-1945*, s. 98.

W ramach tajnych studiów opracowano 470 podręczników i prac naukowych. Starano się, w miarę możliwości, podtrzymywać kontakty naukowe. Odbywały się konspiracyjne zebrania naukowe grup nauczycieli akademickich. Miały miejsce zebrania członków towarzystw naukowych rozwiązanych przez Niemców. Kilkanaście posiedzeń odbyły niektóre Komisje Polskiej Akademii Umiejętności.

Rola czynników administracyjnych jak również Departamentu Oświaty i Kultury była istotnym czynnikiem. Decydującym jednak był sam stosunek do nauki i zaangażowania samych zainteresowanych. Jak wspominał prof. Władysław Szafer *Praca naukowa była wynikiem wewnętrznej konieczności tworzenia (...) przy czym warunki zewnętrzne pracy, nadzwyczaj ciężkie, schodziły na plan dalszy*⁴⁶.

Poza uczelniami, tajną działalność oświatową prowadziły również placówki pozauczelniane: Instytut Pedagogiczny, Wolna Wszechnica Polska, Kursy Dziennikarskie. Wolna Wszechnica Polska prowadziła również kursy przygotowawcze dla pracowników administracji, mających po wojnie podjąć pracę na Ziemiach Odzyskanych.

Konspiracyjny system oświaty obejmował także swym zasięgiem kształcenie nauczycieli oraz zagadnienia związane z oświatą dla dorosłych. Nie były one tak szeroko rozbudowane i nie miały tak szerokiego zasięgu, ale istniały dowodząc, że kierownictwo konspiracyjnej oświaty traktuje naukę i oświatę w sposób kompleksowy, że tajne nauczanie nie jest zbiorem luźnych elementów, lecz spójnym systemem skierowanym nie tylko na potrzeby bieżące ale przykładającym dużą uwagę do zagadnień szkolnictwa po zakończeniu okupacji. Tajne kształcenie nauczycieli rozpoczęto stosunkowo późno, bo dopiero na przełomie 1942/43 r., borykając się od samego początku z kłopotami. Był to zarówno brak zainteresowania ze strony odpowiednich czynników, kłopoty finansowe, związane z dużą kosztownością tego typu kształcenia. Innym utrudnieniem był brak trudno osiągalnych specjalistów w zakresie pedagogiki, psychologii, metodyki a przede wszystkim niebezpieczna była sama organizacja praktyk pedagogicznych. Bardziej intensywne prace w tym kierunku nastąpiły dopiero po 1942 r. Zdano sobie bowiem sprawę z tego, że – jak szacowano – w pierwszym okresie powojennym brakować będzie ok. 40 tys. nauczycieli.

Zjawiskiem wymagającym szczególnego podkreślenia jest to, że na wszystkich szczeblach tajnego nauczania dominował kierunek myślenia i działania nakierowany w stronę przyszłości. Istniejąca w ramach DOIK Główna Komisja Planowania opracowała program oświaty i kultury znany jako doku-

---

⁴⁶ Cyt. za K. Filipowicz-Polańska, op. cit., s. 27.

ment pt. „System kształcenia, wychowania i upowszechniania oświaty”, który miał być realizowany tak w ramach okupacji, jak i w powojennej Polsce.

W systemie konspiracyjnego szkolnictwa istotnym elementem były kwestie wychowania młodzieży. Istotą celu wychowawczego było, po pierwsze, „głębokie i utrwalone przekonanie, że pomimo okupacji (...) istnieją obiektywne i trwałe wartości, postawy i doświadczenia”. Wymiar drugi stanowiła potrzeba umacniania wśród młodzieży postawy oporu i samoobrony wobec polityki okupanta. Po trzecie, istotą celu wychowawczego była „obrona i ochrona dzieci i młodzieży przed deprawującymi skutkami wojny i okupacji”. Czwartą płaszczyznę „stanowiło uświadomienie uczniowi (...) sensu własnego istnienia w perspektywie narodu i państwa”⁴⁷. Tak ukształtowany proces wychowawczy uwzględniał wszystkie elementy wymagane w teorii wychowania. Można więc mówić o istnieniu systemu dydaktyczno-wychowawczego w tajnym nauczaniu⁴⁸.

Tajna administracja szkolna i TON wydały w okresie okupacji szereg instrukcji i wytycznych w tej sprawie, zwracając szczególną uwagę na zasady etyczne, na których winna opierać się praca wychowawcza. W „Wytycznych wychowania” z 1944 r. czytamy m. in., że polski wychowawca winien wychowywać młodzież tak, by chciała wolności i niepodległości i by była gotowa o nią walczyć, by chciała wolności i samorządności jednostki, by w życiu prywatnym i publicznym kierowała się niezmiennymi zasadami moralnymi. Następową pełną identyfikacją uczniów, nauczycieli i środowiska z celami i ideałami wychowawczymi tajnego szkolnictwa a zarazem z celami państwa podziemnego, stanowiąc rezultat świadomego wyboru⁴⁹. Kształtowanie postaw dzieci i młodzieży prowadzone w ramach tajnego nauczania było zbieżne z wychowawczymi działaniami prowadzonymi w innych organizacjach np, w konspiracyjnym harcerstwie.

Konspiracyjna działalność w zakresie oświaty, szkolnictwa wyższego i nauki oraz kultury spełniła kilka niezwykle istotnych z punktu widzenia interesu państwa i narodu zadań:

1. Pozwoliła zachować ciągłość nauczania, kształcenia i prowadzenia badań naukowych. Dzięki temu, po wojnie, dzieci i młodzież mogła bez straty czasu kontynuować naukę.

---

⁴⁷ J. Chrobaczyński, *Praca oświatowa*, op. cit., s. 322-323.

⁴⁸ J. Chrobaczyński, *Uwagi o realizacji procesu dydaktyczno-wychowawczego w tajnym nauczaniu 1939-1945*, w: „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XXXIX, 1983, ss. 49-67.

⁴⁹ J. Chrobaczyński, *Praca oświatowa*, op. cit., s. 330.

2. Pomogła przetrwać lata okupacji licznym zespołom nauczycielskim jak również przygotowała do zawodu pewną ilość kadr nauczycielskich. Ułatwiło to po wojnie odbudowę szkolnictwa wszystkich szczebli.
3. Kontynuowano proces wychowania dzieci i młodzieży, co uchroniło ich przed oczekiwaną przez okupanta demoralizacją.
4. Przyczyniła się do podtrzymania ciągłości polskiej kultury, niejednokrotnie ratując dobra kultury narodowej przed zniszczeniem. Zewidencjonowanie strat i zniszczeń w dziedzinie sztuki, muzealnictwa czy bibliotek w znaczący sposób ułatwiło po wojnie odzyskanie dóbr kulturalnych wywiezionych przez okupanta.

W ten sposób tajna oświata realizowała cele i zadania Polskiego Państwa Podziemnego, stanowiąc w jego systemie niezwykle ważne ogniwo.

Ryszard TERLECKI

Na przekór wojnie. Polska Edukacja Podziemna 1939-1945

W ciągu pierwszych tygodni wojny, a później okupacji 1939 r., nikt w Polsce nie przewidywał jeszcze rozmiarów zbrodni i zniszczeń, jakie przyniosły lata niemieckiej i sowieckiej władzy. Po pierwsze spodziewano się, że okupacja, przynajmniej niemiecka, przypominać będzie kres pruskiej władzy na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1915-1918 czyli w okresie I wojny światowej. Po drugie przypuszczano, że okupacja potrwa krótko, najdalej do połowy 1940 r., kiedy to ruszy ofensywa zachodnich aliantów i zdruzgotcze hitlerowskie Niemcy. Dlatego pierwsze działania i inicjatywy obliczone były na okres kilku, najwyżej kilkunastu przejściowych miesięcy.

Jeszcze trwała kampania wrześniowa, gdy na terenach zajętych przez wojska niemieckie przystąpiono do pracy nad uruchomieniem szkolnictwa na wszystkich szczeblach nauczania. W Krakowie już 9 września, trzeciego dnia okupacji, powstała Tymczasowa Komisja Szkolna, zrzeszająca przedstawicieli stowarzyszeń nauczycielskich i pracowników administracji szkolnej, przygotowująca rejestrację nauczycieli i otwarcie szkół. 12 września działały już niektóre szkoły powszechne, a 15 września rozpoczęły naukę pierwsze szkoły średnie. W Warszawie na początku października wznosili pracę ci urzędnicy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, którzy nie opuścili miasta lub wrócili z ewakuacyjnej tułaczki; otwarto również szkoły powszechne i średnie. W połowie października na terenie okupacji niemieckiej czynna była już większość szkół (z wyjątkiem obszaru włączonego bezpośrednio do Rzeszy), natomiast na terenie okupacji sowieckiej polskie szkoły przekształcono w sowieckie 10-letnie szkoły średnie z polskim, ukraińskim lub żydowskim językiem nauczania.

W październiku do rozpoczęcia roku akademickiego przygotowywało się w kilku szkołach wyższych, przede wszystkim w tych, których budynki nie ucierpiały w wyniku działań wojennych lub nie zostały zajęte przez wojsko. W pierwszych dniach listopada zajęcia odbywały się na wszystkich wydziałach Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, a na 6 listopada wyznaczono inaugurację roku na Uniwersytecie Jagiellońskim. Właśnie w Krakowie i Lublinie aresztowania pracowników naukowych położyły kres legalnej działalności uczelni. W ciągu kilku następnych tygodni Niemcy nakazali zamknięcie szkół średnich: w Warszawie 15 listopada, w Lublinie 25 listopada, najpóźniej w Puławach i Radomiu, gdzie polskie gimnazja czynne były jeszcze na początku stycznia 1940 r.

Rys. 16 Lista z własnoręcznymi podpisami 172 więźniów "Sonderaktion Krakau" sporządzona z inicjatywy prof. Władysława Konopczyńskiego w koszarach 20 Pułku Piechoty przy ul. Mazowieckiej [Wrocławskiej] w Krakowie. 7-8 XI 1939

Niemieckie zarządzenia dotyczące szkolnictwa na terenie Generalnego Gubernatorstwa, wydawane w listopadzie 1939 r., przekreśliły możliwość legalnego działania polskich szkół średnich i wyższych. Jednak reakcja poszczególnych środowisk na te zarządzenia była różna. Powszechna w Polsce nadzieja na rychłe zwycięstwo aliantów sprawiła, że większość pracowników szkół wyższych pogodziła się z czasową przerwą w pracy i zawiesiła zajęcia z młodzieżą akademicką. Nie bez znaczenia był też szok spowodowany krakowską Sonderaktion oraz aresztowania wśród inteligencji w innych miastach. Przeważało przekonanie, iż należy przeczekać do końca okupacji, a do tego czasu ograniczyć się do chronienia majątku uczelni, indywidualnych kontaktów ze studentami zaawansowanych w pracach seminaryjnych oraz do własnej twórczości naukowej.

Zupełnie inaczej na zarządzenia niemieckie zareagowali nauczyciele i uczniowie szkół średnich. Oni również przekonani o tym że wojna skończy się już w 1940 r., uznali jednak, iż szkoda tracić całego roku szkolnego na przymusowe wagi. Często już podczas ostatniego dnia nauki w budynku szkolnym, nauczyciele dzielili klasy na małe zespoły i ustalali terminy pierwszych lekcji,

najczęściej w mieszkaniach uczniów. Dopiero po kilku tygodniach, czasem nawet miesiącach, zrozumiano konieczność ściślejszej konspiracji. W późniejszym okresie, już według reguł obowiązujących w podziemiu, komplety powstawały nie jako bezpośrednia kontynuacja nauki szkolnej, ale w rezultacie spontanicznej inicjatywy uczniów, którym zależało na dalszej nauce, rodziców, którzy pragnęli uchronić swoje dzieci przed demoralizującą bezczynnością oraz nauczycieli, dla których komplety stanowiły często jedyne źródło utrzymania.

Rys. 17 Komplet chemiczny podczas ćwiczeń z wiskozymetrem w mieszkaniu państwa Pogany w Krakowie, w oficynie przy ul. św. Marka 8. Z prawej: dr Jerzy Gierula z Agatą Pogany, tyłem siedzi Tadeusz Pietraszek, z lewej stoi Zofia Czajka i siedzi Danuta Raszkówna-Bielecka (w okularach)

W sowieckiej strefie okupacyjnej w tych pierwszych miesiącach myślano głównie o zminimalizowaniu strat, spowodowanych wprowadzeniem obcego systemu szkolnego, w tym usunięciem niektórych przedmiotów oraz zastąpieniem ich prymitywną i obraźliwą dla Polaków indoktrynacją. Na uczelniach starano się więc nadal wykładać po polsku, w szkołach zachowywać resztki poziomu i dyscypliny przedwojennych gimnazjów i liceów. Sowietci – w przeci-

wieństwie do Niemców – starali się pozyskać przynajmniej część społeczeństwa polskiego i przekonać je o zaletach narzuconego systemu politycznego. To właśnie było przyczyną zastosowania tak różnej od niemieckiej polityki szkolnej.

Zupełnie inne warunki konspiracyjnej pracy oświatowej powstały w zajęтым przez Litwinów Wilnie, gdzie zarządzenia okupacyjne spowodowały bezprecedensowy strajk szkolny młodzieży na początku grudnia 1939 r. Od stycznia 1940 r. rozwijała się sieć konspiracyjnych kompletów, znacznie zredukowana po zajęciu Wilna przez Związek Sowiecki w czerwcu 1940 r.

Sytuacja podziemnej oświaty zmieniła się latem i jesienią 1940 r., kiedy po klęsce Francji stało się oczywiste, że okupacja potrwa dłużej niż przewidzieli to optymiści. Podziemne szkolnictwo zostało lepiej zakonspirowane, za to rozszerzyło swój zasięg, szczególnie na małe miasteczka. Coraz częściej wśród nauczycieli pojawiał się postulat stworzenia spójnego systemu podziemnego szkolnictwa, który działałby według ustalonych i ujednoliconych przepisów, gwarantował nauczycielom respektowanie ich trudu po zakończeniu wojny, a uczniom uznanie i zaliczenie wyników osiągniętych podczas nauki w kompletach. Wśród pracujących w tajnym nauczaniu powszechne stało się zrozumienie potrzeby powołania konspiracyjnych władz oświatowych.

W tym samym czasie rozpoczęła się konspiracyjna praca szkół wyższych. Na Uniwersytecie Warszawskim, na którym już od lutego 1940 r. trwała tajna nauka na Wydziale Teologicznym, w jesieni tego samego roku uruchomiono zajęcia na poszczególnych kierunkach Wydziału Humanistycznego i Wydziału Prawa. Od grudnia 1940 r. działały komplety Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich, przeznaczonego przede wszystkim dla młodzieży wysiedlonej z Poznania. W innych miastach uniwersyteckich konspiracyjne zajęcia w szkołach wyższych organizowano dopiero w roku akademickim 1941/42. W Lublinie, gdzie pierwsze tajne zespoły Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego powstały już w grudniu 1939 r., ich praca – w następstwie okupacyjnych represji wobec środowiska naukowego – została wkrótce zawieszona. Szczególna sytuacja powstała w Wilnie w okresie okupacji litewskiej. Wobec likwidacji w grudniu 1939 r. Uniwersytetu Stefana Batorego, podziemne komplety uniwersyteckie powstały zimą 1940 r. i działały na skalę, którą uczelnie na terenie okupacji niemieckiej osiągnęły dopiero w ostatnich latach wojny. Jednak w kolejnym roku akademickim, po zajęciu Wilna przez armię sowiecką, podziemna nauka na większości kierunków została przerwana.

Na terenie okupacji niemieckiej już jesienią 1940 r. wiele szkół wyższych i średnich szukało możliwości zatrudnienia przynajmniej części kadry naukowej i nauczycielskiej oraz podjęcia nauki przez część studentów i uczniów

w szkołach zawodowych, działających za zgoda władz okupacyjnych. W większości tych szkół funkcjonowała niepisana umowa, że nauczyciele uczyli i wymagali więcej niż to wynikało z oficjalnego programu, a uczniowie korzystali z okazji, aby umieć więcej niż zyczyli sobie okupanci, potrzebujący niższego i średniego szczebla fachowców.

Utworzenie podziemnych szkół nastąpiło w rezultacie wspólnej inicjatywy uczniów i nauczycieli. Jednak od początku szkoły te wkomponowały się w powstającą strukturę podziemnego państwa. Organizacyjny rozwój konspiracyjnej oświaty odbywał się w wyniku celowych i planowych działań podziemnych władz oświatowych.

Kiedy w grudniu 1939 i styczniu 1940 Służba Zwycięstwa Polski przekształciła się w Związek Walki Zbrojnej, obok innych ośrodków cywilnych, podporządkowanych podziemnemu wojsku lub z nim ściśle współpracujących, powstała Komisja Oświecenia Publicznego, kierowana przez Kazimierza Pierackiego, byłego wiceministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Powołanie Komisji przez ZWZ wynikało z powszechnego w tym okresie przekonania, że w czasie wojny wszystkie instytucje państwa powinny służyć celom wojskowym. Komisja tworzyła swoje struktury terenowe przede wszystkim w Małopolsce, na Kielecczyźnie i Lubelszczyźnie, gdzie latem i jesienią 1940 r. jej działacze zakładali powiatowe delegatury KOP. Aparat Komisji powstawał w oparciu o byłych pracowników administracji szkolnej, a także o działaczy organizacji związkowych, przede wszystkim Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich oraz Stowarzyszenia Dyrektorów Szkół Średnich. Od współpracy uchylała się większość działaczy Związku Nauczycielstwa Polskiego, którzy uważali, że Komisja jest ekspozyturą ugrupowań sanacyjnych, obarczanych – szczególnie w okresie przed wojenną katastrofą Francji – odpowiedzialnością za klęskę wrześniową.

W drugiej połowie 1940 r. rozpoczęło się formowanie ostatecznego kształtu struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Na przełomie 1940 i 1941 r. powstała Delegatura Rządu na Kraj, obsadzana według klucza partyjnego działaczami czterech ugrupowań, wchodzących w skład rządowej koalicji. Kierowanie Departamentem Oświaty i Kultury Delegatury Rządu przypadło w udziale Stronnictwu Ludowemu, a jego dyrektorem został mianowany Czesław Wycech, członek SL i działacz ZNP. W ciągu pierwszych miesięcy 1941 r. powołano kierowników Okręgowych Komisji Oświaty i Kultury; w tym czasie również Komisja Oświecenia Publicznego, którą po aresztowaniu Pierackiego kierował Tadeusz Kupczyński, były dyrektor Instytutu Nauczycielskiego, podporządkowała się władzy Departamentu.

Po kilku reorganizacjach i zmianach podziemny Departament składał się ostatecznie z trzech podstawowych działów: Nauki i Szkolnictwa Wyższego, kierowany przez byłego rektora Uniwersytetu Warszawskiego prof. Stefana Pieńkowskiego, Kształcenia i Wychowania pod przewodnictwem Władysława Radwana, działacza oświatowego, związanego ze Stronnictwem Ludowym, oraz Kultury i Sztuki, kierowany przez prof. Stanisława Lorentza. Całością prac organizacyjnych Departamentu, a szczególnie łącznie z placówkami terenowymi, zawiadywał Sekretariat Generalny, zarządzany przez Wacława Schayera, byłego działacza Towarzystwa Oświaty Demokratycznej „Nowe Tory”, natomiast przygotowaniem ustawodawstwa szkolnego na okres powojenny zajmowała się autonomiczna Główna Komisja Planowania. Dział Nauki i Szkolnictwa Wyższego podzielony został na cztery komisje: Szkół Akademickich i Nauki, Podręczników Akademickich, Tajnego Nauczania oraz Opieki nad Pracownikami Nauki.

Powstanie Departamentu Oświaty i Kultury, podobnie jak i innych cywilnych instytucji podziemnego państwa, wynikało z przekonania uczestników konspiracji, że należy w kraju odtworzyć większość ministerstw i centralnych urzędów, a następnie zbudować ich sieć terenową, aby w chwili zakończenia wojny szybko i sprawnie zorganizować administrację państwa. W kwestii edukacji i kultury pogląd ten był dodatkowo uzasadniony faktem, że do lata 1943 r. w rządzie polskim w Paryżu, a następnie w Londynie nie było ministerstwa zajmującego się oświatą. Działał wprawdzie Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, kierowany przez gen. Józefa Hallera, ale jego głównym zadaniem była opieka nad kilkoma polskimi szkołami powszechnymi i średnimi, utworzonymi na terenie Wielkiej Brytanii. Urzędowi nie podlegały ani szkoły wyższe, od 1941 r. tworzone w Anglii i Szkocji, ani polskie szkoły powstające w innych krajach, w których znaleźli się polscy uchodźcy, ani też – utworzony jeszcze we Francji – Fundusz Kultury Narodowej. Do połowy 1943 r. sprawy związane z pomocą dla rozwijającego się w kraju podziemia oświatowego, pomocą dla pozostających w trudnych warunkach materialnych uczonych i twórców kultury, a także z zatwierdzeniem i finansowaniem działalności Departamentu Oświaty i Kultury, podlegały Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, od sierpnia 1941 r. kierowanemu przez Stanisława Mikołajczyka. Dopiero ewakuacja armii polskiej ze Związku Sowieckiego na Bliski Wschód oraz związany z tym rozwój polskich szkół rozmaitych szczebli, spowodowały utworzenie w lipcu 1943 r. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Początkowo ministerstwem kierował ks. Zygmunt Kaczyński, a od lipca 1944 r. prof. Władysław Folkierski. Bez pieniędzy przetrzucanych do Polski z Londynu, bez wsparcia ministerstwa, bez pomocy Funduszu Kultury Narodowej, podziemna działalność w kraju byłaby możliwa jedynie w bardzo ograniczonym zakresie.

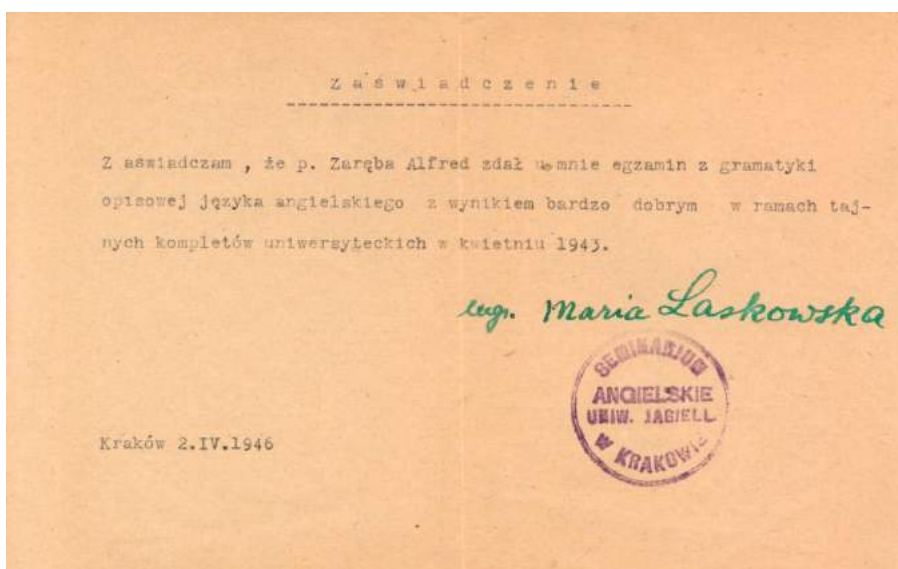
W ciągu 1942 r. pierwszej połowie 1943 r. struktura organizacyjna podziemnych władz oświatowych objęła swoim zasięgiem teren niemal całego kraju, z wyjątkiem większości ziem włączonych do Rzeszy. W tym okresie w 1200 gminach powstały Gminne Komisje Oświaty i Kultury. Latem 1942 r. na polecenie Departamentu Oświaty i Kultury przeprowadzono tzw. akcję gminną, której celem było scalenie i zinwentaryzowanie istniejących ośrodków tajnego nauczania oraz utworzenia ich tam, gdzie jeszcze nie zdążyły powstać. Według fragmentarycznych i nie do końca zweryfikowanych danych na terenie Generalnego Gubernatorstwa w roku szkolnym 1943/44 w tajnym nauczaniu w zakresie szkoły średniej pracowało 7800 nauczycieli, a z nauki korzystało ok. 65 tys. uczniów. Oprócz kompletów tajnego nauczania, w oficjalnie działających szkołach powszechnych i zawodowych organizowano różne formy poszerzania wiadomości poza obowiązującym i zatwierdzonym programem. W szkołach powszechnych były to przede wszystkim wiadomości z zakresu historii Polski, literatury ojczystej i geografii. Od połowy 1942 r. rozpoczęto konspiracyjne kształcenie nauczycieli, urządzano również kursy dla pracowników administracji szkolnej, dla dyrektorów szkół itp. W ostatnich dwóch latach okupacji pracownicy Departamentu Oświaty i Kultury poświęcili wiele wysiłku organizowaniu oświaty dorosłych, najczęściej w postaci kursów, działalności kulturalno-oświatowej i bibliotecznej.

Rys. 18 Komplet tajnego nauczania na wykładzie z paleografii w mieszkaniu Zofii Dydo w Krakowie, przy ul. Św. Filipa 5 (maj 1943). Od lewej: prof. Zofia Budkowa, Zofia Stąpor, Antoni Franaszek, Zofia Dydo, Kazimierz Ptaszek, Juliusz Rosiek

Rozwój podziemnego szkolnictwa, szczególnie średniego, był możliwy również dzięki temu, że zostały sprecyzowane zasady zaliczania klas czy składania konspiracyjnych egzaminów, że ustalono wymagany skład komisji egzaminujących oraz niezbędne kwalifikacje ich członków, określono minimalną liczbę godzin lekcyjnych w poszczególnych klasach oraz zakres wymagań stawianych uczniom kompletów. W zamian za przestrzeganie tych zasad oraz zarejestrowanie kompletu w odpowiedniej komórce konspiracyjnej, podziemne władze oświatowe gwarantowały po wojnie zatwierdzenie tajnych świadectw i egzaminów. Chociaż został zredukowany program nauczania oraz zmniejszono liczbę godzin, poziom osiągnięty przez absolwentów podziemnych szkół zwykle nie ustępował wynikom nauki ich przedwojennych kolegów.

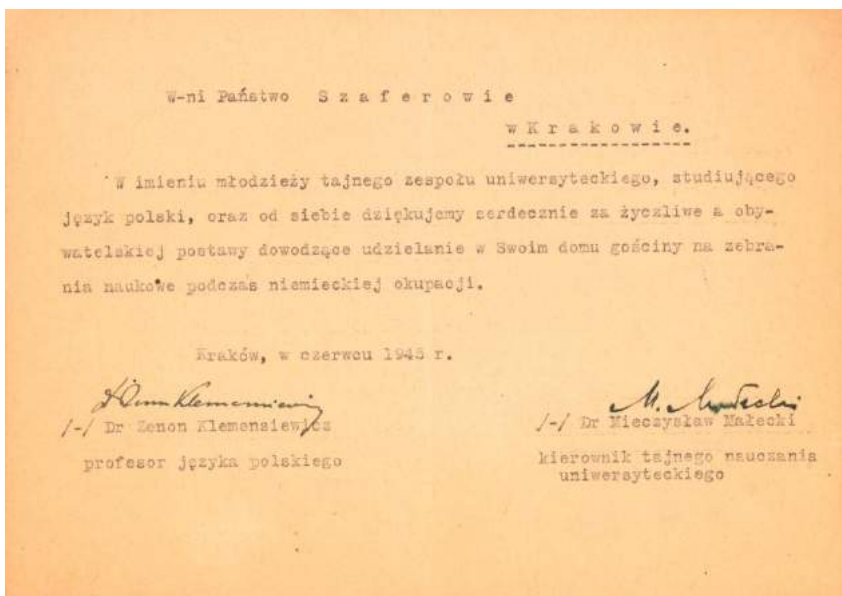

Rys. 19 Zaświadczenie dla Alfreda Zaręby o zdaniu egzaminu, podpisane przez mgr Marię Laskowską z Seminarium Angielskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2 IV 1946 r.

Lata 1943-1944 przyniosły największy rozwój działalności konspiracyjnych szkół wyższych. W Warszawie pracowało w podziemiu sześć wydziałów Uniwersytetu Warszawskiego, siedem wydziałów Uniwersytetu Ziemi Zachodnich czyli Uniwersytetu Poznańskiego (a jego filie utworzono w Częstochowie, Kielcach i Jędrzejowie), trzy wydziały Wolnej Wszechnicy Polskiej, a ponadto Politechnika Warszawska (korzystająca również z jawnych szkół zawodowych oraz Państwowej Wyższej Szkoły Technicznej), Szkoła Główna Handlowa, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Instytut Pedagogiczny, Wyższe Kursy Dziennikarskie, Akademia Wychowania Fizycznego. Wybuch Powstania Warszawskiego zakończył działalność największego ośrodka konspiracyjnych stu-

diów wyższych, chociaż niektóre komplety odbudowane zostały jesienią i zimą 1944 r. w tych miejscowościach, w których schronili się uchodźcy z Warszawy. W Krakowie konspiracyjne zajęcia odbywały się na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz na Akademii Górniczej, we Lwowie na Uniwersytecie Jana Kazimierza i Akademii Handlu Zagranicznego, w Wilnie na Uniwersytecie Stefana Batorego, w Lublinie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W podziemiu działały także wyższe seminaria duchowne oraz podchorążówki i szkoły wojskowe.

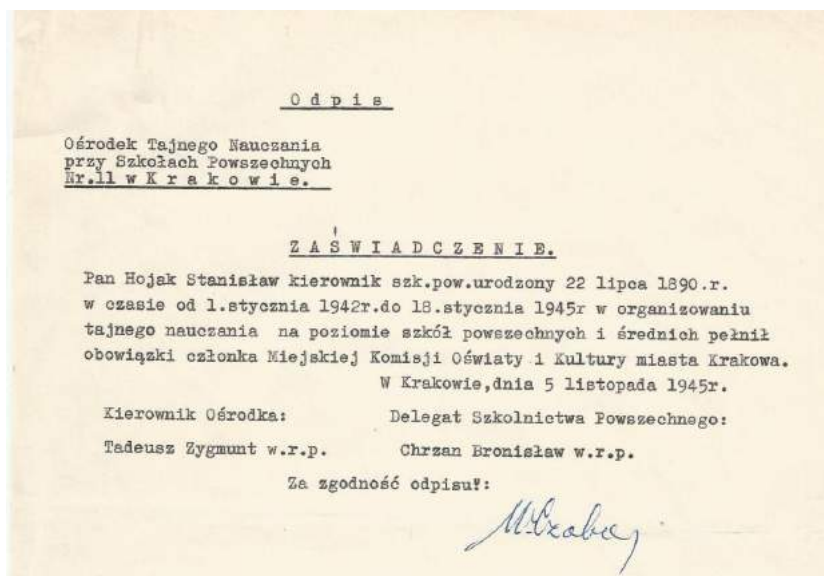
Konspiracyjne szkolnictwo, chociaż często powstawało samorzutnie, szybko stało się integralną częścią Polskiego Państwa Podziemnego. Wpływy podziemia krzyżowały się, konspiracyjne zajęcia przeplatały ze sobą. Nauczyciele i wykładowcy po kompletach zabierali się do redagowania podziemnych czasopism albo uczestniczyli w pracach konspiracyjnych partii. Uczniowie po lekcjach rozchodzili się na zbiórki Szarych Szeregów, tajne szkolenia wojskowe i sanitarne, akcje małego sabotażu. Chociaż starano się oddzielać tajne nauczanie od podziemnego wojska, często zwłaszcza na prowincji, oficerowie uczyli w gimnazjalnych kompletach, a uczniowie opuszczali lekcje w dniach bojowych ćwiczeń. Pomimo tych uchybień dla zasad obowiązujących w podziemiu, tajne szkolnictwo odnotowało niewiele ofiar i strat. Działo się tak dlatego, że Niemcy zajęci tropieniem podziemia wojskowego i konspiracji politycznej, bagatelizowali problem tajnego nauczania, szczególnie w ostatnim okresie wojny.

Rys. 20 Podziękowanie dla Państwa Szaferów za udzielenie gościny w ich domu na zebrania naukowe podczas niemieckiej okupacji, podpisane przez dr Zenona Klemensiewicza i dr Mieczysława Małeckiego, Kraków, czerwiec 1945

Kiedy wojska sowieckie, poczynając od stycznia 1944 r., posuwały się w głąb przedwojennego terytorium Polski, w rezultacie operacja „Burza” ujawniały się wojskowe i cywilne władze Rzeczypospolitej. Kiedy okazało się, że rezultatem ujawnień są aresztowania i wywózki na wschód, postanowiono zaprzestać dekonspiracji rozmaitych instytucji i organizacji. W tej sytuacji nie ujawniły się również podziemne szkoły czy uczelnie, chociaż tylko nieliczne komplety pracowały nadal pod nową okupacją.

Inaczej działo się na terenach na zachód od Sanu i Bugu, gdzie od lata 1944 r. powstawały załączki komunistycznej administracji polskiej. Władze podziemnego państwa uznały, że nie ma żadnego sensu podtrzymywanie konspiracji oświatowej i wezwały do podejmowania legalnej pracy. W konsekwencji tej decyzji nauczyciele i uczniowie zaczęli zgłaszać w dyrekcjach szkół i powstających kuratoriach fakt udziału w tajnym nauczaniu. Utworzono wówczas okręgowe i powiatowe Komisje Weryfikacyjne, które zajęły się zatwierdzeniem rezultatów tajnego nauczania. Jednak już parę lat później udział w konspiracji oświatowej przestał być powodem do dumy; przeciwnie, nauczyciele i uczniowie zaczęli ukrywać swoją pracę i naukę w podziemiu ponieważ w oczach komunistycznych władz każda forma uczestnictwa w działalności Polskiego Państwa Podziemnego stała się powodem podejrzeń, a często szykan i prześladowań. Dopiero po 1956 r. zaczęto na nowo gromadzić informacje o tajnej oświacie, w której udokumentowany udział umożliwiał odtąd korzystanie ze skromnych kombatanckich świadczeń.

Rys. 21 Zaświadczenie potwierdzające organizację tajnego nauczania podczas okupacji

Sześć lat wojny i okupacji spowodowało dotkliwą lukę w edukacji polskiego społeczeństwa. Stratę tych lat starano się zmniejszyć tworząc szkoły i instytucje naukowe na wojennej emigracji oraz organizując i rozwijając konspiracyjną oświatę w kraju. Absolwenci jednych i drugich szkół, w kraju i na obczyźnie, zapewnili ciągłość trwania polskiej oświaty od osiągnięć okresu przedwojennego po trudne doświadczenia lat powojennych.

Specyfika metod i organizacji tajnego nauczania w polskiej konspiracji cywilnej i wojskowej lat wojenno-okupacyjnych 1939-1945

Tajne nauczanie, zarówno cywilne jak i wojskowe, w polskiej konspiracji okresu wojenno-okupacyjnych lat 1939-1945 miało wśród wielorakich form walki z okupantami o zachowanie szeroko pojętej narodowej nauki, oświaty i kultury charakter najbardziej masowy i najbardziej skuteczny. Mimo bezwzględnym zakazom i represjom okupantów Polski działała, ale też rozwijała się w podziemiu tajna nauka, tajna oświata nie tylko na poziomie szkoły powszechnej, średniej, wyższej oraz w zakresie wojskowym, rozwijało się tajne życie artystyczne, literackie, wydawano i kolportowano polskie książki, podręczniki szkolne itp. Dzięki temu ogromnemu wysiłkowi, połączonemu z działalnością oświatowo-patriotyczną nauczycieli i uczniów wraz z ich rodzinami sprawił, iż perfidne plany okupantów zmierzające do całkowitego zniszczenia polskiej oświaty, nauki oraz kultury przez pozbawienie jej potencjalnych kadr przyszłej inteligencji – spełzły na niczym.

Narzucone przez II-gą wojną światową i okupantów ciężkie warunki życia, nie tylko nie załamały polskich naukowców oraz nauczycieli, ale wręcz przeciwnie stały się czynnikiem stymulacyjnym ich niezwykłą aktywność w organizowaniu i prowadzeniu prac badawczo-naukowych wraz z wszelkimi formami konspiracyjnej edukacji młodzieży. Narzucone przez okupacyjną przemoc administracyjną, np. na terenach okupacji niemieckiej, ograniczenia w zakresie oświaty przez zamknięcie szkół średnich i wyższych, zawężenie programu nauczania w nielicznych polskich szkołach powszechnych (Polnische Volksschule) i sprowadzenie nauki w szkołach zawodowych (Berufsschule)⁵⁰ głównie do zajęć praktycznych – spowodowało żywiołowe powstanie i rozwój ruchu tajnego nauczania w Polsce na skalę nie spotykaną w żadnym z okupowanych krajów Europy. O zasięgu organizowanego w Polsce tajnego nauczania świadczy m. in. fakt, że np. na terenie Generalnej Guberni przeciętnie

---

⁵⁰ Szkolnictwo zawodowe dostępne w pewnym ograniczonym zakresie młodzieży polskiej na terenie byłego Generalnego Gubernatorstwa, regulowane było głównie dekretem z 29 kwietnia 1941 r., wydanym przez Hansa Franka (das berufsfildenden Schulwesen), który anulując zarówno polskie, jak i dotychczasowe niemieckie akty i przepisy dotyczące szkolnictwa zawodowego – dzielił je na trzy rodzaje:

- a) szkoły obowiązkowe kształcące (Berufspflichtschulen)
- b) szkoły zawodowe stopnia zasadniczego (Berufsvorschulen)
- c) szkoły zawodowe II-go stopnia (Fachschulen).

co 3-4 uczeń wyższych klas szkoły powszechnej uzupełniał zakazany przez okupanta program nauczania, a na poziomie szkół średniej ogólnokształcącej tajnie uczyło się ponad 70% młodzieży w stosunku do stanu z roku szkolnego 1937/38. Ogromny wysiłek polskich rzesz nauczycielskich, uczniów wraz z ich rodzicami przyczynił się do tego, że zamierzenia okupantów poniosły fiasko.

Początki działalności konspiracyjnego tajnego nauczania miały charakter przeważnie w pełni żywiołowy, czy wręcz samorzutny⁵¹. Nie było bowiem jeszcze organizatorów ukierunkowanych na ten rodzaj ruchu podziemnego, brak było w tych nielicznie podejmowanych pracach koordynacji, planowego działania. Często uczenie treści przedmiotów zakazanych podejmowane było indywidualnie, rzadziej grupowo – po lekcjach oficjalnych w klasach szkolnych szkół dopuszczonych dla polskiej młodzieży przez okupantów lub w prywatnych mieszkaniach nauczycieli, a nawet uczniów. Stąd zasięg tajnego nauczania na przełomie roku 1939/1940 był niewielki. Podkreślić tu należy, iż przyczyną tego były represje okupantów czy brak odwagi nauczycieli. Powszechnie bowiem wierzono w bliski koniec wojny, tj. wiosną 1940 roku – oczywiście w koniec zwycięski naszych sojuszników i Polski. Treść obiegowego wówczas i popularnego powiedzonka: „SŁONECZKO WYŻEJ – SIKORSKI WYŻEJ”, też nie zachęcała do konspiracji oświatowej. Takie mniemanie zostało jednak w pełni rozwiązane już do końca 1940 roku, gdy istotną rolę inspiracyjną w organizowaniu podziemnej oświaty na różnych szczeblach nauczania zaznaczyła konspiracja wojskowa i polityczna. Ogromny też wpływ miało tu niewątpliwie przywiązanie większości nauczycieli do swego zawodu, jego umiłowanie podbudowane aspektami patriotycznymi. Sytuację tę bardzo trafnie ujął raport polityczno-gospodarczy Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej z dnia 14 stycznia 1940 roku, w którym napisano:

„... Po wyjściu społeczeństwa z początkowego przygnębienia, dynamizm walki z okupantem wzmógł się. (...) O silnym dynamizmie świadczy też szeroki rozwój konspiracji, piątek zakładanych nie tylko przez poważnych działaczy społecznych i politycznych, ale i szczerzących się poza tym samorzutnie tak, że nawet zachodziła obawa udziału prowokacyjnego gestapo w ich tworzeniu. Świadczy o tym pojawienie się licznych podziemnych periodyków i biuletynów, będących czasem wykładnikiem poważniejszych ruchów społeczno-politycznych, a czasem po prostu przejawem indywidualnej działalności poszczególnych rżutkich jedno-

---

⁵¹ Zasadniczo początki tajnego nauczania w Polsce datuje się od listopada 1939 roku, przebijając sukcesywnie formy zorganizowane dzięki działalności powstałej już pod koniec października 1939 Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON). Z ramienia Delegatury Rządu Emigracyjnego kierował tajnym nauczaniem i subsydiował je utworzony we wrześniu 1940 roku Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu.

stek. Ludność polska stosuje szeroko bierny opór w stosunku do okupantów i nie liczy się z zarządzeniami..."⁵².

Tajne nauczanie, jak i całe polskie podziemie na terenie okupowanego kraju, było więc w swoich początkach wybuchem żywiołowym. Dopiero w miarę upływu czasu (miesiące) następowała coraz większa koordynacja tych działań, zaczęły pojawiać się kierujące ośrodki dyspozycyjne, jak również scalanie się ich. Znacząca tu rolę w organizowaniu i scalaniu podziemnej działalności oświatowej wykazał Związek Nauczycielstwa Polskiego, który przybrał konspiracyjny kryptonim TON – Tajna Organizacja Nauczycielska. Przewodniczący Okręgów TON prowadzili działalność w oparciu o zorganizowaną sieć tajnego aparatu, który stopniowo powiększał się w miarę upływu czasu i przybywania zadań organizacyjnych. Z kolei przystąpiono do organizowania siatki powiatowej, następnie gminnej TON-u. W zasadzie pełna organizacja terenowego podziemia sfinalizowana została dopiero latem 1943 roku. W ramach tworzenia podziemnej rządowej administracji, przystąpiono sukcesywnie do organizacji poszczególnych departamentów, które w pewnym sensie miały być odpowiednikami ministerstw. Jako jeden z pierwszych powstał Departament Oświaty i Kultury, na co wpłynął fakt, iż żadna z innych dziedzin nie działała w podziemiu polskim już w tak szerokim zakresie, jak oświata.

Badania analityczno-dokumentarne odnotowują, że w tajnym nauczaniu „...Wielu spośród byłych uczniów walczyło i zginęło w latach drugiej wojny światowej. Pisał o nich m. in. Józef Bąk w monografii Liceum i Gimnazjum im. Nowodworskiego pt. „Semper in altum”. W sprawozdaniu Kazimierza Lewickiego, złożonym Komisji Weryfikacyjnej, jest też informacja o uczniu tajnych kompletów Andrzeju Krupskim, który w lipcu 1944 roku złożył egzamin „małej matury”, a w miesiąc później zginął – jak pisze Lewicki – „śmiercią żołnierza”. Informacja ta wskazuje na jakże częste powiązania tajnego szkolnictwa z podziemiem politycznym i wojskowym: dla wielu nauczycieli i uczniów udział w tajnym nauczaniu był jedyną formą zaangażowania w działalność konspiracyjną.”⁵³

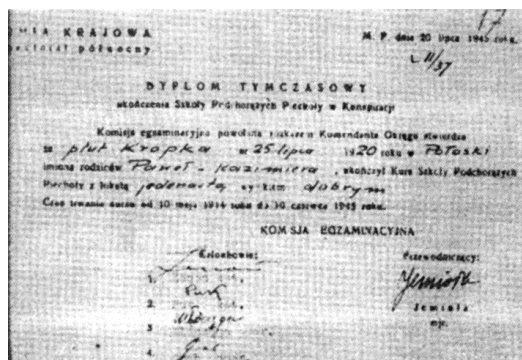
W roku szkolnym 1941/1942 dynamika zasięgu siatki organizacyjnej tajnego nauczania uległa dalszemu znacznemu zwiększeniu, na co wpłynęły głównie dwa zasadnicze czynniki: agresja Niemiec hitlerowskich na Związek Sowiecki oraz wyraźne umocnienie się ogniw terenowych TON i DOiK. Z kolei

---

⁵² *Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*. T. III Armia Krajowa, Londyn 1950, s. 43.

⁵³ R. Terlecki, *Liceum i Gimnazjum im. Bartłomieja Nowodworskiego w Krakowie w latach II wojny światowej*, (w:) *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, Tom XLVI, Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wyd. Polskiej Akademii Nauk 1992, s. 140.

innym jeszcze, jakże ważnym czynnikiem determinującym rozwój tajnego nauczania na szczeblu szkoły powszechnej, była decyzja podziemnych władz oświatowych w sprawie tworzenia przy szkołach powszechnych konspiracyjnych kompletów I-ej i II-giej klasy gimnazjalnej⁵⁴. Rozwój tajnego nauczania na poziomie szkół średnich wyraźnie wzmożył się w okresie drugiej połowy lat okupacji, czemu sprzyjało w dużej mierze zakończenie stadium organizacyjnego oświatowych władz konspiracyjnych (centralnych, okręgowych, powiatowych i gminnych). Prócz tego powstały jeszcze ośrodki tajnego kształcenia nauczycieli, tajnej oświaty dorosłych, tajnego szkolnictwa wojskowego oraz działało też tajne szkolnictwo wyższe.

Rys. 22 Dyplom tymczasowy ukończenia konspiracyjnej Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty Armii Krajowej absolwenta ps. „Kropka” (z uwidocznieniem lokaty i oceny) – Biała Podlaska, Inspektorat „Północny” AK

L.P.	Przedmiot	liczba	liczba	rezerva	ogółem
		omów. lekcji	godzin	czasu	godzin
1	2	3	4	5	6
1	Wyszkolenie bojowe piej.	9	18	4	22
2	Wyszkolenie bojowe druż.	12	36	6	42
3	Wyszkolenie bojowe plut.	13	52	4	56
4	Taktyka	16	16	-	16
5	Wyszkolenie strzelnicze	22	22	-	22
6	Terenoznawstwo	11	11	-	11
7	Nauka o broni	12	12	-	12
8	Łączność	10	10	-	10
9	Planistka	10	10	-	10
10	Budowa wewnętrzna	8	8	-	8
11	Huśtka	7	7	-	7
12	Obrona ppana.	7	7	-	7
13	Walka gazowa	6	6	-	6
14	Walka granatowa	5	5	-	5
15	Organizacja ewakuacji Ogólne rezerwy czasu	5	5	16	5
R A Z E M		173	245	30	275

Rys. 23 Tabela dydaktycznego układu przedmiotowo-czasowego programu Zastępczych Kursów Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty AK

Ponieważ tajne nauczanie odbywało się z zachowaniem wszelkich zasad konspiracji, stąd jego formy organizacyjne nie mogły mieć charakteru jednolitego. Przeważnie struktura tajnego nauczania była z konieczności dostosowana do istniejących warunków lokalnych. Dominującą formą rygoru konspiracyjnego nauczania stanowiły komplety, grupujące na ogół 2-6 uczniów. Niekiedy komplety łącząc się, tworzyły liczniejsze zespoły (zwane też grupami łączonymi).

⁵⁴ AZG-ZNP, sygn. 24, teczka 21.

Warunki konspiracyjne zdeterminowały również specyfikę doboru, a także rozwijania i dostosowywania do nich form oraz metod dydaktyczno-wychowawczej pracy nauczyciela z małymi grupami uczniów. Wobec braku wielu środków dydaktycznych i pracowni przedmiotowych, w nieco lepszej sytuacji znaleźli się nauczyciele przedmiotów humanistycznych, w porównaniu np. z nauczycielami biologii, fizyki czy chemii. W wielu przypadkach nauczyciele np. historii⁵⁵, mieli bardziej dostępne w ich pracy niezbędne środki pogładowe, takie jak: atlasy historyczne, ilustracje, teksty źródłowe. Były one też stosunkowo łatwe do przenoszenia i przechowywania. Z czasem lekcje przedmiotów humanistycznych, a więc m. in. z historii i literatury polskiej, na kompletach prowadzonych kameralnie w różnego rodzaju pomieszczeniach, przeszły w okresowo stosowaną formę terenowych wycieczek dydaktycznych w zasięgu obszaru danej miejscowości.

Przybierały one ze względów konspiracyjnych, charakter pozornych spacerów towarzyskich, odbywanych oczywiście według ustalonego z góry planu tematycznego i trasy. Tematyka i trasa dobierane były stosownie do programu danej klasy tak, aby wpływały nie tylko na możliwość realizacji tematów określonych jednostek metodycznych, ale również aby spełniały zadania wychowawcze i kulturalne. Dbano o to, by pomagały one stwarzać wartości kształtujące intelektualne i emocjonalno-patriotyczne, rozbudzały dążenie do gruntownej znajomości faktów i wydarzeń np. historycznych, ich wnikliwej interpretacji i wnioskowania.

Przykładem mogą być realizowane przez niektóre komplety tajnego nauczania konspiracji lwowskiej, tematy programowe z zakresu historii, dotyczące wybranych tras i obiektów historycznych miasta Lwowa, takich m. in. jak: Plac Mariacki i jego najbliższa okolica, Rynek z Ratuszem i kamienicami Starówki, Cerkiew Wołoska i jej otoczenie, Katedra Ormiańska i jej otoczenie, Góra Zamkowa (zwana też Wysokim Zamkiem), Kopiec Unii Lubelskiej, Uniwersytet Jana Kazimierza z Parkiem Kościuszki, Cytadela, kościół OO. Bernardynów, kościół św. Zofii, kościół św. Elżbiety, Teatr Wielki, Szkoła im. Henryka Sienkiewicza, Cmentarz Łyczakowski, Cmentarz Obrońców Lwowa.

Stosownie do przerabianej na kompletach tematyki historycznej lub z zakresu literatury polskiej, uczniowie tajnego nauczania odbywali indywidualne wycieczki, poznając zgodnie z zaleceniami nauczycieli określone pomniki. Były zalecane najczęściej pomniki (również różnego rodzaju popiersia lub ta-

---

⁵⁵ R. Czajkowski, *Wycieczki dydaktyczne jako jedna z form organizacyjnych tajnego nauczania (na przykładzie kompletów nauczania we Lwowie)*, *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, Tom XLV, Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wyd. Pan 1991.

blice upamiętniające wydarzenia historyczne), usytuowane w obrębie miasta Lwowa lub okolicy, takich jak np.:

- Króla Jana III Sobieskiego (dzieło T. Barącz z 1898 r. na Wałach Hetmańskich),
- Bartosza Głowackiego (dłuta J. Markowskiego z 1906 r. w Pałacu Łyczakowskim),
- Jana Kilińskiego (dłuta J. Markowskiego z 1896 r. w Parku Kilińskiego, nazywany potocznie Parkiem Stryjskim),
- hetmana Stanisława Jabłonowskiego (z połowy XVIII w. na ul. Jabłonowskich),
- Adama Mickiewicza (dzieło A. Popiela z 1905 r. na Placu Mariackim),
- Aleksandra hr. Fredry (proj. L. Marconiego z 1897 r. na Placu Akademickim),
- Franciszka Smolki (dzieło T. Błonickiego z 1912 r. na Placu Smolki),
- Agenora Gołuchowskiego (dłuta C. Godebskiego z 1901 r. w Parku Kościuszki),
- Kornela Ujejskiego (proj. A. Popiela z 1901 r. na ul. Akademickiej).

Z każdej indywidualnej wycieczki opracowywali uczniowie sprawozdania, wygłaszane i dyskutowane następnie podczas lekcji na kompletach. Sprawozdania te uzupełniano zazwyczaj dodatkowymi materiałami z dostępnej literatury (często też dobranymi wierszami), ilustracjami lub fotografiami pomników i ich twórców oraz informacjami nauczycieli. W ten sposób forma organizacyjna wycieczek indywidualnych stanowiła w pewnym sensie przejście uczniów tajnego nauczania w kierowane samokształcenie, a przez to wdrażanie ich do samodzielnego dalszego zdobywania wiedzy przedmiotowej.

Niektóre tematy wymagały kilkietapowych wycieczek indywidualnych, które dopiero wówczas w pełni wyczerpywały zagadnienia programowe. Przykładem może tu być przebieg wypadków i związanego z nim ruchu niepodległościowego Polski w 1918 roku, obejmującym m in. walki określone jego obrona Lwowa. W takim przypadku, już sam fakt zamieszkania uczniów tajnego nauczania (kompletu) na terenie lub w pobliżu Lwowa, sprzyjał łączeniu teoretycznego opanowania wiedzy historycznej tego okresu (1-22 listopada 1918 r.) z równoczesnym poznaniem miejsc, w których zorganizowane były podczas walk polskie placówki i reduty.

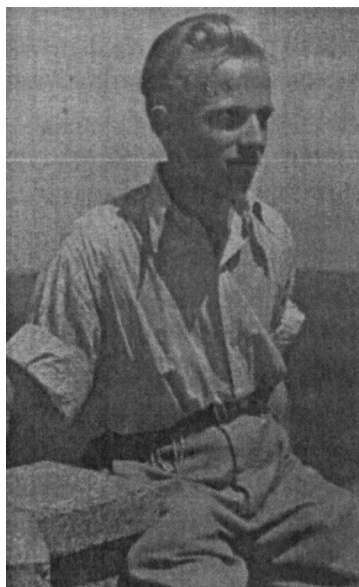
Przekazane dodatkowo przez nauczycieli ustne zalecenia przed wycieczkami, ukierunkowywały uczniom zakres poznawania obiektów i sposób czytania ewentualnych notatek. Ze względów konspiracyjnych zakazane było rysowanie jakichkolwiek planów tras wycieczek, spisków zwiedzanych kolejno obiektów, nazw ulic, numeracji domów itp. Mogłoby to, w razie dostania się

takich rysunkowych planów wycieczki w ręce okupacyjnej policji ukraińskiej lub niemieckiej, stwarzać podstawy do podejrzeń o jakieś akcje szpiegowskie lub dywersyjne (z podobnych względów obowiązywał też zakaz robienia przez uczniów notatek mogących budzić podejrzenia).

Praktyka pedagogiczna konspiracyjnego procesu dydaktyczno-wychowawczego wykazała, że wycieczki, zarówno grupowe jak i indywidualne, jako jedna z form organizacyjnego tajnego nauczania stanowiły nośnik ważnych treści wychowawczych i znacznie sprzyjały aktywizacji uczniów oraz trwałości przyswajanej wiedzy w atmosferze patriotycznego zaangażowania, w której – jak pisał w swych wspomnieniach jeden z nieznanych autorów – „... *nauczyciel i uczeń stawali się spiskowcami*”.

**Rys. 24 Michalina Czekajowska ps. „Osa”
organizatorka i nauczycielka tajnego nauczania gimnazjalnego oraz przewodnicząca konspiracyjnego GKOiK Ton (1900-1986)**

**Rys. 25 Autor (Ryszard Czekajowski)
przy punkcie terenowym na Wysokim Zamku we Lwowie**

Funkcjonowanie oświaty w okupacyjnych warunkach polskiej szkoły podziemnej, inspirowało nauczycieli do poszukiwania wciąż nowych form i środków dydaktycznego oddziaływania na młodzież. Stąd organizacyjne oraz metodyczne przygotowanie wycieczek dydaktycznych w nauczaniu, wymagało przystosowania metodycznego do panujących wówczas warunków. Przygotowanie i przeprowadzenie dydaktycznej wycieczki musiało uwzględniać nie tylko poznanie i wieloaspektowe zrozumienie przez uczniów treści określonej

partii materiału programowego, ale również jego pogłębienie i podsumowanie. Każda terenowa forma dydaktyczna stawiała przed nauczycielami tajnego nauczania wymóg organizacyjno-metodyczny, polegający głównie na trzech podstawowych etapach: przygotowania wycieczki, przeprowadzenie wycieczki, podsumowanie i wyciągnięcie wniosków z wycieczki.

Istotny z punktu dydaktycznego widzenia był zwłaszcza trzeci, końcowy etap, przeprowadzony podobnie jak i etap pierwszy w konspiracyjnych warunkach lokalowych (etap drugi był terenowy) danego kompletu uczniów. Obejmował podsumowanie i wyciągnięcie wniosków z odbytej wycieczki, konfrontacja spostrzeżeń i nabytych wiadomości z tymi, które uczniowie opanowali na dotychczasowych lekcjach i samodzielnie na podstawie zleconej lektury. Utrwalenie i pogłębienie wiedzy służyły tu różne skuteczne formy opracowywanych przez uczniów sprawozdań z zajęć terenowych, które jednocześnie spełniały rolę zadanej pracy domowej. Zaliczało się m. in. do nich:

- wykonanie opisowych sprawozdań, szkiców rysunkowych itp.,
- udzielenie przez uczniów pisemnych wypowiedzi na pytania postawione im przez nauczyciela przed wyjściem w teren,
- opracowywanie i samodzielne wygłaszanie (krótko) przez uczniów zebranych materiałów, poszerzających temat o wskazaną przez nauczyciela dodatkową literaturę, połączoną z ogólną dyskusją podczas zajęć kompletu.

5:HP/V-5

III-ci rok uczyli Soldeki (1735)

Najwidoczniejszą z cech jest składowanie materiału programowego, który był wyszczególniony na wstępie, następnie teksty do przeczytania w całości. Głównym podmiotem pracy był uczeń, który wraz z innymi, jako twórca, decydował o treści wykładu. Sprawy nie dotyczyła ocena. Wskazywanie na powstanie powieści, w której wzięto udział, było przedmiotem wykładu, podległym ocenie. Wskazywanie na powstanie powieści, w której wzięto udział, było przedmiotem wykładu, podległym ocenie. Wskazywanie na powstanie powieści, w której wzięto udział, było przedmiotem wykładu, podległym ocenie.

5:WP-XVIII w / 42-43.

Franciszek Zabłocki (1750-1824)

Do rozwoju komedii napisanej w Polsce najbardziej przyczynił się Franciszek Zabłocki, przedstawiciel ojczystej i polskiej prozaimacji. Najbardziej sławny jest autor komedii, w których dał wyobraźnię i wyobraźnię, w których dał wyobraźnię i wyobraźnię. Do najpopularniejszych z jego komedii zaliczyć można "Samotny człowiek", "Zabobny", "Wojciech Bogusławski", "Wojciech Bogusławski".

Wojciech Bogusławski (1757-1828)

Do popularizowania teatro w Polsce przyczynił się przede wszystkim Wojciech Bogusławski, który w 1791 roku założył w Warszawie Teatr Narodowy, który stał się pierwszym teatrem państwowym w Polsce. Do najpopularniejszych z jego komedii zaliczyć można "Wojciech Bogusławski", "Wojciech Bogusławski".

Rys. 26 Ręcznie pisane ołówkiem chemicznym przez kalkę materiały stanowiące syntetyczny skrypt przedmiotowy, składający się z wypisów określonych tekstów z przedwojennych podręczników gimnazjalnych

Strona organizacyjna tajnego nauczania oraz integralnie z nią zawiązana metodyka przedmiotowa, uczyły korzystać w warunkach konspiracyjnych z każdej możliwości wzbogacenia warsztatu nauczycielskiego. Ponieważ budynki szkolne były dla nielegalnej oświaty przeważnie niedostępne, a ewentualne korzystanie z nich wiązało się z dużym niebezpieczeństwem – szukano różnych pomieszczeń zastępczych. Stąd również i w metodyce nauczania tego specyficznego okresu okupacyjno-wojennego powstawały oraz rozwijały się, zależnie od okoliczności, rozmaite formy organizacyjne pracy dydaktyczno-wychowawczej z konspiracyjnym uczniem. Praktycznie starano się nauczać dosłownie wszędzie: w domach uczniów, w domach nauczycieli, w ogrodach, zabudowaniach gospodarczych, w parkach, przy pracy rolnej, w leśnych oddziałach partyzanckich, równoległe z prowadzonymi przez dowództwo wojskowych jednostek konspiracyjnych szkołami podchorążych i innymi.

Należy zaznaczyć, że tajne nauczanie w zakresie szkolnictwa średniego, tworzyło w latach wojenno-okupacyjnych niezmiernie ważne oraz niezbędne zaplecze dla konspiracji wojskowej, o czym do niedawna nie mówiło się z wielu przyczyn. Uczniowie tajnych szkół średnich, zwłaszcza gimnazjalnych i szkół wyższych – byli przeważnie w zdecydowanej większości jednocześnie żołnierzami podziemnych polskich sił zbrojnych. Były to dla tych „orląt” lata trudne, określone potem często jako „koszmarna młodość” – ale charakteryzujące się przyspieszonym dorostaniem, latami odpowiedzialności i energii w działaniach konspiracyjnych. Mimo to – młodzież lat okupacji, ucząca się i równocześnie biorąca zaangażowany udział w wielorakich formach walki z wrogiem, osiągnęła wyniki i poszczególne szczeble kształcenia prowadzone przez podziemną oświatę.

Nawet dowództwa licznych Oddziałów Leśnych przystępowały do organizowania egzaminów czy to gimnazjalnych z „małej matury”, czy licealnych (według przedwojennych programów nauczania). Wspomnienia jednego z maturzystów-żołnierzy Leśnego Oddziału, tak to przedstawiły:

„...Pisaliśmy ołówkiem na papierze opatrzonym pieczętką Tajnego Nauczania. Zupełnie jak na prawdziwym egzaminie maturalnym. Tylko tyle, że na ławkach leżała broń, a za drzwiami krążyli nasi koledzy z karabinami gotowymi do strzału ... Zasiadający w Komisji przyjezdny doktor pochwalił nas. Przeglądnięcie prac pisemnych i odpowiedzi ustne, wykazały nasze dobre przygotowanie.”

Egzaminy takie odbywały się często w wielu oddziałach partyzanckich. Bowiem rozbudowując podległe sobie siły zbrojne, Komenda Główna Armii Krajowej realizowała plan szkolenia sporej ilości podchorążych, tak potrzebnych na stanowiska dowódców drużyn, a w pewnych przypadkach nawet plu-

tonów. Lecz ażeby dostać się do konspiracyjnej podchorążówki Armii Krajowej, należało mieć co najmniej „małą maturę”. To przesunięcie cenzusu wykształcenia z „dużej matury” w dół, na „małą maturę”, nastąpiło w wyniku gwałtownego zapotrzebowania na kadrę dowódczą, szczególnie młodszych dowódców. Stąd wszystkie Inspektoraty Armii Krajowej przystąpiły w latach okupacji do organizowania egzaminów gimnazjalnych czy licealnych nawet w Oddziałach Leśnych, gdzie znajdowali się przecież najbardziej wartościowi i obcy już z walką żołnierze, nadający się doskonale na stanowiska młodszych dowódców. Nie oznaczało to jednak pominięcia cenzusu wykształcenia lub jego zlekceważenia. Wręcz przeciwnie, w przypadku braku matur licealnych u niektórych słuchaczy konspiracyjnych podchorążówek AK, wymagano złożenia pisemnego zobowiązania do nadrobienia, o treści:

<i>Dnia .....</i>
ZOBOWIĄZANIE
<i>Ja, niżej podpisany ..... ur. .... 19.. w ....., imiona rodziców ..... zobowiązuje się uzupełnić swoje wiadomości ogólne w przeciągu trzech lat od chwili całkowitego unormowania się stosunków politycznych w Kraju do poziomu wymaganego w Szkołach Podchorążych.</i>
<i>Podpis.....</i>

Jak dalece w sposób uregulowany traktowano tajne kształcenie w konspiracyjnych Szkołach Podchorążych Armii Krajowej, świadczą m. in. napotymane fakty wydawania absolwentom nawet dyplomów tymczasowych ukończenia Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty Armii Krajowej podczas konspiracji.

Założenia doktryny wojennej (zatwierdzonej przez generała brygady S. Roweckiego – „Grota” dnia 5 grudnia 1940 r.) obejmowały też konspiracyjne szkolenie żołnierzy ZWZ-AK, a więc szkolenie piechoty powstańczej. Stanowiło ono centralny punkt zainteresowań i działań Komendy Głównej. Albowiem zdawano sobie sprawę, że od uzyskanych rezultatów zależeć będzie w dużej stopniu powodzenie zarówno bieżącej, jak i przyszłej walki powstańczej. Z tego też względu szkolenie to prowadzone było w zasadzie bez przerwy do końca okupacji. Również i jego program został dostosowany do założonych działań powstańczych w postaci tzw. wytycznych szkolenia, które konkretnie określały

tematykę do realizacji teoretycznej i praktycznej. Program obejmował głównie w swej tematyce: „... doskonalenie nabytej wiedzy wojskowej, poznanie broni i sprzętu wojskowego nieprzyjaciela, sprzętu radzieckiego oraz angielskiego zrzu-
towego, zwalczanie broni pancernej wroga. Najistotniejszym zagadnieniem było
studium nad przeprowadzeniem zasadniczych i przypuszczalnych zadań bojo-
wych, wynikających z planu walki powstańczej. Odbywało się ono przy pomocy
ćwiczeń aplikacyjnych na mapach oraz częściowo w terenie. Obejmowało wszyst-
kie możliwe warianty walki, a to: alarmowanie oddziałów, doprowadzanie ich do
stanowisk wyjściowych, rozpoznanie, ubezpieczenie, wykonanie uderzenia, przy-
gotowanie zdobytego obiektu do obrony.” (...)

„Jedną z form szkolenia niższych dowódców ZWZ-AK były Zastępcze Kursy Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty. Zastępcze Kursy Szkoły Podcho-
rążych Rezerwy Piechoty AK, a następnie Zastępcze Kursy Szkoły Podoficerów
Rezerwy Piechoty AK, przeszkoliły łącznie według meldunku Komendy Głów-
nej Armii Krajowej do Naczelnego Wodza, 8547 elewów, w latach 1941-1942
w 228 klasach – 1162, w 1943 r. w 661 klasach – 3110, w 1944 r. w 1002 kla-
sach – 4275 elewów.”⁵⁶

Zastępcze Kursy Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty AK trwały przeciętnie około 6 miesięcy. W ciągu całego okresu szkolenia należało przero-
bić z klasą minimum 275 godzin (dzień pracy liczył 5 godzin). Były jednak sytu-
acje, gdy z uwagi na lokalne warunki czasokres nauki przedłużał się do roku,
a nawet dłużej. Realizowany program nauczania dzielił się ogólnie na trzy okre-
sy:

1. szkolenie bojowe pojedyncze w terenie,
2. szkolenie bojowe zespołu i drużyny w terenie,
3. szkolenie bojowe plutonu w terenie.

Po okresowych repetycjach teoretycznego materiału zajęć lekcyjnych, starano się w miarę posiadanych możliwości przeprowadzać sprawdzające ćwiczenia praktyczne w terenie. Komisyjne egzaminy końcowe słuchacze skła-
dali przy udziale jednego z przedstawicieli Komendy Głównej, Wydziału Broni
lub inspektora Komendy Okręgu oraz zazwyczaj kierownika kursu i referenta
wyszkolenia. Wówczas też wypisywano wszystkim słuchaczom karty ewiden-
cyjno-kwalifikacyjne podpisywane przez instruktora, kierownika (komendan-
ta) kursu, komendanta Szkoły Podchorążych.

---

⁵⁶ D. Gozdawa-Gołębiowski i Jan Gozdawa-Gołębiowski, *Szkolnictwo w ZWZ-AK, w: „Zbroja”, Materiały i źródła do dziejów Wojska Polskiego XIX i XX wieku*, Tom II, Wyd. Sekcji Wojskowości Polskiej XIX i XX wieku, Studenckie Koła Naukowe Historyków Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1985.

Absolwenci Zastępczych Kursów Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty – AK mieli prawo do stopnia oficerskiego stanu wojny. Dopiero po odzyskaniu niepodległości Polski mieli uprawnienie uzyskać stopień oficera piechoty lub oficera innej broni z chwilą ukończenia kształcącego kursu Szkoły Podchorążych Piechoty względnie specjalistycznego.

Ogół zapisów opinii, spostrzeżeń i uwag wizytujących oraz uzyskanych od kadry szkolnej, w swych ocenach podkreślał u słuchaczy duży zapał, odpowiedzialną postawę patriotyczną, chęć zdobycia wiedzy wojskowej i dyscyplinę. Wyniki szkolenia uzyskiwały oceny zupełnie dobre w zakresie przedmiotów teoretycznych a dostateczne w zakresie ćwiczeń praktycznych, które z uwagi na bezpieczeństwo i wielostronne zagrożenia, mogły w małej mierze być przeprowadzane w terenie, a co najbardziej zaznaczyło się m.in. w wyszkoleniu strzeleckim. Nie mniej można przyjąć, że większość stosowanych metod i form organizacyjnych konspiracyjnego szkolenia kursowego podchorążych, traktowana była zarówno przez słuchaczy jak i przez kadrę instruktorską z całą powagą i zrozumieniem ich potrzeb oraz słuszności wymogów. Często zdarzało się, że starano się nawet nawiązywać do pewnych przedwojennych tradycji podchorążackich, np organizując otwarcie kursu w lokalu konspiracyjnym udekorowanym okolicznościowo insygniami państwowymi wraz z wykonaniem pamiątkowego zdjęcia fotograficznego kadry instruktorskiej ze słuchaczami – co całkowicie kolidowało z zasadami konspiracyjnymi (prawie niespotykane to było w tajnym nauczaniu szkół cywilnych). Podobnie rzecz się miała z wykonywaniem zdjęć fotograficznych podczas różnego rodzaju kursowych zajęć terenowych, kameralnych itp.

Nauczyciele tajnego nauczania okresu okupacyjnego, zarówno szkolnictwa cywilnego jak i wojskowego, wykazali pełną świadomość, że przez różnorodność stosowanych form organizacyjno-metodycznych zwiększa się możliwość oddziaływania pedagogicznego na polską młodzież, na wdrożenie jej w intelektualną formę oporu wobec wrogiej praktyki okupanta.

Autorzy nielicznych opracowań naukowych, opartych o materiały badawcze z zakresu tajnej edukacji w okupowanej Polsce (1939-1945) zauważają, że „... Konspiracja oświatowa w zakresie celów i treści oraz tego, co można by nazwać techniką konspiracyjną, zjednoczyła jej organizatorów: nauczycieli i uczniów, a także dość znaczny krąg społeczeństwa. Tym samym nastąpiła istotna ewolucja dotychczasowych, najczęściej rozproszonych, poczynań konspiracyjnych na płaszczyźnie edukacyjnej w samoobronną akcję, świadomie, planowo i konsekwentnie realizowaną przez państwo podziemne.”⁵⁷

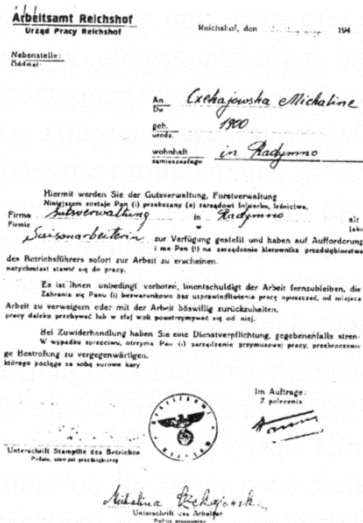
⁵⁷ J. Chrobaczyński, op. cit., s.127.

Stan ten sprzyjał nie tylko organizacji tajnego nauczania i jego rozwojowi terenowemu, ale pozwalał także nawet na prowadzenie konspiracyjnego doształcania metodycznego nauczycieli tajnego nauczania w terenie (szczególnie od czasu zorganizowania Gminnych Komisji Oświaty i Kultury). Wówczas dokonana też została rejestracja wszystkich punktów tajnego nauczania, jak i zespołów uczniów szkół powszechnych, średnich, a Gminne Komisje Oświaty i Kultury objęły je swym nadzorem jako komórki tajnej oświaty. Zakres doształcania metodycznego nauczycieli prowadzących tajne nauczanie, był zróżnicowany zależnie od posiadanych przez poszczególne osoby kwalifikacji formalnych, jednak zawsze uwzględniający szeroko pojęte poradnictwo metodyczne w odniesieniu do specyfikacji tajnego nauczania w warunkach konspiracji. Dużą pomocą służyli nauczyciele wysokokwalifikowani, o wieloletnim doświadczeniu pedagogicznym (m. in. przedwojenni inspektorzy szkolni, dyrektorzy szkół). W ten sposób, nawet w trudnych warunkach i niebezpiecznych warunkach okupacyjno-wojennych Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) starała się podnosić i doskonalić kwalifikacje polskich nauczycieli, czy nawet niektórym osobom nie posiadającym przygotowania pedagogicznego, umożliwić chociaż ogólne zapoznanie się z elementarnymi podstawami pracy nauczycielskiej. Zadanie to obejmował program i wytyczne do działań wszystkich szczebli kierowników Komisji Oświaty i Kultury (włącznie do Gminnych Komisji Oświaty i Kultury), pozostawiając im zakres oraz formę realizacji uzależnioną od warunków i sytuacji terenowej.

Charakterystyczną z tego zakresu działalności jest nie jednostkowa wypowiedź jednego z wysokokwalifikowanych nauczycieli tajnego nauczania gimnazjalnego, kierownika terenowej Komisji Oświaty i Kultury o treści: „... *Kierując podczas okupacji GKOiK prowadziłem w pełnym zakresie, na ile wówczas pozwalały warunki pracy konspiracyjnej, doształcenie metodyczne nauczycieli prowadzących tajne nauczanie. Zakres tego doształcania był zróżnicowany zależnie od posiadanych przez poszczególnych nauczycieli kwalifikacji formalnych, jednak zawsze uwzględniający poradnictwo metodyczne w odniesieniu do specyfiki tajnego nauczania w warunkach konspiracji. (...) W ten sposób staraliśmy się w nawet trudnych i niebezpiecznych warunkach wojenno-okupacyjnych ponosić i doskonalić kwalifikacje polskich nauczycieli. (...) Bardzo pomocne mi w tym były m. in. zachowane przedwojenne materiały metodyczne i moja wiedza pedagogiczna wyniesiona z własnych przedwojennych studiów nauczycielskich w Krakowie. (...) Lekcje przedmiotowe tajnego nauczania organizowałam głównie w prywatnych mieszkaniach uczniów (bardzo rzadko u mnie w mieszkaniu, gdyż byłam w okolicy zbyt znana jako nauczycielka sprzed wojny) po kilka godzin 1-2 razy w tygodniu. Część materiału programowego (obowiązującego do 1939 r.) zadawałam do przerobienia samodzielnego. Uczniowie korzystali z dostępnych*

podręczników przedwojennych, wypożyczonych im wpisów tekstów oraz zeszytów o charakterze skryptowym.

Rys. 27 Pismo Arbeitsamtu (okupacyjnego Urzędu Pracy) z 1941 r., kierujące m.in. niepracujących nauczycieli Polaków przymusowo w trybie dyscyplinarnym (z zagrożeniem surowymi karami) do ciężkiej pracy fizycznej w niemieckich gospodarstwach rolnych (Liegenschaft)

Rys. 28 Kazimiera Czekajowska ps. „Epos” organizatorka kompletów i nauczycielka tajnego nauczania gimnazjalnego we Lwowie (1901 - 1973)

Realizowane w tajnej oświacie programy poszczególnych klas gimnazjalnych i używane podręczniki były zgodne treściowo z programami obowiązującymi w Polsce przed 1939 rokiem. Niewielka liczba, a często wręcz brak większości podręczników zmuszał do przepisywania (przeważnie ręcznego ołówkiem chemicznym x-razy przez kalkę – rzadziej na maszynie do pisania) odpowiednio dobranych tekstów (a nawet syntetycznych streszczeń tekstów) z dostępnego egzemplarza podręcznika przedwojennego gimnazjum i kompletowania ich w przedmiotowe zestawy tematyczne.

Rys. 29 Inspekcja niemieckich oficerów SS w oficjalnej okupacyjnej szkole powszechnej, przeprowadzana zawsze bez zapowiedzi podczas lekcji w klasie

Podobnie radzono sobie z mapami geograficznymi czy historycznymi. Były to prace bardzo pracochłonne w przygotowaniu, a jako materiały z zakazanych polskich podręczników gimnazjalnych, przy ich przewożeniu i dostarczaniu do punktów tajnego nauczania do różnych miejscowości, stanowiły duże niebezpieczeństwo w razie rewizji prowadzonych przez okupacyjną służbę policyjną.

Wobec ogromnego obciążenia zakonspirowanych nauczycieli pracą organizacyjną i prowadzeniem tajnego nauczania, często przepisywanie tekstów z zakazanych podręczników gimnazjalnych, ich kompletowanie w przedmiotowo-tematyczne zszywki skryptowe, a też przewożenie i dostarczanie do poszczególnych punktów tajnego nauczania – wykonywali godni zaufania uczniowie tajnego gimnazjum (najczęściej była to młodzież z rodzin osób działających w tajnym nauczaniu, harcerze lub członkowie wojskowego podziemia).

Godne tu jest podkreślenia, iż w tej sytuacji niektórzy uczniowie tajnego nauczania (jak później wyszło na jaw, że byli oni też często w Szarych Szeregach lub w AK), stawali się wówczas równocześnie jego współpracownikami nauczycieli, łącznikami. (...) Jednocześnie kształtowała się wzajemna przyjaźń, poczucie współodpowiedzialności i pełne zaufanie między uczniami a nauczycielami.⁵⁸

⁵⁸ M. Czekajowska ps. „Osa”, *Wspomnienia nauczycielki tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej na terenie Gminy Radymno, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, Tom XXI, Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolineum, Wyd. Pan 1990.

Okupacyjne władze przeważnie dysponowały wykazami najbardziej aktywnie i patriotycznie uspołecznionych nauczycieli danych miejscowości z okresu przedwojennego. Chcąc im umożliwić lub chociaż utrudnić nielegalne podejmowanie prywatnego czy organizowanie tajnego nauczania – celowo przymusowo skierowywali pismami urzędowymi takich nauczycieli Polaków do terenowych zakładów pracy, nie mających nic wspólnego ze szkolnictwem i to zawsze w charakterze pracowników fizycznych. Była to jedna z szykan, która przez administracyjne zarządzanie przymusowej pracy nękała i surowo karała polskiego nauczyciela.

Pomimo wielu przeszkód i utrudnień okupantów, ogół nauczycieli tajnego nauczania stwierdza, że poziom konspiracyjnego nauczania prowadzonego na wszystkich szczeblach oświaty był jednak dobry – co znajduje potwierdzenie w fakcie, iż uczniowie tajnego nauczania natychmiast po okupacji wstępowali do dalszych klas gimnazjalnych w otwieranych szkołach średnich, uzyskując zaliczenie klas z tajnej oświaty, zdając pomyślnie egzaminy maturalne i podejmując studia wyższe. Wielu z nich przechodząc potem do pracy naukowo-dydaktycznej w szkolnictwie wyższym, osiągnęło stopnie i tytuły naukowe.

Ze wszech miar zasługuje na odnotowanie i wysokie ocenienie fakt szybkiego i jakże przydatnego w praktyce dydaktycznej tajnego nauczania, dopracowania się przez zakonspirowanych nauczycieli różnych szczebli szkolnictwa (zarówno edukacji cywilnej jak i wojskowej) odpowiednich specyficznych dla warunków konspiracyjnych metod nauczania wraz z formami organizacyjnymi. Dzięki temu stopień opanowywania wiedzy przez uczniów tajnych kompletów był nie tylko dobry, a nawet bardzo dobry. W wielu przypadkach poziom absolwentów tajnych gimnazjów, liceów czy studiów wyższych nie był odbiegający od przedwojennego. Znalazło to m. in. potwierdzenie u profesorów konspiracyjnych wyższych uczelni, którzy kształcili na poziomie akademickim absolwentów tajnych szkół średnich.

Na uzyskanie stosunkowo wysokiego poziomu naukowego konspiracyjnej oświaty, złożyło się szereg czynników. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza dwa, a to:

1. stosowanie korzystnych i efektywnych metod oraz form dydaktycznych,
2. aktywna i rzetelna w stosunku do obowiązków kształcenia się postawa samych uczniów.

Właśnie dopracowanie się przez nauczycieli tajnego nauczania odpowiednich specyficznych metod oraz form dydaktycznych w warunkach ich pracy i sytuacji działania w podziemiu narzucało im samo życie. Konieczność organizacji nauczania w oparciu o kilkuosobowe komplety, miała ten walor, że umożliwiała nauczycielowi prowadzenie pracy niemal z każdym uczniem, czyli

indywidualizować. Taka sytuacja organizacji pracy dydaktycznej zmuszała uczniów do rzetelnego przygotowania się do lekcji, do brania w niej aktywnego udziału, tzn. że żaden z uczestników kompletu nie mógł liczyć, iż nie będzie musiał zabierać głosu. W klasach wyższych (lub na kompletach studiów wyższych) uczyła się tajna młodzież wdrożona została do samodzielnego przyswajania wiedzy, gdyż nauczyciel często nie dysponował czasem na prowadzenie wykładów. Taka organizacja procesu nauczania przyczyniała się do rozwijania inteligencji uczących się, zaprawiała do samodzielnej pracy umysłowej. Oczywiście warunki ku temu stwarzały zwłaszcza przedmioty lub partie materiału o charakterze teoretycznym, natomiast większe trudności nastroczały przedmioty wymagające zajęć laboratoryjnych lub odpowiedniego zaplecza dydaktycznych pomocy naukowych.

W zebranych lub opublikowanych wspomnieniach nauczycieli-organizatorów tajnego nauczania napotyka się przeważnie opinie, że na osiągnięcie wysokiego poziomu konspiracyjnej oświaty miał wpływ głównie wyjątkowo pozytywny stosunek do nauki ówczesnej młodzieży, jej zapał do nauki i równocześnie dojrzała świadomość wagi tego działania. Ilustrują to przykładowe liczne wypowiedzi i charakterystyki uczniów okresu lat okupacyjnych:

„... Z ogromną radością i satysfakcją wspominamy przede wszystkim ówczesną młodzież. Jej pilność, zapał, zespolenie z nauczycielstwem, rozumienie jego poleceń, ich skrupulatne wypełnianie obowiązków, głęboki patriotyzm – słowem – postawa moralna godna podziwu. Sądzę, że od czasu filomatów nie mieliśmy takiej młodzieży.” (działacz opozycyjny PKOiK).

„... Postawa młodzieży była nadzwyczajna – czy to dziewczęta, czy chłopcy byli tak przejęci sprawą i tak traktowali pracę, że serce rosło z radości. W chwilach nieraz bardzo ciężkich i niebezpiecznych, umieli się tak zachować, że zdumiewali starszych.” (nauczycielka tajnych szkół).

Nie można też pominąć wśród wielorakich czynników wywierających wpływ na stan i poziom szkolnictwa konspiracyjnego takich, które obniżały jego poziom. Wynikały – rzecz jasna – z niezwykle ciężkiej i skomplikowanej sytuacji okupacyjnej kraju. Prócz tego, specyfika prowadzenia tajnego nauczania, uzależniona była od obszaru regionalnego, np. inna musiała być na terenach ziem polskich objętych okupacją niemiecką, a inna na obszarach kresów wschodnich pod okupacją sowiecką.

Niezależnie jednak od położenia obszarów regionalnych w granicach II-giej Rzeczypospolitej – to jednak celnie zauważają badacze wielozakresowej tematyki tajnego nauczania w Polsce „... że edukacja stanowiła w latach okupacji z jednej strony przedmiot totalnej polityki okupanta, z drugiej zaś jeden

z najdonioślejszych obszarów postawy obrony i samoobrony społeczeństwa polskiego, postawy „NIE” wobec tej okupacyjnej polityki i rzeczywistości. Mobilizowała w znacznym stopniu zarówno uczniów, jak i nauczycieli, ale także rodziców, czy nawet szerzej – środowisko społeczne. Były to zjawisko nie znane – w takiej skali – zarówno w dziejach polskiej, jak i europejskiej oświaty. (...) Szkolnictwo i oświata w latach 1939-1945, to zasadniczy – obok szeroko rozumianej kultury – czynnik umożliwiający identyfikację społeczeństwa i narodu. Uformowało ono i ugruntowało w społeczności uczniowskiej i nauczycielskiej, a poprzez nią i w środowisku społecznym okupowanego kraju, znamienne wyrazisty walor patriotyzmu i aktywnego stosunku do państwa, narodu, ojczyzny w ogóle.”⁵⁹

Problematyka ta wymaga wieloaspektowej, dalszej wnikliwej penetracji badawczej wszelkich źródeł, często nie łatwych ich poszukiwań, ze względu na nieliczne już zachowane materiały i wciąż istniejący z tego zakresu brak syntetycznych opracowań i wydawnictw zwartych.

---

⁵⁹ M. in. J. Stachowicz, *Milczące echa. Fragmenty wspomnień z tajnego nauczania w powiecie sanockim w dobie okupacji*, *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, Tom III, Wrocław 1962; E. Krawczyk, *Tajne szkolnictwo polskie w Lublinie*, (w:) Józef Krakuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, PWN, Warszawa 1971.

Tajne nauczanie i przygotowanie pracowników nauki Akademii Górniczej w latach okupacji 1939-1945

Cechą nauk górniczych i hutniczych jest to, że kształcenie ich adeptów i pracowników zawodowych wymaga korzystania z pracowni oraz nabywania doświadczenia w kopalniach, hutach lub podobnych zakładach pracy; nie dopuszcza werbalizmu. Przepisy prawne, dotyczące pracy na stanowiskach kierowniczych, np. w dozorze górniczym, czy wykonywania zawodu, np. sporządzania planów kopalń, wymagają uprawnień wydanych absolwentom szkół zawodowych i wyższych po nabyciu doświadczeń w pracy zawodowej przez właściwy organ państwowy.

W chwili wybuchu II wojny światowej Akademia Górnicza dysponowała odpowiednimi pracowniami dydaktycznymi i naukowymi. Jej profesorowie górnictwa czy geodezji górniczej, podobnie jak niektórzy reprezentujący inne kierunki naukowe, byli uprawnieni do kierowania dużymi kopalniami, czy do podpisywania z mocą prawną wyników pomiarów i planów.

Na przełomie lat 1939/1940 okupant zajął i przebudował gmach główny Akademii na gmach „rządowy” t. zw. Generalnego Gubernatorstwa. W przewadze zniszczone zostało jego wyposażenie; tylko część zdołano ewakuować do pomocniczego gmachu AG na Krzemionkach. Podobnie postąpiono z księgozbiorem. W tym jednak przypadku znaczną ich część zdołano schronić w Bibliotece Jagiellońskiej, przemianowanej na Staatsbibliothek d. GG.

Zostały z niego wyodrębnione jako księgozbiór d. ehemelige Bergakademie. Przy jego obsłudze zatrudnione zostały pracownice naszej Biblioteki Głównej AG panie Anna Langie i Zofia Grüner. Potajemnie udostępniały książki pracownikom i studiującym w konspiracji. Przechowywały też znaczne ilości przedwojennych skryptów i podręczników. Było to pierwsze ogniwo powstającej podczas okupacji konspiracyjnej Akademii.

6 listopada 1939 r. gestapo uwięziło większość profesorów i docentów Akademii. Kilku udało się przedostać na Zachód. Uwięzieni zostali deportowani do KZ Sachsenhausen, w którym pozbawiono życia rektora Antoniego Hoborskiego i Władysława Taklińskiego oraz jurystę Antoniego Meyera.

Rys. 30 Informator wydany z okazji otwarcia Staatsbibliothek Krakau, 1941

Rys. 31 Przemówienie Hansa Franka podczas otwarcia Biblioteki

Pozostali przy życiu powrócili do Krakowa, starsi wiekiem 8 lutego 1940 r., a młodszy sukcesywnie do końca 1940 r. dopiero przeto wiosną 1940 r. rektor Walery Goetel mógł przystąpić do odbudowy Uczelni w konspiracji. Duże straty osobowe i pogarszająca się sprawność fizyczna pracowników nauki wskazywała potrzebę podprowadzenia młodych ich następców. Sytuacja bowiem była taka, że Akademia Górnicza była jedyną w Polsce przedwojennej uczelnią tego typu i w zakresie typowych dla niej kierunków nauki nie mogła więcej liczyć na pomoc innych uczelni. Duże straty osobowe w gronie wychowanków Akademii wskazywały, że konieczne było też przygotowanie kadry młodych pracowników zawodowych nieodzownych w przyszłości dla odbudowy przemysłu.

Zamknięte zostały przez hitlerowskiego okupanta szkoły średnie i wyższe, zakazano wydawania i kolportowania polskich podręczników. Niekorzystnie też przedstawiała się możliwość korzystania z bibliotek publicznych czy istniejących w zakładach pracy – które w przewadze zostały zniszczone. Sytuacja zatem była trudna.

Uwięzienia uniknął rektor Akademii prof. dr Walery Goetel, który przebywając w Krakowie podejmował starania o zwolnienie profesorów i docentów wieszonych w obozach koncentracyjnych. Po ich powrocie zorganizował opiekę

nad chorymi i przystąpił do tworzenia konspiracyjnej organizacji, która była by zdolna do częściowego chociaż wykonywania zadań Uczelni i przygotowania jej odbudowy w czasie, gdy tylko warunki polityczne na to zezwolały. Obdarzony wybitnymi zdolnościami organizatorskimi działał energicznie – był stale urzędującym rektorem. Pracownicy mogli go odwiedzać w sprawach uczelni w każdej chwili; przyjmował ich nawet gdy był chory i miał przebywać w łóżku. Zwyczaj ten zachował też po wojnie, gdy przez szereg lat sprawował nadal urząd Rektora. Utworzył zespół ofiarnych współpracowników, którzy tworzyli Senat Uczelni, którego członkowie pozostawali w stałych kontaktach roboczych. Pracowali! O tzw. urzędowaniu nie było mowy.

Rys. 32 Pierwszy rektor Akademii Górniczej prof. dr Antoni Hoborski, zamordowany w KZ Sachsenhausen.

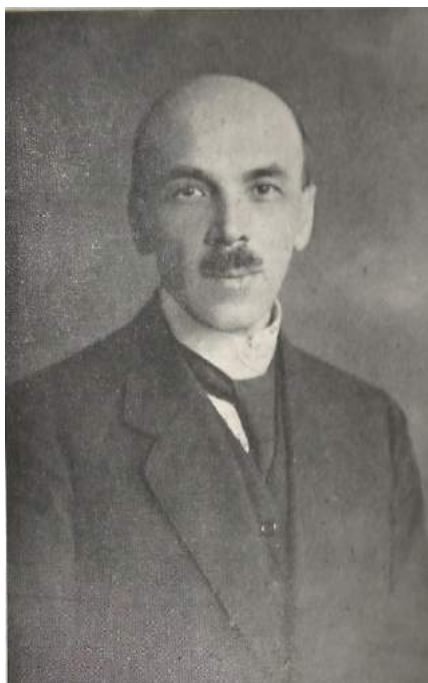

Rys. 33 Rektor Akademii Górniczej w latach 1938-39 prof. zw. inż. Władysław Takliński, zamordowany w KZ Sachsenhausen.

Ta konspiracyjna władza akademicka AG, podobnie jak analogicznie utworzona organizacja Politechniki Warszawskiej, postanowiła że Uczelnia podejmie wszelkie możliwe działania pod legalnymi szyldami okupacyjnymi. Możliwości takiego działania były jednak silnie ograniczone, ale przecież istniały. Przystąpiono do skrzyętnego ich wykorzystywania w warunkach stałego zagrożenia przez gestapo. Wyniki takiej działalności zależały więc od poczucia odpowiedzialności i dyscypliny wszystkich uczestników tej działalności, począwszy od pracowników nauki do uczących się czy potajemnie studiujących.

Ogólną liczbę studentów przedwojennych określa się na ok. 600. Uwzględniając, że istniały dwa wydziały górniczy i hutniczy, a studia przecięt-

nie trwały ok. 7 lat można uznać, że przeciętna liczba studiujących na roku wynosiła ok. 45 osób. Rozsiani byli po wszystkich frontach wojny, lasach i innych miejscach walk oddziałów partyzanckich oraz licznych zakładach pracy. W 1940 roku możliwe było utworzenie kilkusobowych kompletów studiujących na poszczególnych latach. Nie mogło to doprowadzić do wyników odpowiadających potrzebą Kraju. Musiano więc przystąpić do szerszego działania, a wobec przedłużania się wojny i okupacji, sięgać do coraz młodszych roczników przysposabianych w tajnym nauczaniu prowadzonym przez TON (Tajna Organizacja Nauczycielska). Stale sygnalizowane są aktualnie trudności na etapie przechodzenia współczesnej młodzieży ze szkół średnich do wyższych. Oczywiście, że wskazana wyjątkowa sytuacja stwarzała podczas okupacji dodatkowe jeszcze trudności.

Rys. 34 Prof. AG Antoni Meyer, doktor praw, inżynier górnictwa, zamordowany w KZ Sachsenhausen.

Rys. 35 Zastępca dyrektora PSTGHM, docent Akademii Górniczej Marian Mięśowicz

Problem ten był starannie i systematycznie rozwiązywany od początku istnienia Akademii Górniczej już przez pierwszego jej rektora Antoniego Hoborskiego. Rektor pracował również w szkolnictwie średnim i miał przez to duże doświadczenie w zakresie dydaktyki i wychowywania młodzieży klas najwyższych. Podobne zainteresowania oraz doświadczenia dydaktyczno-wychowawcze mieli profesorowie fizyki – Jan Stock i Mieczysław Jeżewski,

także profesor Jan Jarosz zasłużony działacz szkolnictwa średniego na Zaolziu. Pokażna liczba młodych pracowników nauki Akademii pracowała przed wojną w Szkole Szttygarów w Dąbrowie Górniczej i w innych szkołach zawodowych. Oni to wraz z współpracującymi profesorami krakowskich szkół średnich zbliżali młodzież do pracowników nauki, którzy często współcześnie oddalają się od dydaktyki i wychowania młodzieży.

Wyprzedziłem tok relacji o tajnym nauczaniu i przygotowywaniu młodych pracowników nauki Akademii w latach II wojny światowej, ale w realnej sytuacji Uczelni było to zadanie znacznie szersze, wymagające wprowadzenia w zagadnienie. Ad rem!

Państwowa Szkoła Techniczna Górniczo-Techniczno-Miernicza (PSTGHM) – Staatliche Fachschule für Berg-Hütten-und- Vermessungswesen

Pomysł utworzenia szkoły technicznej zaczął kiełkować po powrocie profesorów z Sachsenhausen. Złożyło się na to dążenie do utworzenia ośrodka, w którym mogliby się spotkać i współdziałać profesorzy oraz inni pracownicy Akademii i jej młodzież; częściowo choćby odtworzenie warsztatów pracy w zakresie dydaktyki; bronienie tego, co dotychczas uratowano; zapewnienie pracownikom minimum egzystencji oraz chronienie ich i młodzieży przed wywożeniem na przymusowe roboty do III Rzeszy. Podobną szkołę techniczno-zawodową zorganizowano również w Warszawie.

Na kształt i zakres realizacji krakowskiej szkoły wywarł wpływ przedwojenny dyrektor Państwowej szkoły Przemysłowej inż. Edward Kostecki, który spowodował jej przekształcenie w szkoły techniczne z polskim językiem wykładowym. Zatrudnił w nich kilku profesorów Akademii. W procesie tym pewną rolę odegrał również inż. Zygmunt Luśniak, nauczyciel geometrii wykreślnej w Szkole Przemysłowej.

Decyzja o utworzeniu Państwowej Szkoły Technicznej Górniczo-Hutniczo-Miernicznej (PSTGHM), która nosiła urzędową nazwę dwujęzyczną, zapadła wczesną jesienią 1940 r., zlokalizowano ją na Krzemionkach. Gmach ten pozostał w gestii Treuhandverwaltung der Hochschulen in Krakau, instytucji, której zadaniem była likwidacja polskich szkół wyższych.

PSTGHM prowadziło działalność od zakończenia działań wojennych w okolicy Krakowa. W 1940 r. zorganizowano dla zaawansowanych studentów Akademii skrócone studia, które umożliwiały im uzyskanie dyplomów technicznych już w 1941 r. Warunkiem przyjęcia do szkoły była matura licealna. W latach następnych rygor ten musiano złagodzić wskutek pogłębiającego się

niedoboru kandydatów spełniających ten warunek. Zamknięte były bowiem polskie szkoły średnie wszystkich typów. W rozwiązaniu tego zagadnienia pomógł Vilim Francić, który stworzył wraz z grupą profesorów szkół średnich Państwowe Kursy Przygotowawcze dla Szkół Zawodowych Stopnia Wyższego (Staatliche Vorbereitungslehrgänge für Fachschulen). Świadectwo ich ukończenia upoważniało do zapisania się do PSTGHM i szkół analogicznych. Precyzyjnie ustawione programy i ukryte za nimi działalność kadry nauczającej oraz zapal młodzieży znacznie zmniejszyły ujemne skutki zamknięcia szkół średnich.

Rys. 36 Budynek Akademii Górniczej na Krzemionkach w Krakowie

Nauka w PSTGHM trwała dwa lata. Po zdaniu końcowych egzaminów i rocznej pracy zawodowej absolwent uzyskiwał dyplom technika. Szkoła miała trzy oddziały (Ableitung), których kierownikami byli profesory Akademii: Czarnocki – Oddział Górniczy, Ludkiewicz – Oddział Hutniczy i Stella-Sawicki – Oddział Mierniczy.

Wobec silnego rozwoju szkoły i niedobrego stanu zdrowia niektórych profesorów w jej kierownictwie zatrudniono asystentów: Antoniego Skłodowskiego – jako asystenta dyrektora szkoły, Karola Jahodę – na Wydziale Górniczym, Stanisława Jaskólskiego – na Wydziale Mierniczym. Do ich obowiązków należało zastępowanie nieobecnych.

Grono nauczających stanowili profesory i docenci Akademii Górniczej: Bielski-Saryusz, Bolewski, Budryk, Chromiński, Czarnocki, Czyżewski, Jeżewski, Krupkowski, Ludkiewicz, Łoskiewicz, Mięśowicz, Staronka, Stella-Sawicki,

Studniarski i Zalewski; profesorzy Uniwersytetu Jagiellońskiego i Poznańskiego: Roman Dyboski, Adam Kleczkowski, Kazimierz Simm, Zygmunt Zawirski i lektor UJ dr Vilim Francić, asystenci i wychowankowie Akademii Górniczej: Tadeusz Grzebieniowski, Tadeusz Kochmański, Zygmunt Kowalczyk, Stanisław Majewski, Eugeniusz Mazanek, Tadeusz Szreter, Jerzy Takliński i Wojciech Zborczyński; nauczyciele szkół średnich: Józef Figna (III Liceum im. Króla Jana Sobieskiego), Kazimierz Lewicki (dyrektor I Liceum im. Bartłomieja Nowodworskiego) i Franciszek Bielak (I Liceum), oraz osoby niezwiązane ze szkolnictwem: inż. Jakub Chołowiecki, Jan Czarnota, inż. Aleksander Czechowicz, inż. Henryk Dudek, Fedorowicz, inż. Otmar Gedliczka, inż. Michał Poczobutt-Odlanicki, Jacyna Onyszkiewicz (lekarz), dr Władysław Stabryła, Jan Słowik. Ostatni był sztygarem w Kopalni Soli w Wieliczce i tam organizował zajęcia praktyczne dla uczniów Oddziału Górniczego. Katechetami byli księża: Roman Miszka, dr Bolesław Rosiński i W. Sikora. Kancelarię szkoły prowadził intendent Akademii Górniczej Julian Ciechanowski przy pomocy Jadwigi Witkovej. Woźnymi byli: Hayto i Szczepan Pogan, a portierami Józef Góralczyk i Józef Olszewski.

Rys. 37 Rektor W. Goetel i prof. AG inż. Stefan Czarnocki, kierownik Oddziału Górniczego PSTGHM

Życie w PSTGHM płynęło wartko, atmosfera jednak nie była spokojna. Jej uczeń Johoda wspomina: „...stała i denerwującą zmorą dla uczniów były częste inwigilacje gestapo i niemieckich pracowników tzw. Schulamtu. Przeprowadzono rewizje, zdarzały się aresztowania”.

Stanisław Hymczak tak relacjonuje: „Wspominam lata nauki w szkole Górniczo-Hutniczo-Miernicznej jako okres wytężonej pracy, okres wyczekiwania lepszego jutra. Uczyłem się na Wydziale Górniczym przedmiotów zawodowych

ściśle związanych z zawodem górnika, nie tylko – powiem – górnika, lecz także mechanika, elektryka, a nawet konstruktora. Przedmiotów zawodowych mieliśmy w programie dużo. Chcąc podołać temu, dużo czasu i wytrwałości należało poświęcić na pracę w domu i na wykładach w szkole. Sprawiała nam jednak ta nauka przyjemność, nasi profesorowie, Polacy, naukowcy, wybitni specjaliści, odnoślili się do nas przyjaźnie... byliśmy zwartą rodziną, czuliśmy się w szkole bardziej bezpiecznie niż we własnym domu. Wróg tolerował naukę, lecz także ją kontrolował. Zapamiętałem jeden dzień października 1943 r., kiedy gestapo przetrząsnęło budynek naszej szkoły, niektórych z naszej klasy GI poddano osobistej rewizji. Gestapo szukało ulotek, broni, gazetek, jakie były w tych latach rozpowszechnione przez tajne organizacje Polski Podziemnej. Sposób zachowania się gestapo nasunął przypuszczenie, że zostało ono naprowadzone przez kogoś na określonych uczniów i miejsca w klasie. Szczęśliwym trafem okoliczności działania gestapo okazały się bezskuteczne”.

Od 3 VI 1940 r. obowiązywało rozporządzenie generalnego gubernatora zabraniające niemieckim księgarniom sprzedaży książek Polakom i rozszerzające tym sposobem drastyczny zakaz wydawania książek polskich. Rozporządzenie to było łamane przez Polaków pracujących w księgarniach niemieckich. Korzystanie z polskiej literatury technicznej w czasie okupacji było więc utrudnione brakiem polskich książek i czasopism. W rozprowadzaniu podręczników Hoborskiego, Czeczotta i in. duże zasługi położył Władysław Krukowiecki. W późniejszym okresie okupacji sytuacja komplikowała się dodatkowo wobec wydania przez okupanta zakazu korzystania w szkołach technicznych z drukowanych polskich materiałów. Sprawdzano to podczas rewizji przeprowadzanych w czasie zajęć z młodzieżą. Na tę akcję represyjną młodzież odpowiedziała opracowywaniem i wydawaniem nielegalnych skryptów. Początkowo były to nie autoryzowane notatki z lekcji, później w akcję tę włączyli się profesorzy, a jej zasięg przekroczył problematykę PSTGHM.

Akcja skryptowo-podręcznikowa

Studenci Akademii wydawali skrypty od 1920 r. Główną rolę w tym zakresie grała Sekcja Wydawnicza Koła Studentów Akademii Górniczej – KSAG, przekształcona w 1923 r. w Stowarzyszenie Studentów Akademii Górniczej – SSAG. Począwszy do 1933 r. do akcji tej włączyły się koła naukowe studentów AG, a do 1935 r. Komisja Naukowa PK!A Monatana. W akcji tej w latach 1920-1930 brał udział każdy studiujących. Na słuchaczach z I i II roku spoczywał obowiązek kręcenia korbą maszyny litograficznej, ci co mieli ładne pismo, przepisywali rękopisy na woskówkach. Niektórzy starsi przechodzili przeszkolenie w zakładach poligraficznych, wykonywali odbitki, składali je i kolportowali egzemplarze, a następnie oprawiali je. Student I i II roku studiów miał

obowiązek odpracowania 8 godzin w roku, dla studentów lat wyższych obowiązek ten był mniejszy.

Konspiracyjne wydawanie skryptów musiało być realizowane w taki sposób, jaki dopuszczały warunki życia pod okupacją. Zakaz publikowania podręczników wykluczał możliwość druku. Odpadała też możliwość wykorzystania litografii. Pozostawały inne sposoby. Najprostszym rozwiązaniem było wielokrotne przepisywanie na maszynie, jednakże efekty były małe w stosunku do nakładu pracy. Mimo to takich opracowań było sporo, po latach ocalało ich niewiele. Powielanie było przez okupanta traktowane jako działanie w zakresie techniki biurowej. To osłabiało jego czujność, uwalniało możliwość uwielokrotnienia opracowań opatrzonych rycinami. W ostateczności stosowano zarzucaną technikę hektograficzną. Najpowszechniej wykorzystywano na papierze światłoczułym (ozalidzie). Okładki często były wykonywane jako druki akcydensowe, które nie podlegały tak ścisłej kontroli jak składy książkowe. W rezultacie to, co wyprodukowano, reprezentuje zbiór różnych technik, od prymitywnych po zbliżone do tych, które są obecnie stosowane przy produkcji skryptów akademickich.

Pierwszy przejaw konspiracyjnego wydawania skryptów to opracowanie przez Stanisława Blaschke skryptu *Maszynoznawstwo II* według wykładów Chromińskiego. Skrypt ten przepisywała żona Blaschkego Franciszka z domu Czechowska. Szczególną jego cechą jest bogactwo rycin. Było to możliwe dlatego, że Chromiński miał zwyczaj rozdawania podczas wykładów litograficznie wykonywanych odbitek rycin skomplikowanych kotłów i maszyn. Ich zapas ocalał w gmachu podgórskim i był zużytkowany przez uczniów.

Działalność grupy uczniów Wydziału Górniczego PSTGHM opisał Jan Kostrz: „... doszło do utworzenia w 1942 r. spośród uczniów udziału górniczego tej grupy wydawniczej, która postawiła sobie za zadanie zorganizowanie wydawnictwa podręczników z zakresu górnictwa w stopniu umożliwiającym konspiracyjne kontynuowanie nauki w zakresie średnim i wyższym. W podjętej działalności główne i najtrudniejsze zadanie – zorganizowanie wydawnictwa, przeprowadzenie druku, powielanie i kolportaż spoczywało w rękach Tadeusza Wilczyńskiego. Pozostałe czynności – przygotowanie techniczne tekstu, wykonanie rysunków – spoczywało w rękach Zbigniewa Czerwenki, Jerzego Średniawy oraz autora tej publikacji. Pokrycie kosztów przedsięwzięcia było zapewnione przez bezpośrednie wypłaty odbiorców i Księgarnię Stefana Kamińskiego. Ponieważ publikacje były dopuszczone do publicznej sprzedaży na zasadach eksponatów antykwarycznych, nie miały one daty wydania i oczywiście wydawnictwa. Oznaczone były natomiast godłem górniczym oraz miejscem wydania – Kraków”.

Grupa uczniów-wydawców przedstawiona przez Kostrza nie była jedyną taką organizacją. Istniało kilka rywalizujących oficyn, które nie doczekały się dokładniejszego opisu i dlatego giną w cieniu przeszłości.

W niektórych przypadkach wyłaniały się trudności przy opracowaniu tekstów i rycin, przygotowanie ich wymagało korzystania z literatury. Wykorzystywano więc księgozbiory domowe, głównie jednak zagadnienie to rozwiązywały panie: Langie i Grüner, które strzegły zasobów Biblioteki Głównej. Wskazać również trzeba księgarzy krakowskich, którzy troszczyli się o zapewnienie nam najnowszej literatury naukowej. Inne świadczenia czynili pracownicy krakowskich zakładów poligraficznych, którzy w tajemnicy przed personelem niemieckim wykonywali klisze oraz drukowali strony tytułowe wydawnictw konspiracyjnych. W rezultacie w latach 1940-44 wydano ogółem 30 skryptów, czyli średnio 7,5 skryptu rocznie. Jest to chyba osiągnięcie rekordowe.

Skrypty wydawane przez uczniów PSTGHM w latach 1940-1944 – według Marii Czujowej

- Bielski Z., *Eksploatacja nafty i wiertnictwo*, maszynopis, 1942. (Jahoda).
- Bielski Z., *Historia polskiego kopalnictwa*, powielił T. Wilczyński, 1942, ss. 26. (Gutry 1977).
- Bielski Z., *Wiertnictwo*, powielił T. Wilczyński, 1943, ss. 209. (Kostrz 1973, Gutry 1977).
- Bielski Z., *Wiertnictwo*, powielił T. Wilczyński, 1944, ss. 173. (Kostrz, Gutry 1977).
- Bielski Z., *Wydobywanie ropy naftowej. Część I.*, powielił T. Wilczyński, 1944, ss.173. (Kostrz, Gutry 1977). *Część II. Atlas* kk. 60 (na ozalidzie) odbił T. Wilczyński.
- Bielski Z., (Sariusz), *Wydobywanie ropy naftowej*, maszynopis, ss. 158+58 ryc. (Trembecki).
- Budryk W., *Górnictwo I. Część I.*, powielił T. Wilczyński, ok. 1942-1943, ss. 229. (Kostrz 1973, Gutry 1977). *Część II. Atlas* kk 29 (na ozalidzie) odbił T. Wilczyński 1942-1943 (Kostrz 1973, Gutry 1977).
- Budryk W., *Przeróbka mechaniczna ciał kopalnych. Dla wyższych klas szkoły górniczej.*, powielił T. Wilczyński, ok. 1944, ss. 152 + atlas kk. 15 (na ozalidzie), odbił T. Wilczyński.
- Budryk W., *Roboty strzelnicze w kopalniach i kamieniołomach*, powielił T. Wilczyński, ss. 789, rys. 107. (Kostrz 1973, Gutry 1977).
- Chromiński E., *Maszynoznawstwo II*, 2 części, opracował S. Blaschke na podstawie wykładów w PSTGHM, maszynopis, 1941.

- Czarnocki S., *Geologia węgla*, powielił T. Wilczyński, ss. 87 + 44 ryc. (Kostrz 1973, Gutry 1977).
- Czarnocki S., *Nauka o złożach minerałów użytecznych*, powielił T. Wilczyński, 1943, ss. 94 (Kostrz 1973, Gutry 1977).
- Dawidowski R., *Termodynamika techniczna*, maszynopis ss. 350 + ryciny wykonane przez L. Luśniak i T. Pawlik (M. Dubowicki; niekompletny egzemplarz: Pawlik i Senkara).
- Kantarek T., *Technika sprawozdań i rektyfikacji instrumentu uniwersalnego*, 1942, (Odlanicki 1982).
- Kochmański T., *Miernictwo*, powielił T. Wilczyński, 1944, s. 106, (Gutry 1977, Odlanicki 1982).
- Krupkowski A., *Metalografia. Część I*, powielił T. Wilczyński, 1944, s. 71 tabl. (Gutry 1977). *Część II*, powielił T. Wilczyński, 1944, s. 88. (Gutry 1977).
- Ludkiewicz A., *Otrzymywanie stali sposobem elektrycznym*, skrypt powielany, 1942, ss. 34 + ryciny. (Pawlik).
- Ludkiewicz A., *Otrzymywanie stali*, skrypt powielany, ss. 35 + ryciny. (Pawlik).
- Ludkiewicz A., *Budowa i wymiary pieców martenowskich*, zestawiał W. Zapałowicz, pomoc techniczna K. Niedźwiedzka, Kraków PSTGHM, skrypt powielany, 1943. (Gutry 1977).
- Meyer A., *Prawo fabryczne*, według notatek z wykładów w r. 1938/39 zestawiał Zygmunt Polek, maszynopis, 1941 (?), ss. 105 (Gutry 1977).
- Mikulski A., *Zbiór wzorów z podstaw elektrotechniki z objaśnieniami i rysunkami*, powielił T. Wilczyński, 1944, ss. 79 + 13 tablic na ozalidzie. (Gutry 1977).
- Takliński J., *Walcownictwo. Część I* (Pawlik); *Walcownictwo stali specjalnych. Część II*, 1944 (?). (Gutry 1977).
- Trembecki A., *Badania materiałów budowlanych (naturalnych). Część I. Metody badań*, maszynopis, 1943, ss. 59 (Trembecki).
- Trembecki A., *Górnictwo. Zeszyt 1 i 2*, maszynopis Szkoła Górnicza w Krakowie (Trembecki).
- Trembecki A., *Maszyny górnicze*, maszynopis, ss. 132 (Trembecki).
- Zalewski F., *Miernictwo podziemne*, powielił T. Wilczyński (1943-1944), ss. 78 + ryciny (Kostrz 1973, Gutry 1957).

Równoległe z działaniami uczniów profesorzy podjęli metodyczną pracę nad przygotowaniem skryptów i podręczników akademickich do wydania po wyzwoleniu kraju, wtoku odbudowy Akademii Górniczej. Zaczęto kłaść podwaliny pod rozwój jej dydaktyki; przygotowywano się też do przyjęcia większej

liczby kandydatów na studia. Profesorzy nie działali samotnie; pomagali im uczniowie PSTGHM i młodszy pracownicy STPA. Niektórzy z nich byli wspomagani finansowo przez Księgarnię Stefana Kamińskiego, która udzielała zaliczek na poczet honorarium lub zakupywała prace gotowe do wydania. Spośród autorów, którzy opracowania takie doprowadzali do opublikowania, można wymienić: Bolewskiego, Budryka, Czarnockiego, Czerskiego, Czyżewskiego, Gołęba, Jeżowskiego, Kochmańskiego, Kowalczyka, Krauzego, Łoskiewicza i Zalewskiego. Największe powodzenie edytorskie osiągnął skrypt, a następnie podręcznik *Fizyki* Mieczysława Jeżowskiego. Pierwsze jego wydanie ukazało się staraniem młodzieży akademickiej w 1939 r. Starannie dopracowany w czasie okupacji, po wojnie skrypt doczekał się czterech wydań i aż 12 edycji książkowych. W latach 1946-1972 było to najpowszechniej używane w polskich wyższych szkołach technicznych podręcznik fizyki. Korzystali z niego również studiujący na uniwersytetach i w wyższych szkołach pedagogicznych.

Włączenie się młodzieży akademickiej i uczniów PSTGHM w tok prac autorskich, redaktorskich, nawet techniczno-edytorskich zaowocowało w najtrudniejszych warunkach tajnego nauczania, okazało się pożytecznie w pierwszych latach po oswojeniu, a zaznacza się jeszcze dotychczas.

Bilans działalności Państwowej Szkoły Technicznej Górniczo-Hutniczo-Mierniczej w latach 1940-1944/45

W latach 1940-1944 PSTGHM wykształciła nie mniej niż:

101	techników górniczych
139	techników hutniczych
149	techników mierniczych (geodetów)
razem: 389	techników.

Do tej liczby trzeba dodać 41 techników, którzy naukę rozpoczęli w czasie okupacji, a ukończyli po wyzwoleniu Krakowa. W sumie więc ok. 430 techników górniczych, hutniczych i mierniczych wychowanków PSTGHM włączyło się po wyzwoleniu kraju do pracy nad jego odbudową i rozbudową. Duża ich część podjęła studia w Akademii Górniczej lub w innych uczelniach; wielu rozpoczęło pracę zawodową.

Tajne nauczanie

Forma organizacyjna i zasięg tajnego nauczania, traktowanego jako przedłużenie działalności wychowawczej Akademii Górniczej w okresie międzywojennym, musiało być dostosowane do specyfikacji uczelni i realiów okupacyjnych. Akademia została pozbawiana poważnej części pracowni, w ograniczonej jej dyspozycji dopiero od połowy 1942 r. znajdowały się laboratoria na

Krzemionkach oraz te, które w czasie wojny zdołano tam zorganizować. Podobnie przedstawiała się sprawa z pomocami dydaktycznymi. Chcąc przetrzymać nauczanie na odpowiednim poziomie, musiano zatroszczyć się o to, by możliwe było prowadzenie zajęć praktycznych. Posługiwano się przy tym różnymi pozorami. Początkowo była to akcja porządkowania mienia gromadzonego na Krzemionkach, później prace w ramach zajęć praktycznych z uczniami PSTGHM czy przeprowadzane pod płaszczykiem wykonywania robót zleconych STPA przez instytucje gospodarcze. Pomocy udzielali wychowankowie Akademii zatrudnieni w żupie wielickiej i bocheńskiej oraz innych kopalniach, kamieniołomach, hutach Starachowic, Chlewisz czy Stalowej Woli, odlewniach oraz innych przedsiębiorstwach i instytucjach dysponujących laboratoriami. Sprawy te życzliwie były traktowane przez krakowski przemysł.

Pierwszym problemem było zapewnienie możliwości kontynuowania nauki przedwojennym studentom Akademii. Poszczególne ich roczniki były nieliczne. Na wszystkich latach studiów obu wydziałów w chwili wybuchu wojny było zapisanych około 600 studentów, średnio 60 na roku. Duża ich część została zmobilizowana, wielu poległo w walce lub znajdowało się w obozach jenieckich, czy też powróciło do swoich stron rodzinnych. Ponad 40 przeszło do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W Krakowie i jego okolicy przebywało stosunkowo niewielu, przeważanie pracowali zarobkowo. Musiano działać w małych grupach, często indywidualnie. Wykłady i zajęcia praktyczne odbywały się w różnych miejscach. Ja na przykład wykładałem we własnym mieszkaniu lub w domu Średniawów (ul. Bałuckiego 21). Inne wykłady odbywały się w mieszkaniach Gołąba, Jeżowskiego, Staronki, Tokarskiego, Ziembę, a także w mieszkaniach rodzin Klimeckich i Trudzkowskich. Gdy pogoda dopisywała, wykładano na wałach wiślanych lub w skałkach. Zalewski niekiedy zapraszał studentów do własnego domu przy ul. Szwedzkiej 44, a Budryk do siebie (ul. Owcy-Orwicza 2). Kursy starano się kończyć egzaminem, którego wynik wpisywano do indeksu, odpowiednio adnotując. Gdy nie było to możliwe, odnotowywano prowizorycznie. Kronika Akademii Górniczo-Hutniczej 1919-1967 podaje, że wyniku tajnego nauczania zdano ogółem 278 egzaminów. Jest to liczba zaniżona, obejmuje tylko egzaminy zdane przez tych, którzy nie posiadali indeksów, oraz przeprowadzane przez profesorów innych wyższych uczelni czy też adiunktów i asystentów Akademii, np. dr Ziembę. Po wojnie zweryfikowane przez dziekanów.

Pierwszy rozpoczął naukę komplet zorganizowany przez Jerzego Średniawę i Zbigniewa Czerwenkę w lipcu 1940 r. Jego uczestnikami byli też Kazimierz Hess, Wojciech Klimecki i Wojciech Truszkowski. Jerzy Średniawa ukończył Oddział Mierniczy PSTGHM, a następnie Oddział Górniczy. Jego brat Broni-

sław po ukończeniu Oddziału Mierniczego podjął naukę na Uniwersytecie Jagiellońskim i w trybie tajnym uzyskał magisterium fizyki i matematyki. Zachowały się dokumenty dotyczące działalności jednego z zespołów hutniczych (Stanisław Has, Zbigniew Hegerle, Józef Kumala, Tadeusz Pawlik), który we wrześniu 1942 r. rozpoczął naukę geometrii analitycznej oraz rachunku różniczkowego i całkowego u Gołąba. Członkowie tego zespołu egzaminy złożyli 4 IV 1943 r. Następnie studiowali fizykę u Jeżowskiego, chemię u Czerskiego i kolejno następne przedmioty. Po zakończeniu wojny immatrykulowali się 16 IV 1945 r. Pawlik uzyskał dyplom hutnika w dniu 4 V 1947 r., a więc w dwa i pół roku po immatrykulacji. Nie był wyjątkiem. Tak szybkie uzyskanie dyplomów przez pokaźną liczbę studentów immatrykulujących w kwietniu 1945 r. byłoby niemożliwe bez przygotowania w tajnym nauczaniu.

O działalności tej wspomina Zbigniew Czerwenka: *„Studia w Akademii Górniczej rozpocząłem w 1939 r. na Wydziale Górniczym. W chwili wybuchu wojny brak mi było do zaliczenia I roku studiu egzaminu z chemii u prof. Staronki oraz z fizyki u prof. Jeżowskiego. Po nawiązaniu kontaktu z adiunktem Maszynoznawstwa I inż. Jerzym Tokarskim, który pozostawał na stanowisku dyrektora Miejskich Wodociągów i Kanalizacji, rozpocząłem w 1940 r. pracę w tej instytucji. Pracowałem początkowo jako robotnik ziemny, później w charakterze kreślارza, prowadzącego pomiary terenowe, konstruktora oraz kierownika betoniarni kanalizacyjnej. W tym czasie pod kierunkiem inż. Jerzego Tokarskiego wykonałem pełny cykl tematyczny z zakresu maszynoznawstwa I oraz, za jego pisemnym pośrednictwem, złożyłem w roku 1941 lub 1942 egzamin z tego przedmiotu u prof. dr inż. Jana Krauzego. W tym czasie, wspólnie z kilkoma innymi kolegami, wysłuchałem pełen cykl wykładów i złożyłem egzaminy u profesorów: doc. dr inż. Andrzeja Bolewskiego z mineralogii i petrografii, prof. dr Stanisława Gołąba z równań różniczkowych, dr inż. Stefana Zięby z dynamiki i kinetyki. W 1943 r. rozpocząłem naukę w Szkole Górniczo-Hutniczo-Mierniczej na II roku Oddziału Górniczego. Praca w Zakładzie Badań materiałów w Oddziale Przeróbki Mechanicznej łączyłem z tajnym studiowaniem. W tym czasie wykonywałem i złożyłem egzaminy u profesorów: dr inż. Witolda Budryka z mechanicznej przeróbki kopaliny, z górnictwa I i z robót strzałowych, dr inż. Romana Dawidowskiego z analizy górniczo-hutniczej i z termodynamiki, dr Lucjana Czerskiego z analizy jakościowej. Wszystkie wykonane ćwiczenia i złożone egzaminy zostały mi wpisane do indeksu po wyzwoleniu z podaniem faktycznego roku. Po oswobodzeniu kontynuowałem studia. Ukończyłem je w 1948 r. Stopień magistra inżyniera został mi nadany w dniu 5 V 1948 r. na podstawie ustawy z dnia 28 I 1948 r.”*

Rys. 38 Grupa uczniów Oddziału Hutniczego PSTGHM w 1942 r. przed wejściem do budynku AG na Krzemionkach

Rys. 39 Wspólna wigilia profesorów i uczniów w 1943 r. w PSTGHM na Krzemionkach. Przy stole profesorskim od lewej: J.Takliński, O.Gedliczka, F.Zalewski, S.Czarnocki, W.Goetel, E.Chromiński, Z.Saryusz-Bielski i J.Studniarski

Drugą formą działalności tajnego nauczania było prowadzenie nauki w PSTGHM możliwie na wysokim poziomie przy starannym wykorzystaniu wykorzystywaniu zdolności i zainteresowań uczniów. Aby choć częściowo uspić podejrzliwość okupacyjnych władz szkolnych stosowano różne sposoby. Starano się na przykład o to, aby profesorzy i docenci, za wyjątkiem przedmiotów, które nosiły nazwę zawodów, np. górnictwo, hutnictwo, prowadzili specjalności z innych dziedzin, Mnie na przykład jako pracownikowi nauk mineralogicznych przydzielono język polski. Później awansowałem na nauczyciela budownictwa i gleboznawstwa. Wracając do czasów, gdy byłem nauczycielem polskiego, mogę odnotować, że moje trudności polegały na tym, że młodzież przynosiła do szkoły taki zasób wiadomości, że moja rola sprowadzała się do wypełniania czasu lekcji.

Wobec braku możliwości skierowania absolwentów na techniczne praktyki dyplomowe i wykonanie prac dyplomowych, ich realizację odkładano do lepszych czasów. Wytworzono więc pewnego rodzaju „akumulator”, który został „rozładowany” w latach 1945 i 1946.

Za szczególny wynik tajnego nauczania Akademii Górniczej można uznać uzyskanie dyplomu inżyniera metalurga przez jednego z jej absolwentów przebywającego w Oflagu (Kriegsgefangene-Offizierlager) Gross-Born. Miejscowość ta leży na Ziemiach Zachodnich i nosi obecnie nazwę Wielkie Bory. Duża bo-

wiem część polskich oficerów i podchorążych Wojska Polskiego, którzy wynieśli z wojny życie, została uwięziona w jenieckich obozach oficerskich – Oflagach. W Oflagu Gross-Born przebywało około 7000 polskich oficerów i podchorążych. Utworzyli konspiracyjne Studium Politechniczne, kierowane przez inż. Bronisława Kędzierskiego. W jego ramach istniały Wydział Górniczo-Hutniczy prowadzony przez inż. Władysława Dominę. Akcją samokształceniową ułatwiało to, że oficerowie-jeńcy mogli zakupywać książki oraz czasopisma naukowe i techniczne. W obozie tym przebywał absolwent Akademii W. Leskiewicz, który korespondował ze swoim kolegą Zygmuntem Polkiem. Za jego pośrednictwem nawiązał kontakt z profesorem Ludkiewiczem, a on zgodził się objąć kierownictwo jego pracy dyplomowej. Temat pracy wraz ze wskazówkami profesora został przekazany w paczce żywnościowej. Później Ludkiewicz drogą konspiracyjną konsultował postęp pracy. Dobiegła ona końca w Boże Narodzenie 1944 r.; obrona odbyła się 21 stycznia 1945 r. na zebraniu Rady Wydziału Górniczo-Hutniczego Studium Politechnicznego w Wielkich Borach. Rada jednomyślnie postanowiła wystąpić z wnioskiem do Prezydium Studium Politechnicznego i „dalszych władz” (czytaj – Rady Wydziału Hutniczego AG) o nadanie Leskiewiczowi stopnia inżyniera metalurga. W niespełna trzy tygodnie po oswobodzeniu Krakowa zgłosił się on do rektora Walerego Goetla i przedstawił mu dyplom obozowy. 15 lutego 1945 r. na Krzemionkach odbyło się posiedzenie Komisji Dyplomowej Wydziału Hutniczego w składzie; dziekan A. Krupkowski, prowadzący pracę dyplomową prof. A. Ludkiewicz, prof. W. Łoskiewicz i docent dr inż. M. Czyżewski. Leskiewicz uzyskał stopień inżyniera metalurga – pierwszy powojenny.

Państwowy Zakład Badania Mineralów Staatliche Technische Prüfanstalt

PSTGHM umożliwiał kształcenie kadry zawodowej w kierunkach określonych w nazwie. Poza tym mogła konspiracyjnie organizować studia indywidualne studentów immatrykulowanych przed wojną; później objęła tajnym nauczaniem grupy kilkusobowe. Sprzyjał temu fakt, że większość uczestników tajnego nauczania zapisała się do PSTGHM. Nie załatwiało to jednak całokształtu spraw związanych z odrodzeniem uczelni, wiele z nich przekraczało możliwości szkoły. Powzięto przeto zamiar utworzenia instytucji naukowo-technicznej, pod której osłoną można by rozszerzyć działalność. Geneza tego pomysłu był następująca.

W latach międzywojennych kadry Akademii wykonywały badania zlecone przez kopalnie, huty i inne ogniwa gospodarcze. Jeśli nazwa zakładu naukowego odpowiadała tematyce zleconych badań, wówczas pozostawiano ją bez zmian. Gdy natomiast odbiegała, tworzone instytucje satelitarne określone

odrębnymi nazwami, np. przy Zakładzie Mineralogii i Petrografii w 1932 r. utworzono Stację Doświadczalną do Badań Petrograficznych Skał Naturalnych i Sztucznych, przemianowaną później na Stację Doświadczalną Przemysłu Mineralnego i Budownictwa. Jej działalność nie ograniczała się do wykonywania odpłatnych prac zleconych. Przyjmowała zlecenia na przeprowadzenie prac studialnych o charakterze naukowym, zatrudniano stażystów, tj. pracowników przemysłu czy budownictwa lub gospodarki komunalnej na okresowe przeszkolenie.

Laboratoria Akademii, zajmujące się badaniami zleconymi przez instytucje gospodarcze, weszły w skład odpowiednich organizacji ogólnokrajowych, a przez nie również do organizacji międzynarodowych, np. Stacja Doświadczalna zyskała prawa członka Polskiego Związku Badania Mineralów Budowlanych. Tą drogą nawiązała kontakty z placówkami zagranicznymi. Spójrzmy na to zagadnienie z innej strony.

W Generalnej Guberni czynne były liczne, na ogół małe zakłady przemysłowe i rzemieślnicze, wykonywano prace budowlane, a nawet realizowano niektóre inwestycje, np. budowano Chłodnię Portową w Krakowie. Przepisy obowiązujące w III Rzeszy, które władze okupacyjne starały się rozciągnąć na Generalną Gubernię, stanowiły, że materiały budowlane, metale i inne wyroby produkowane i użytkowane przez jednostki państwowe i komunalne muszą odpowiadać przepisom Deutsche Industrie Normen – DIN. Powinny posiadać atesty wydawane przez uprawnione do tego celu placówki naukowo-badawcze, np. instytut działający w Berlin-Dahlem czy Stuttgarcie. Na terenie Generalnej Guberni pozostały w mocy przepisy normalizujące wydane przez Polski Komitet Normalizacyjny – PN. Między normami PN i DIN istniały różnice. Stawały się przyczyną konfliktów między pracownikami aparatu okupacyjnego, przyzwyczajonymi do DIN, a wytwórcami czy pracownikami Polakami, którzy znali PN. Okupant w większości przypadków pozostawił maszyny i inne oprzyrządowanie przystosowane do wymagań PN. czas nie sprzyjał generalnemu przebrojeniu przemysłu Generalnej Guberni. W drażliwych przypadkach wysyłano próbki do badań w instytucjach III Rzeszy, głównie w Staatliche Materialprüfungsamt Berlin-Dahlem. Było to dokuczliwe dla tych instytucji tym bardziej, że na początku wojny 1939 r. zmobilizowano znaczną część ich pracowników. Niechętnie przeto patrzono na zlecenia napływające z Generalnej Guberni. W rezultacie wytworzył się galimatias groźny dlatego, że w przypadku niejasności krewcy aktywiści okupacyjni winę za takie czy inne niepowodzenia zwalali na Polaków. To groziło przykrymi konsekwencjami, łącznie z zesłaniem do obozów koncentracyjnych.

Opracowany więc został wniosek do władz okupacyjnych o utworzenie w Krakowie zakładu badań materiałów z zakresem działania wzorowanym na instytucie Berlin-Dahlem. Sprawa nie trwała długo. Najwidoczniej skonsultowano ją z Berlin-Dahlem czy z władzami III Rzeszy. Zapadła decyzja o utworzeniu Staatliche Technische Prüfanstalt – STPA.

Utworzenie STPA rozwiązywało problem zabezpieczenia resztek mienia Akademii, którego dyspozytorem było niezycliwe Treuhandverwaltung. Wraz z utworzeniem STPA przekazano mu budynek i mienie Akademii zgromadzone na Krzemionkach.

Przebudowa gmachu głównego Akademii na siedzibę rządu, rozdysponowanie budynku na Krzemionkach i majątku tam zgromadzonego w ręce instytucji okupacyjnej stanowiło formalną likwidację bazy materialnej naszej uczelni. Jednym śladem jej istnienia z tego punktu widzenia był księgozbiór prowadzony jako odrębna jednostka w Staatsbibliothek. Miało to tę dobrą stronę, że w pewnym stopniu maskowało podziemną działalność Akademii.

Organizacja STPA przebiegała gładko, zainteresowani pracownicy Akademii stawili się na swoich stanowiskach pracy, kwestie lokalowe załatwiono we własnym gronie, tak że gdy zjawił się pierwszy dyrektor G. Fick, skierowany do Krakowa z Berlin-Dahlem – wyraził szczere podziękowanie za sprawność organizacyjną. Rzeczywiście robiliśmy wszystko, aby odbudować Akademię, choć – rzecz prosta – tego tośmy mu nie wyjaśnili, on zaś takiej możliwości nie brał pod uwagę. Ku zadowoleniu obu stron uzgodniono poglądy bez ujawniania celów naszej pracy.

W miejscu pracy Fick utrzymywał pruską dyscyplinę. Wszystkie sprawy załatwiał z kierownikami oddziałów. Dyskretnie, ale skrupulatnie sprawdzał nasze kwalifikacje i doświadczenie. Skoro jednak przekonał się, że pewne trudności wynikają z różnic między tokiem załatwiania spraw tego rodzaju w III Rzeszy i w Polsce, przyjął postawę doświadczonego kolegi i starał się zorientować nas w stylu pracy instytutu Berlin-Dahlem, a był to i jest nadal instytut europejskiej klasy. Odnosiliśmy więc korzyści tak jak z każdej wymiany doświadczeń z poważną instytucją zagraniczną.

Fick życzliwie traktował potrzeby PSTGHM. Zgodził się, aby mieściła się w budynku STPA, także aby pracownicy STPA byli zatrudniani na stanowiskach nauczycieli. Chyba orientował się w pozycji Goetla jako rektora i jego poważnej roli jako przywódcy Polaków zatrudnionych w STPA. Niekiedy korzystał z jego doradztwa, dyskutował z nim niektóre zagadnienia dotyczące pracowników polskich. Praca pod kierownictwem Fricka była pożyteczna dla odbudowy i rozbudowy pracowni Akademii nastawionych na współpracę z gospodarką narodową.

Zadania ustalone przez władze Akademii Górniczej Polakom-pracownikom STPA można ująć w następujący sposób:

- Przez zatrudnienie w STPA należy chronić zdolną młodzież przed wywiezieniem na roboty do III Rzeszy i stworzyć jej warunki umożliwiające dalsze kształcenie się, a nawet zapoczątkowanie pracy naukowej.
- Realizować odbudowę bazy materialnej pod hasłem lepszego zaopatrzenia STPA i rozszerzenia jego działalności, uporządkować ocalałe mienie Akademii.
- W szeroko pojętej współpracy z PSTGHM przygotować skrypty i podręczniki akademickie oraz inne pomoce naukowe.
- Przez przyswojenie wyników nauki i techniki niemieckiej oraz dokładniejsze poznanie przemysłu III Rzeszy i technologii w nim stosowanych przygotować odbudowę i rozbudowę przemysłu polskiego.

Konkretyzacja tych zadań następowała stopniowo w miarę rozwijania inicjatywy przez pracowników Akademii zatrudniających w STPA i PSTGHM. Zdarzało się, że inspiratorem na tym polu była młodzież. Ze strony Rektora czy Senatu nie otrzymywali nakazów czy zakazów, aktywizowano natomiast jednostki i tworzone przez nie niewielkie grupy. Goetel interesował się wszystkimi sprawami, nie rozpoznawał jednak szczegółów, nie drążył działalności poszczególnych zespołów. Zadowalał się informacjami ogólnymi, a o bliższe zwraca się tylko w takich zakresie, jaki był konieczny w przypadku wystąpień zewnętrznych wobec administracji okupacyjnej lub potrzeby koordynowania działalności poszczególnych grup.

Akcja konspiracyjna Akademii rozgrywała się, z wyjątkiem Biblioteki Głównej, w niewielkim, choć pozornie okazałym gmachu na Krzemionkach. Panował w nim tłok skomplikowany zawziętością sytuacji i działań. Nieuniknione były konflikty. Wynikały one m. in. z braku powszechnej znajomości zamiarów i celów działania poszczególnych osób i grup. To powodowało mediację Goetla. Nigdy nie doszło do silniejszego spięcia.

Trudno jest ustalić stopień zagrożenia uczestników nielegalnej działalności prowadzonej w PSTGHM i STPA. Trembecki tak opisuje wydarzenie, którego był jedną z głównych postaci: „... *Praca w tym instytucie bynajmniej nie była łatwa i bezpieczna. O tym przekonałem się, gdy mnie gestapo aresztowało podczas pracy i razem z ojcem i stryjem, których wzięto z domu, osadzono w więzieniu na Montelupich. Jak mogłem dowiedzieć się w czasie przeprowadzanych w ciągu dwóch tygodni przesłuchań, podstawowym zarzutem mnie stawionym było podejrzenie o współpracę w dostawach cementu do Warszawy do wykonania fortyfikacji organizowanych przez ruch oporu.*”

Został zwolniony po interwencjach dyrektora STPA, podejmowanych na skutek uporczywych starań Goetla i kolegów. Na początku zatrudniano w STPA około 30 pracowników Polaków. Ich liczba powiększała się w miarę wzrostu dochodów za wykonane badania. W końcu 1944 r. doszło do 98 osób. Część profesorów kumulowała stanowiska pracy w STPA i szkołach technicznych. Wzrastała również liczba zatrudnionych Niemców do trzech: dyrektor, zastępca i chemiczka. Przyszło dwóch obywateli radzieckich ewakuowanych z Kijowa czy Charkowa. Było to małżeństwo chemików. W rezultacie wytworzył się dość zawiły układ kadrowy. Udział Polaków liczbowo można ująć w następujący sposób:

Profesorzy i docenci Akademii	17
Pracownicy administracji i obsługi Akademii	12
Adiunkci, asystenci, wykładowcy Akademii	9
Wychowankowie i studenci Akademii	8
Wychowankowie PSTGHM	14
Polacy związani z Akademią	38

Skupiono tu grono profesorów i docentów AG przekroczyło 50% stanu przedwojennego. Zwraca też uwagę stosunkowo duża liczba wychowanków PSTGHM; z nimi łączono szczególne nadzieje. Grupa Polaków nie związanych z Akademią, równie liczna jak grupa własnych pracowników, wykazuje, że prowadzono szerszą działalność ochrony Polaków.

Przygotowanie pracowników nauki

W miarę upływu czasu topniał doświadczony zespół pracowników nauki. Działo się tak w wyniku Sonderaktion Krakua, ponieważ w obozach jeńческих, więzieniach i obozach pracy, część kadry ginęła na różnych frontach walki, część ubywała ze względów biologicznych. Jednocześnie coraz wyraźniej rysowały się zadania, jakim będzie musiała podołać po wojnie: odbudowa górnictwa i hutnictwa, gdzie personel inżynierski i techniczny również ponosił duże straty. Wynikała więc sprawa pobudzenia zainteresowań naukowych tych wychowanków Akademii, którzy byli zatrudnieni na stanowiskach adiunktów i asystentów, także pracujących w przemyśle. Na stanowiskach docentów i profesorów zdołano po wojnie wprowadzić tych, którzy już w czasie wojny pogłębiali swoją wiedzę i przygotowali rozprawy doktorskie. Na liście tej widnieją nazwiska m. in. Tadeusza Kochańskiego, Zygmunta Kowalczyka, Mariana Ormana i Antoniego Sałutowicza.

W następnej kolejności zwrócono uwagę na przedwojennych studentów Akademii. Sprawa była o tyle skomplikowana, że powinni najpierw ukończyć studia i uzyskać dyplom uprawniający do wszczęcia postępowania doktorskie-

go. W warunkach kształcenia ich w tajnym nauczaniu w małych grupach, niekiedy indywidualnie, zdecydowano się na skojarzenie nauczania na szczeblu wyższej uczelni z przygotowaniem do pracy naukowej. Ci kandydaci na pracowników nauki nie otrzymywali tematów rozpraw doktorskich, ale pogłębiali wiedzę w określonych kierunkach, wdrażano ich w korzystanie z literatury naukowej, zwłaszcza w biegle opanowanie metod badań naukowych. Zainteresowanie pracą naukową, zdolności, rzetelność i zapał młodzieży, która dopiero w 1939 r. uzyskała świadectwo dojrzałości albo tylko przejście do wyższych klas liceów, spowodowały rozszerzenie tej akcji nawet na rocznik 1925 i 1926. Pobudzano ich zainteresowania i stopniowo wprowadzano w arkana pracy naukowej. Ciągły kontakt osobisty z doświadczonymi profesorami, a zwłaszcza włączenie w nurt pracy starszych kolegów, którzy zmierzali do uzyskania doktoratów, stymulowało ich poczynania. O tym, że nadzieje te się spełniły, świadczy pokaźna liczba tych, którzy po zakończeniu wojny uzyskali tytuły docentów i profesorów, a także weszli w skład PAN i PAU. Jest ich około 50.

Pracownicy nauki wywodzący się z młodzieży akademickiej i szkolnej objętej działalnością konspiracyjną Akademii Górniczej w latach 1940-1945 – według Marii Czujowej.

- **Bielak Stanisław** (ur. 1924); uczeń; PSTGHM; mgr inż. Polit. Śląska (1950), dr Polit. Śląskiej (1969); docent (1974), prof. Polit. Śląskiej (1980).
- **Bromowicz Roman** (1921-1975); maturzysta; PSTGHM; mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1961); hab. AGH (1963); prof. nadzw. AGH (1971).
- **Buciewicz Jan** (1921-1988); uczeń; Chemotechnika; STPA; mgr UJ (1947); docent (1954); prof. nadzw. w Inst. Odlewnictwa Kraków (1976); prof. Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- **Było Zbigniew** (ur. 1925); uczeń; Chemotechnika; STPA; mgr UJ (1949); dr UJ (1956); docent AGH (1961); prof. nadzw. AGH (1971).
- **Cebula Jan** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mag inż. AGH (1951); docent w Inst. Metali Nieżelaznych w Gliwicach.
- **Chojkowski Antoni** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; inż. AG (1948); dr AGH (1970); docent w Polit. Częstochowskiej (1972); do emerytury w Polit. Śląskiej.
- **Frycz Andrzej** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM; inż. AG (1948); prof. Polit. Śląskiej.
- **Gorczyca Stanisław** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM i STPA; mgr inż. AGH (1950); dr AGH (1959); hab. (1967); prof. nadzw. AGH (1962); prof. zwycz. AGH (1973); prorektor AGH (1980-1986).

- **Gruszczuk Hubert** (1918-1985); student AG; PSTGHM, STPA; inż. AGH (1947); dr AGH (1959); docent AGH (1954); prof. nadz. AGH (1962); prof. zwycz. AGH (1973); prorektor AGH (1964-1969).
- **Hass Kazimierz** (1919-1979); student AG; PSTGHM; inż. AG (1946); dr AGH (1962); hab. Polit. Śląska (1966); docent Polit. Poznańskiej (1967); prof. nadzw. Polit. Poznańskiej (1976).
- **Jahoda Karol** (ur. 1920); uczeń; PSTGHM, STPA; inż. AG (1948); docent Inst. Naftowy w Krakowie (1962).
- **Janas Kazimierz** (1916-1977); student; PSTGHM; inż. AG (1945); docent AGH (1969).
- **Kantarek Tadeusz** (1922-1973); uczeń; PSTGHM; inż. Wydziały Politechniczne AG (1947); dr (1960); docent (1964); prof. Polit. Krakowskiej.
- **Karamara Antoni** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM, mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1953); hab. (1964); prof. nadzw. Inst. Odlewnictwa w Krakowie (1968).
- **Karp Jan** (ur. 1922); uczeń; mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1964); hab. (1968); doc. (1971); prof. nadzw. w AGH (1978).
- **Karwan Tadeusz** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AG (1951); dr AGH (1953); hab. AGH (1974); prof. nadzw. AGH (1976).
- **Klimecki Wojciech** (ur. 1920); student; PSTGHM; inż. AG (1947); dr AGH (1963); prof. Polit. Częstochowskiej.
- **Kozdrój Marian** (ur. 1924); uczeń; PSTGHM, mgr inż. AG (1949); dr AGH (1962); hab. Polit. Śląska (1964); docent (1964); prof. nadz. (1969); prof. zwycz. w Polit. Śląskiej (1975).
- **Kuntze Jan** (ur. 1912); student AG; PSTGHM; inż. AG (1945); docent w Głównym Instytucie Górnictwa (1973).
- **Lech-Luśniak Ludmiła** (ur. 1926); uczennica; Chemotechnika, STPA; inż. AG (1949); dr AGH (1956); docent w Inst. Odlewnictwa w Krakowie (1969).
- **Lepiarczyk Aleksander** (ur. 1920); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1953); dr AGH (1956); hab. (1969); docent AGH (1969).
- **Mastej Władysław** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; dr Akademii Sztabu Generalnego WP (1962); docent tej Akademii (1968); podpułkownik WP w stanie spoczynku (1980).
- **Michalski Jacek** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM, mgr inż. Uniw. Poznański (1951); dr WSR Poznań (1962); hab. WSR Poznań (1969); prof. Akademii Rolniczej w Poznaniu.
- **Mikuła Kazimierz** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1951); docent AGH (1959).
- **Milewski Mieczysław** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM; inż. AG (1949); dr AGH (1964); docent AGH (1969).

- **Muszyński Władysław** (ur. 1920); uczeń; PSTGHM; inż. Wydziałów Politechnicznych AG (1946); dr Polit. Krakowskiej (1957); docent (1959); prof. nadzw. (1966); prof. zwycz. Polit. Krakowskiej (1974).
- **Osika Roman** (1909-1986); absolwent Szkoły Sztugarów w Dąbrowie Górniczej; student AG; PSTGHM; mgr inż. AGH (1951); docent (1955); prof. nadzw. (1971); prof. zwycz. Inst. Geologiczny w Warszawie (1976).
- **Pachuta Stanisław** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mgr inż. Wydziału Inżynierii Lądowo-Wodnej przy AGH (1951); dr WAT (1965); hab. Polit. Warszawska (1979); docent WAT (1971) i jego profesor (1982).
- **Pawlik Tadeusz** (ur. 1921); maturzysta; PSTGHM, STPA; inż. AG (1948); dr AGH (1961); hab. AGH (1965); prof. nadzw. AGH (1973); prof. zwycz. AGH (1979).
- **Piątkowski Wiesław** (ur. 1922); uczeń; PSTGHM; inż. AG (1948); dr AG (1965); hab. AGH (1971); prof. nadzw. AGH (1974); prof. zwycz. AGH (1987).
- **Płatek Aleksander** (ur. 1924); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1952), dr AGH (1964); hab. AGH (1972); docent AGH (1972); prof. AGH (1982).
- **Podoba Eugeniusz** (1922-1975); uczeń; PSTGHM; inż. AG (1947); dr AGH (1960); doc. (1963); prof. AGH (1971).
- **Ptak Władysław** (ur. 1920); uczeń; PSTGHM, STPA; inż. AG (1948); dr AGH (1954); hab. AGH (1955); prof. AGH (1965); członek PAN (1969).
- **Rutkowski Krzysztof** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1949); dr AGH (1962); docent w Instytucie Odlewnictwa w Krakowie (1972).
- **Rutkowski Władysław Antoni** (ur. 1920); maturzysta; tajne nauczanie AG; inż. AG (1947); dr (1958); docent e Inst. Metali Nieżelaznych w Gliwicach (1955); prof. nadzw. (1965); a zwycz. (1972); OBP Telekom i Polit. Warszawska 1975.
- **Senisson Witold**; PSTGHM; mgr inż. geod. Wydz. Polit. AGH (1948/49); dr doc. AR-T w Olsztynie.
- **Soja Józef** (1922-1980); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1949); dr Polit. Śląskiej (1965); hab. Polit. Śląska (1968); docent Polit. Śląskiej (1968).
- **Strzałkowski Adam** (ur. 1923); uczeń; Elektrotechnika; STPA; mgr UJ (1948); dr UJ (1953); hab. UJ (1963); prof. UJ (1971).
- **Szafran Zygmunt** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mgr inż. Polit. Włocławskiej; mgr historii sztuki Uniw. Wrocławskiego; dr hab.; docent i prof. Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Zielonej Górze; prof. Polit. w Algierze (1979-1984).
- **Szopa Jerzy** (ur. 1918); maturzysta; PSTGHM; mgr inż. AGH (1950); dr AGH (1962); docent AGH (1970).

- **Sztelak Józef** (ur. 1918); uczeń Szkoły Szttygarów w Dąbrowie Górniczej; PSTGHM; mgr inż. AGH (1950); dr Polit. Śląskiej (1965); hab. Polit. Śląska (1968/69) i jej profesor (1978).
- **Ślebodziński Jerzy** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM, mgr inż. AGH (1951), dr AGH (1954); hab. AGH (1967); prof. AGH (1979).
- **Średniawa Bronisław** (ur. 1917); maturzysta; PSTGHM; mgr fizyki i mgr matematyki tajnego UJ; dr UJ (1947); docent UJ (1956) i jego profesor (1962).
- **Tochowicz Stanisław** (ur. 1923); uczeń PSTGHM; inż. AGH (1949); dr AGH (1967); docent (1968); prof. Polit. Częstochowskiej (1972).
- **Trembecki Adam** (ur. 1921); uczeń; PSTGHM, STPA; mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1959); hab. AGH (1959); prof. AGH (1972).
- **Truszkowski Wojciech** (ur. 1921); uczeń; PSTGHM, STPA; inż. AG (1947); dr AGH (1952); hab. AGH (1955); prof. AGH (1959); prof. zwyczaj. w Polskiej Akademii Nauk (1977); członek PAN (1975), PAU (1992)
- **Werner Zbigniew** (ur. 1925); uczeń; PSTGHM, STPA; mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1965); docent w Inst. Geologicznym w Warszawie (1973).
- **Wędzony Józef** (ur. 1923); uczeń; PSTGHM; mgr inż. AGH (1951); dr AGH (1961); hab. AGH (1965); prof. AGH (1978).
- **Wieser Tadeusz** (ur. 1922); uczeń; PSTGHM, STPA; mgr UJ (1948); dr UJ (1950); docent (1954); prof. w Inst. Geologicznym, Oddział w Krakowie (1973).
- **Zapałowicz Wiesław** (ur. 1922); maturzysta; PSTGHM; inż. AG (1948); kandydat nauk (1958); hab. AGH (1961); docent AGH (1962); prof. AGH (1970).

Praca naukowa

Wraz z wybuchem wojny większość naszych naukowców straciła swoje warsztaty, a w dodatku troska o chleb codzienny, tajne nauczanie oraz działalność konspiracyjna zajmowała wiele czasu. Możliwości rozwijania pracy naukowej były przeto skąpe, a to, że była ona kontynuowana, wynikało z pasji, która kieruje pracownikami nauki niezależnie od życiowych warunków. Uprawiano przeto działalność naukową tak, jak było można, włączając też w jej nurt uzdolnioną młodzież. Trudność podsumowania prac prowadzonych w czasie wojny wynika stąd, że w ostatecznym rachunku liczy się to, co zdołano opublikować, a w przypadku nauk technicznych także wdrożyć w praktyce przemysłowej. Chcą jednak jako tako przedstawić tę strefę działalności Akademii Górniczej, zestawiono wykaz 31 publikacji, które ukazały się bezpośrednio po wojnie, a których tematyka wiąże się z badaniami i dyskusjami prowadzonymi podczas wojny. Wykaz jest niepełny, w przybliżeniu charakteryzuje jednak

zainteresowania i kierunki badań pielęgnowane podczas wojny. Wiele było zagadnień związanych z potrzebami życia wojennego i powojennego. Nie brakowało też problemów i rozwiązań stojących na wysokim poziomie teoretycznym np. praca Sałustowicza nad bezpieczeństwem załóg górniczych z kopalniach podziemnych.

Technika i przemysł w III rzeszy były – jak wiadomo – silniej rozwinięte niż w przedwojennej Polsce. Nauki techniczne i fachową literaturę niemiecką zaliczano do przodujących w świecie. Toteż kiedy utworzono STPA, powstała możliwość bliższego poznania osiągnięć niemieckich w tych dziedzinach, które były reprezentowane w STPA. Zacieśnienie jednostronnej współpracy naukowej (myśmy bowiem nic nie mogli dawać w zamian za otrzymywane materiały) odpowiadało nadzorcom okupacyjnym. Rzetelnie nam pomagali mniemając, że cementują Generalną Gubernię z III Rzeszą. Drogą urzędową otrzymywaliśmy literaturę, katalogi, prospekty, cenniki, a nawet próbki i niektóre dane technologiczne. Za szczytowe osiągnięcie w tym zakresie można uznać pozyskanie z dwóch instytutów zbioru publikacji i próbek wyjaśniających tok produkcji nie wytwarzanych w Polsce gatunków cementu; cementu żelazistego i cementu hutniczego, a także sposoby wykorzystania żużli wielkopieczowych. Dzięki tym materiałom uruchomione prace badawcze szybko przyniosły interesujące wyniki. Badania te zakończono po wojnie, gdy do naszego zespołu dołączył student II roku Wydziału Hutniczego Zdzisław Jodłowski. Po ukończeniu studiów przyszedł on do pracy w hutnictwie, gdzie miał duże sukcesy na polu utylizacji żużli wielkopieczowych oraz likwidacji starych ich zwałów. W 1951 r. zespół otrzymał nagrodę ministra za zasługi położone przy wdrażaniu tej technologii. Od tego czasu cement hutniczy jest produkowany w Polsce. Ogólnie stwierdzić można, że znaczna część naszych pracowników wykorzystywała kontakty z III Rzeszą, by zaznajamiać się z jej przemysłem zwłaszcza technologiami tam wdrożonymi. Spośród metalurgów Krupkowski wraz z młodym Wojciechem Truszkowskim prowadzili badania w zakresie deformacji plastycznej metali i zajmowali się niskotopliwymi stopami bezcynowymi. Z Łoskiewiczem współpracował Marian Orman, zainteresowania skupiali na metalach lekkich, aluminium i in. Ludkiewicz prowadził problematykę zużycia koksu w procesach wielkopieczowych. Czyżewski badał prace odlewnicze pieców, interesowała go także sprawa kontroli jakości rud i pracy prażaków. Jeżowski z Mięśowiczem zajmowali się licznikami Geigera-Müllera, Mięśowicz kontynuował prace w zakresie promieni kosmicznych, cieczy anizotropowych i inne. Ja kontynuowałem badania złoża fosforów w Chałupkach.

Publikacje naukowe i upowszechniające wiedzę przygotowane przez pracowników nauki i studentów Akademii Górniczej w czasie okupacji i wydane wkrótce po zakończeniu II wojny światowej – według Marii Czujowej.

- Bolewski A., *Wyniki badań petrograficznych złoża fosforu w Chałupkach koło Tarłowa*, Przegląd Górniczy 1946, nr 2, s. 101-110.
- Bolewski A., Gruszczyk H., *Krakowska pospółka budowlana jako kruszywo do betonu*, Cement 1945, nr 3, s. 31-34.
- Bolewski A., Gruszczyk H., Jodłowski Z., *Żuźłowe spoiwo mieszane*, Inst. Techn. Budowlanej. Prace Komisji Żuźłowej, Warszawa 1950, nr 5, s. 18.
- Budryk W., *Badania nad możliwością wzbogacenia krajowych limonitowych rud żelaznych*, Przegląd Górniczy 1945, nr 5, s. 200-219.
- Budryk W., *Nowe drogi określenia stażu pożarowego w przestrzeni otomowanej*, Przegląd Górniczy 1945, nr 1-2, s. 29-51.
- Budryk W., *Interpretation theoretique des courbes de lavabilite*, Ann Acad. Pol. Sc. Techn., t. 7, 1939-1945, s. 909-1112.
- Budryk W., *Wielkość pobieranych próbek węgla do analizy chemicznej*, Przegląd Górniczy 1946, nr 9, s. 553-572.
- Czyżewski M., *Conformation of coefficients of heat transfer in a Cupola and time required to heat and melt the metal*, Ann. Acad. Pol. Sc. Techn., t. 7, 1939-1945, s. 49-62.
- Gruszczyk H., *Użytkowanie żużli wielkopieczowych w budownictwie*, Materiały Budowlane 1948, nr 2, s. 48-56.
- Gruszczyk H., *Wpływ warunków suszenia na hydrauliczne właściwości granulowanych żużli wielkopieczowych*, Cement 1948, nr 7, s. 89-94.
- Gruszczyk H., *Wyniki wstępnych spoiw mieszanych: granulowany żużel wielkopieczowy cement portlandzki – wapno hydratyzowane*, Inst. Techn. Budowlanej. Praca Komisji Żuźłowej, Warszawa 1949, nr 4, s. 18.
- Hoborski A., Gołąb S., *Sur les lignes de courbure speciale*, Prace Mat.-Fiz., t. 47, 1949, s. 17-20.
- Jeżewski M., *Podręcznik radiotechniki*, Spółdz. Wydaw. Pracown. Tech. Szkół Akadem., Kraków 1946, s. 127.
- Jeżewski M., Mięśowicz M., *Etude des compteurs de Geiger Müller*, Ann. Acad. Pol. Sc. Techn., t. 7, 1939-1945, s. 41-48.
- Krupkowski A., *The deformation of plastic metals by strain*, ibidem, s. 112-120.
- Krupkowski A., *Uzasadnienie zmiany norm wytrzymałościowych*, Hutnik 1945, nr 5, s. 185-190.

- Ludkiewicz A., *Zagadnienia zużycia koksu w wielkim piecu*, Hutnik 1945, nr 4, s. 133-159.
- Mięśowicz M., *Jak fotografować*, Spółdz. Wydawn. Prac. Tech. Szkół Akadem. oraz Księgarnia Stefana Kamińskiego, Kraków 1946, s. 24.
- Mięśowicz M., *O energii wyzwalanej w tzw. reakcjach jądrowych*, Wszechświat 1945, nr 2, s. 33-35.
- Mięśowicz M., *Promienie kosmiczne*, Kosmos 1947, seria B, z. 1, s. 1-7.
- Mięśowicz M., *The three coefficients of viscosity of anisotropic liquids*, Nature London 1948, vol. 158, No 4001, s. 27.
- Orman M., *Stopy aluminium*, Hutnik 1945, nr 5, s. 27-81.
- Orman M., *Lekkie metale i stopy*, Spółdz. Wydawn. Prac. Techn. Szkół Akadem., Kraków 1947, s. 416.
- Sałustowicz A., *Wpływ pozostawionych filtrów oporowych na rozkład i wielkość naprężeń w pokładach niżej leżących*, Przegląd Górniczy 1946, nr 8, s. 283-294.
- Sałustowicz A., *Wielkość i rozkład naprężeń w górotworze w sąsiedztwie wyrobisk górniczych*, Przegląd Górniczy 1946, nr 11, 12, 1946, nr 1-4, s. 92-108.
- Zalewski F., *Drzewo budulcowe*, Górnik, Wydawn. Centr. Zarządu Przemysłu Węglowego, Katowice 1946, nr 1, s. 16-17.
- Zalewski F., Pogany W., *Zużycie gruzu jako materiału budowlanego*, Biul. Inst. Bad. Budown. 1947, nr 13, s. 38-50.

Wyniki działalności konspiracyjnej Akademii Górniczej w zakresie tajnego nauczania oraz kształcenia pracowników nauki i zawodów w latach 1940-1945.

W latach wojennych (1940-1944) 20 profesorów i docentów Akademii zdołało, pracując w najtrudniejszych warunkach, naprowadzić 210 uczniów na drogę studiów wyższych. Przypisywać to należy starannemu rozpoznaniu i pielęgnowaniu zainteresowań tkwiących w młodzieży oraz jej zapałowi do pracy; ważnym czynnikiem był ustawiczny wzajemny kontakt młodych adeptów i ich mistrzów, starszych towarzyszy życia, pracy, doli i niedoli.

Skierowanie podczas wojny baczniejszej uwagi na kształcenie młodej kadry naukowej oraz oddźwięk, jaki to znalazło wśród młodzieży, zdawało się zagrażać jej przygotowaniu do zawodu. Stało się inaczej, zdołano utrzymać równowagę. Wszak profesorzy, zbyt zajęci problematyką naukową, mogą zapomnieć o takim ważnym zadaniu, jakim jest kształcenie inżynierów dla gospodarki narodowej. W tej sprawie interesująca jest wypowiedź Czerwenki: *„...W pamięci pozostał mi wyjątkowo koleżeński stosunek wybitnych naukowców*

do młodych, rozpoczynających pracę zawodową. Krótki okres mojej pracy w STPA był dla mnie szkołą współżycia z ludźmi, z której przykładów korzystałem wielokrotnie.”

Wypowiedź ta jest tym bardziej interesująca, że Czerwenka – absolwent PSTGHM, był zatrudniony w oddziale STPA prowadzonym przez Budryka, ten zaś kierował aktywnym zespołem pracującym naukowo i opracowującym skrypty i podręczniki akademickie, skupiającym przy tym największą liczbę doktorantów czasu wojny.

Rys. 40 Fotografia zbiorowa profesorów i absolwentów Oddziału Górniczego PSTGHM z 1944 r.

Traktując zagadnienie statystycznie można określić wyniki omawianej konspiracyjnej działalności Akademii Górniczej w następujący sposób:

- wykształcono 180-200 techników górniczych, hutniczych i mierniczych, którzy przystąpili natychmiast do pracy zawodowej;
- stworzono możliwość wykształcenia w pierwszych latach powojennych 480-510 inżynierów (inżynierów magistrów) górniczych, hutniczych i mierniczych dla gospodarki narodowej; 50 pracowników nauki – profesorów i docentów, z których 40 pozostało na Akademii, a 30 przeszło do innych uczelni, instytutów badawczych.

Podsumowanie

Zadaniem uczelni akademickiej jest kształcenie młodych pracowników nauki i zawodów powiązane z prowadzeniem pracy naukowej. Jest to splot niemożliwy do rozdzielenia. Przystępując do pracy w konspiracji, Akademia Górnicza podjęła ją w całym zakresie normalnie działającej uczelni. Uwarunkowania okupacyjne i wrogie nastawienie władz przytłumiły tę działalność, ale nie doprowadziły do odstąpienia od niej. Tok tych wydarzeń można systematycznie ująć następująco:

- Rok akademicki 1939/1940 – uwięzienie i deportowanie do obozów koncentracyjnych przeważnej części profesorów i docentów; zniszczenie gmachu głównego i przeważnej części wyposażenia pracowni. Odrodzenie Biblioteki Głównej w gmachu Biblioteki Jagiellońskiej. Stała się ona pierwszym ogniwem konspiracyjnej Akademii.
- Rok akademicki 1940/1941 – utworzenie następnego ogniwa struktury konspiracyjnej – Powszechnej Szkoły Technicznej Górniczo-Hutniczo-Mierniczej na Krzemionkach. Początki tajnego nauczania studentów Akademii. Działalność ta była kontynuowana bez przerw w latach następnych.
- Rok akademicki 1941/1942 – powołanie do życia Państwowego Zakładu Badania Materiałów zlokalizowanego, podobnie jak PSTGHM, na Krzemionkach.
- Rok akademicki 1942/1943 – praca konspiracyjna Akademii Górniczej w całym zakresie. Przystąpienie do przygotowywania odrodzenia Uczelni, gdy tylko zaistnieją ku temu warunki.
- Rok akademicki 1943/1944 – kontynuacja działalności prowadzonej w roku poprzednim.
- Rok akademicki 1944/1945 – dalsza praca przygotowawcza. Na przełomie lat 1944/1945 wynikła potrzeba zabezpieczenia zgromadzonego mienia. 18 stycznia 1945 r. sprawne oraz organizacyjne wyjście z konspiracji i przystąpienie do odbudowy Uczelni, której gmach główny został częściowo wypalony. Zajęcia z absolwentami, wykonywanie prac dyplomowych ze studentami lat wyższych rozpoczęto na Krzemionkach w lutym 1945 r. rok akademicki, który trwał do września 1945 r. Inaugurowano go 16 kwietnia 1945 r. w częściowo odbudowanym już gmachu głównym. Normalny rok akademicki 1945/1946 rozpoczął się w październiku 1945 roku. W roku akademickim 1945 Akademia Górnicza była w Polsce jedną pracującą w pełni uczelnią techniczną. Udzielała pomocy w odbudowie lub organizacji innych politechnik. W niej powstała Politechnika Krakowska, a także 6 czerwca 1945 r. w jej auli inaugurowano pierwszy rok Politechniki Śląskiej.

Zamiar konspiracyjny Akademii Górniczej został osiągnięty! Głównymi przyczynami powodzenia była zdecydowana wola działania, silna więź całej patriotycznej społeczności uczelnianej czy szkolnej, wysoka dyscyplina oraz rzetelność i ogromny zapał – okazywany zgodnie z dawnym hasłem: SALUT RESPUBLICAE SUPREMA LEX ESTO!

Walery Goetel

Aneks do ankiety Państwowej Szkoły Górniczo-Hutniczej w Krakowie

Profesor dr inż. Walery Goetel, były rektor Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie w Roczniku Nauk Pedagogicznych pisze o szkole Górniczo-Hutniczo-Mierniczej, którą założył i prowadził w czasie okupacji hitlerowskiej na Krzemionkach⁶⁰.

Po objęciu z dniem 1.IX.1939 r. funkcji rektora Akademii Górniczo-Hutniczej z rąk zasłużonego rektora W. Taklińskiego, którego później zamordowali hitlerowcy w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, tylko dwa dni trwały moje funkcje rektorskie, ponieważ budynek Akademii przy ul. Mickiewicza, oddałem na polski szpital wojskowy, a na polecenie Ministra Oświaty zebrałem najpotrzebniejsze dokumenty, by udać się do Brzeżan, gdzie miałem przeczekać wojnę. 3 września nocą zebrawszy najważniejsza dokumenty udałem się samochodem do Warszawy, następnie przez Lublin do Lwowa.

Rys. 41 Spotkanie gubernatora Hansa Franka z urzędnikami niemieckiego sądownictwa w Generalnym Gubernatorstwie (sala Akademii Górniczej). W pierwszym rzędzie widoczni: Hans Frank (drugi z prawej) i Josef Friedrich Buhler (pierwszy z prawej).

⁶⁰ *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych* t. XIII. Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego, część 7. (Sesja naukowa - Kraków 3-4 IV 1970 r.) Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk, 1971

We Lwowie przebywałem kilka tygodni poświęcając się pracy w Komitecie pomocy dla uchodźców z Krakowa i województwa, których kilkadziesiąt tysięcy przebywało w tym ofiarnym i gościnnym mieście. Po otwarciu granicy obsadzonej przez Niemców, udało mi się przedostać przez Przemysł do Krakowa.

Rys. 42 Posiedzenie rządu Generalnego Gubernatorstwa w gmachu Akademii Górniczej w Krakowie. Za stołem widoczni: Hans Frank (trzeci z lewej), Ernst Bopp (drugi z lewej) i Adolf Stahl (pierwszy z lewej)

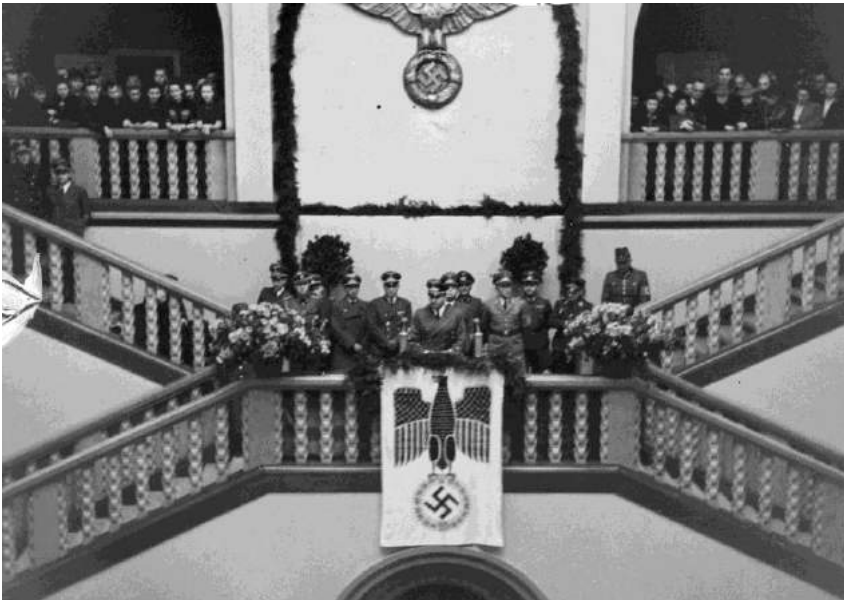
Wczesnym rankiem 7 listopada 1939 r. znalazłem się w domu, w którym zastałem puste mieszkanie, a od dozorczy dowiedziałem się o aresztowaniu profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczo-Hutniczej oraz że do domu przychodziło gestapo, którym wyjaśnił że jestem za granicą.

Wobec tego udałem się do znajomych pod Ojców i tam udało mi się przetrwać cały okres aż do powrotu pozostałych przy życiu profesorów z obozów koncentracyjnych Sachsenhausen i Dachau. Otrzymaawszy od profesora Warchałowskiego, rektora Politechniki Warszawskiej informacje o uruchomieniu w Warszawie średniej szkoły technicznej zaprosiłem ocalałych z Sachsenhausen profesorów na zebranie w moim mieszkaniu, celem zastanowienia się nad sytuacją.

Jestem pełen podziwu dla postawy tych profesorów, którzy przeszli przez piekło obozów koncentracyjnych, a mimo to zdecydowali się na uruchomienie szkoły o polskim języku wykładowym, obsadzonej przez polskich profe-

sorów, w której będzie się pomagać naszej młodzieży do przetrwania czasu wojny.

Główny gmach Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie przy ul. Mickiewicza zajęty był przez rząd Generalgouvernement. Urzędował w nim osławiony gubernator Frank, gdzie ferowało swe krwawe wyroki gestapo. Grono profesorów i asystentów na końcu odległej ulicy Krzemionki na przedmieściach Krakowa, radziło nad odrodzenia górnictwa i hutnictwa polskiego po niechybnym upadku straszliwego koszmaru, jakim był hitleryzm.

Rys. 43 *Apel członków rządu i urzędników w siedzibie rządu Generalnego Gubernatorstwa (gmach Akademii Górniczej – widoczny hall główny) w drugą rocznicę utworzenia Generalnego Gubernatorstwa. Hans Frank wygłasza przemówienie.*

W konspiracji rozwijaliśmy pracę nad przygotowaniem rozwoju nauki i kształcenia młodych kadr po wojnie. Brak techników w okresie powojennym skłonił nas do opracowania szczegółowo programu licealnych szkół górniczych, hutniczych, odlewniczych, mierniczych i materiałów budowlanych.

Praca w szkole Górniczo-Hutniczo-Mierniczej na Krzemionkach była najeżona trudnościami okresu okupacji hitlerowskiej. W szkole panował duch oporu, krążyły gazetki, istniały aparaty radiowe, przechowywana była broń, fabrykowano części broni oraz materiały wybuchowe dla partyzantki. W każdej chwili groziło wykrycie tego stanu rzeczy przez węszące nieustannie gestapo,

wielokrotnie odbywały się aresztowania uczniów i rewizje. Z trudem uniknęliśmy represji udało się to tylko dzięki zgraniu w akcji oporu. Dla przedstawienia sytuacji, w jakiej znajdowaliśmy się, wystarczy wspomnieć o niektórych przeżyciach.

Rys. 44 Spotkanie funkcjonariuszy SS w siedzibie rządu Generalnego Gubernatorstwa (gmach Akademii Górniczej) w Krakowie. W pierwszym rzędzie w środku widoczny Arthur Seyss-Inquart.

Kiedy do mojej kancelarii otworzyły się z trzaskiem drzwi i stanęło w nich kilku gestapowców w czapkach z trupimi czaszkami – komendant ich wrzasnął: *Sie sind Schulleiter?* (Pan jest kierownikiem szkoły?). A kiedy odpowiedziałem twierdząco, krzyknął: *Revision!* (Rewizja). Spojrzałem z zakłopotaniem na sterzę aktów szkolnych, leżących po lewej stronie biurka, wśród które właśnie przed chwilą włożyłem gazetki przyniesione mi przez kolegę dr Fignę, regularnego ich dostarczyciela, wtem jeden z gestapowców powiedział coś na ucho komendantowi. Ten odpowiedział: *"Du hast recht, zuerst – die Schüler* (Masz rację, najpierw uczniowie). Kiedy z czeredą gestapowców szliśmy przez korytarz szkoły – myślałem sobie że wśród uczniów Niemcy coś znajdują. Zapytałem komendanta jaką klasę sobie życzy najpierw obejrzeć, czy młodszych czy starszych? – komendant oświadczył, że starszych. Kiedy wpadliśmy do jednej z sal, miał właśnie lekcje znakomity odlewnik prof. Mikołaj Czyżewski. Komendant ryknął: *„Hände hoch"* (Ręce do góry). Gdy uczniowie powstali wraz z bladym prof. Czyżewskim, komendant rozkazał wszystkim uczniom wyjść na korytarz, gdzie miała być przeprowadzona osobista rewizja. W klasie rozpoczęli gesta-

104

powcy rewizję ławek szkolnych. Gdy po dziesięciu minutach nic nie znaleźli nastrój zaczął powoli mięknąć. Komendant gestapo zaczął się rozglądać po klasie i interesować tablicami wiszącymi na ścianach. Gdyby miał trochę wykształcenia technicznego, zauważyłby, że tablice te – z zakresu odlewnictwa i hutnictwa – odnosiły się do wyższego stopnia nauczania. Kiedy z korytarza wpadli hitlerowcy meldując, że w czasie rewizji osobistej uczniów nic nie znaleźli wtedy pan komendant raczył mi podać dłoń i oświadczyć: *Auf Wiedersehen* (Do widzenia). Z prawdziwą ulgą i przyjemnością odprowadziłem bandę gestapowców za drzwi szkoły.

Kiedy gestapowcy odjechali kilkoma samochodami ciężarowymi (w których przyjechali zapewne w celu załadowania i przewiezienia nas do więzienia), posłałem do zrewidowanej klasy po zaufanego ucznia. Spytałem się go: „Jakim sposobem ci gestapowcy nic u was nie znaleźli?” Uczeń odpowiedział mi, że turkot nadjeżdżających samochodów ciężarowych słychać było z daleka, gdyż do szkoły prowadziła stroma ulica. Uczniowie wypadli do okien i zaraz zorientowali się że to jedzie gestapo. Dość długa chwila, której trzeba było na wyjazd samochodami do szkoły, a następnie pobyt w kancelarii, wystarczyła na to, żeby wszystkie zabronione książki, gazetki, broń poukrywać w zakamarkach szkoły. Gazetki, których nie zdołali wynieść z klasy, przypinali pluskiewkami do spodu ławek. Na szczęście gestapowcy pod te ławki nie zaglądali.

Gdy gestapo przychodziło aresztować studentów i w ogóle we wszystkich akcjach obronnych, bezcenną pomoc okazywali nam patriotyczni i solidarni laboranci i woźni. Gestapowcy zwykle żądali doprowadzenia delikwenta do kancelarii kierownictwa szkoły. Wówczas wzywałem stanowczym głosem najbliższego laboranta, a był nim zwykle bardzo zasłużony w akcji Pogan, do pójścia do klasy i przyprowadzenia przestępcy. I zawsze okazywało się, że uczeń ten jest nieobecny, jak to wykazywał katalog, student tymczasem mający być aresztowany uciekał przez tylne podwórze lub okno leżącego na parterze laboratorium na pobliskie wzgórze Krzemionek i znikał w okolicznym lasku.

Szczególnie niebezpieczne były anonimy, wysyłane przez jakieś ciemne jednostki do gestapo. Kilka takich anonimów przynieśli mi listonosze, działający w akcji oporu, gdy anonimy były wysyłane pocztą, anonimy te (adresowane niezdarłą ręką) przynoszono na Krzemionki. W anonimach powtarzał się argument, że szkoła na Krzemionkach nie jest żadną szkółką techniczną, ale zakapturzoną Akademią Górniczą, na czele której stoi rektor Akademii, a nauczycielami są profesorowie Akademii. Na wiosnę 1943 r., gdy armia hitlerowska osiągnęła Kaukaz, zjawiała się u mnie „misja naukowa” złożona z paru fachowców niemieckich i towarzyszących gestapowców. Ludzie ci zawiadomili mnie, że jadę na Kaukaz z kilkoma- pociągami sprzętu wiertniczego, przeznaczonego

do wierceń za ropą, która była tak potrzebna do prowadzenia wojny. Nadto żądali wyjazdu z nimi profesora Stefana Czarnockiego który był znakomitym znawcą Kaukazu. Na szczęście prof. Czarnocki w tym dniu nie miał lekcji i bawił poza Krakowem, nietrudno było więc usprawiedliwić niemożność jego sprowadzenia. Osobiście stanowczo odmówiłem, powołując się na moje obowiązki w szkole, ekipa niemiecka ustąpiła żegnając mnie słowami „Wrócimy do Krakowa w jesienią, ale wtedy mówić będziemy w inny sposób. O powrocie ekipy naftowej do Krakowa nie mogło być mowy, gdyż cała ekipa wraz ze sprzętem dostała się w ręce radzieckie. Ryzykownym wyczynem było przewiezienie z Katowic do Krakowa polskiej biblioteki składającej się z książek, zwiezionych do kopalni „Ferdynand” z różnych bibliotek śląskich, a przeznaczonych na przemiał. Sprawę pozorowaliśmy potrzebą polskiej fachowej literatury technicznej, potrzebnej do nauczania w szkole. Całości akcji podjął się i przeprowadził ją niezwykle śmiało i sprawnie profesor Andrzej Bolewski.

W tej bibliotece znajdowały się również powieści Sienkiewicza (Krzyżacy) i Kraszewskiego. Bibliotekę tę przechowywaliśmy na strychu budynku na Krzemionkach i po wojnie zwróciliśmy do Katowic. Równoległe ze szkolnym szło tajne nauczanie w mieszkaniach profesorów i pracowników Akademii, wynikiem było złożenie przez uczniów szkoły licznych kolokwiiów i egzaminów, które później zostały im zaliczone w Akademii Górniczo-Hutniczej. Do nauki górnictwa na wyższym poziomie służyły praktyki w kopalniach, hutach i na pomiarach polowych oraz wycieczkach terenowych. W ramach tajnego nauczania przygotowano też szereg doktoratów, a jeden egzamin magisterski. przeprowadzono w całości. Dla utrwalenia pamięci pracowników nauczania w Szkole Górniczo-Hutniczej Mierniczej na Krzemionkach podaję spis nazwisk: Profesorowie i wykładowcy z Akademii Górniczo-Hutniczej: Witold Budryk, Zygmunt Bielski, Witold Biernawski, Andrzej Bolewski, Stefan Czarnocki, Mikołaj Czyżewski, Edmund Chromiński, Roman Dawidowski, Mikołaj Dubowicki, Henryk Dudek, Walery Goetel, Otmar Gedliczka, Józef Hołoniecki, Mieczysław Jerzewski, Stanisław Jaskólski, Aleksander Krupkowski, Zygmunt Kowalczyk, Diniszy Korol, Tadeusz Kochmański, Aleksander Kotliński, Marian Mięśowicz, Adam Ludkiewicz, Antoni Lewicki, Władysław Łoskiewicz, Eugeniusz Panów, Izidor Sawicki, Antoni Skłodowski, Jan Stodniarski, Jerzy Takliński, Feliks Zalewski.

Z Uniwersytetu Jagiellońskiego: Roman Dyboski, Józef Figna, Adam Kleczkowski, Stanisław Zawirski. Laboranci i woźni: Ignacy Bochenek, Ludwik Bobula, Wincenty Góralczyk, Jan Hojto, Szczepan Pogan, Jan Piłat, Józef Olszewski, Wincenty Odrzywołek, Józef Wilk.

Wojna zbliżała się ku końcowi i w szkole musieliśmy opróżnić kilka sal dla ciężkich inwalidów. Na skrzydle drugiego piętra zamknięto kilka sal, otaczając je ścisłą tajemnicą i zabraniając wstępu. Do sal tych, znosili nieludzko kato-

wani przez gestapo Żydzi, ciężkie skrzynie z niewiadomą zawartością. Od Żydów którym dostarczaliśmy potajemnie żywność dowiedzieliśmy się, że ze skrzyni wyładowuje się skomplikowaną aparaturę, którą montuje się w urządzonym pospiesznie laboratorium. Że wywiad radziecki był poinformowany o pracy tego „laboratorium” świadczy fakt, że w parę dni po oswobodzeniu Krakowa zgłosiła się do mnie ekipa o wydanie wszelkich urządzeń i aktów, jakie pozostały po Niemcach.

W pierwszym tygodniu stycznia 1945 r. polecono nam zapakować wszelką aparaturę, jaka jeszcze istniała na Krzemionkach, celem odtransportowania do Niemiec. Oczywiście aparatury nie zapakowaliśmy, chowając ją po rozmaitych zakątkach budynku ale z pieczołowitością załadowaliśmy do skrzyń różne rupiecie, także i kamienie, by skrzynie zabite miały odpowiednią wagę. Można było to bezkarnie wykonać gdyż okupantom brakło sił do dozorowania.

Wynikiem całokształtu działalności szkoły na Krzemionkach było wykształcenie ponad 400 ukończonych techników oraz podkształcenie dalszych kilkuset techników, którzy przeszli przez szkołę, ale jej nie ukończyli. Jedni i drudzy, wyszkoleni tak w szkole, która miała wyższy poziom od normalnego technikum jak w tajnym nauczaniu, toczącym się równolegle już wprost na poziomie szkoły wyższej, byli doskonale wykształconymi fachowcami. A takich właśnie fachowców brakowało. Część z tych techników poszła do pracy, a część została przyjęta na studia do Akademii Górniczo-Hutniczej, otwartej już w lutym 1945 r. Fakt, że do 800 inżynierów, których wykształciliśmy przed wojną, mogliśmy dodać wiele setek techników, a właściwie inżynierów, których wykształcili na Krzemionkach, bardzo nam pomógł do obsadzenia stanowisk w przemyśle. Obok restytuowania Akademii Górniczo-Hutniczej w nowej znacznie rozszerzonej postaci, przedstawiliśmy wnioski co do niezwłocznego stworzenia liceów z zakresu różnych nauk technicznych. W ten sposób powstało liceum, a później technikum górnicze, z wydziałami: górniczym, elektroniki górskiej, miernictwa górniczego i planowania oraz dalsze szkoły techniczne.

Kontynuatorami naszej Uczelni i jej działalności są. Technikum Górnicze, Technikum Hutnicze, Technikum Mechaniczno-Odlewnicze, Technikum Geologiczne, Technikum Górnictwa Odkrywkowego – ta rozległa sieć szkolnictwa technicznego, przed którą otwiera się wielka przyszłość.

Materiały dotyczące tajnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w zbiorach Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego

Tematyka związana z tajnym nauczaniem oraz Tajną Organizacją Nauczycielską (TON), posiada dość rozległą literaturę. Wymienić tu należy fundamentalną pracę profesora Mariana Walczaka odnoszącą się do strat osobowych nauczycielstwa polskiego w trakcie drugiej wojny światowej⁶¹, poza tym przynajmniej trzy opracowania ogólne jubileuszowe odnoszą się do tej tematyki z 1976 roku⁶², z 1995 roku pod auspicjami Akademii Górniczo-Hutniczej oraz redakcją Ryszarda Czekajowskiego i Juliana Kwieka⁶³, a także najnowsze ujęcie monograficzne dotyczące ZNP z roku 2015, pod redakcją Bolesława Grzesia, bardzo obszernie opisujące to zagadnienie⁶⁴. Nie można przy tym zapomnieć o wydawnictwach Czesława Wycecha członka kierownictwa TON-u⁶⁵, czy takich badaczy tajnej oświaty, jak Józef Krasuski⁶⁶, Bronisław Gralak⁶⁷ oraz Katarzyna Filipowicz - Polańska⁶⁸. Tym bardziej nie do pominięcia, w związku popularyzacją wiedzy o wkładzie nauczycielstwa w walkę o polską oświatę w czasie

---

⁶¹ M. Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995. Zob. też inne jego opracowania np. *Straty materialne i szkody moralne szkolnictwa polskiego w okresie okupacji 1939-1945*, Warszawa 2001.

⁶² *Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej w liczbach 1939-1945*. Wyd. ZG ZNP, Warszawa 1976.

⁶³ *Tajne nauczania w polskim szkolnictwie cywilnym i wojskowym podczas konspiracji 1939-1945*, oprac. i red. R. Czekajowski, J. Kwiek. Wydawnictwo Akademia Górniczo-Hutnicza im. St. Staszica Instytut Nauk Społecznych w Krakowie i Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, Biblioteka Historyczna Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. „Orląt Lwowskich” w Krakowie. Druk. „Platan”, Kraków, 1995.

⁶⁴ *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasach przełomów i transformacji (1936-2014)*, praca zbiorowa pod red. B. Grzesia, Warszawa 2015, Rozdział II, *Tajna Organizacja Nauczycielska (1939-1945)*, s. 38-44 i Rozdział III, *Główne kierunki działalności Tajnej Organizacji Nauczycielskiej*, s. 45-57.

⁶⁵ Cz. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach 1939-1944*, Warszawa 1964.

⁶⁶ J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Warszawa 1971; tenże, *Jawne i tajne szkolnictwo polskie pod okupacją radziecką i niemiecką na terenach wschodnich Rzeczypospolitej*, [w]: „Białe plamy” w najnowszej historii wychowania. pod red. St. Mausebergera, Warszawa 1993; tenże, *Tajna Organizacja Nauczycielska – współpraca organizacyjna, oświatowa i polityczna w ramach Polskiego Państwa Podziemnego*, [w]: „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1995, nr 1-2

⁶⁷ B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.

⁶⁸ K. Filipowicz-Polańska, *Konspiracyjna działalność dydaktyczna i naukowa w latach 1939-1945*, Poznań 1992.

wojny, jest fakt powstania przestrzeni wystawienniczej poświęconej temu tematowi, w ramach niedawno otwartej wystawy stałej „Polskie Państwo Podziemne i jego siły zbrojne” w Muzeum Armii Krajowej w Krakowie⁶⁹. Również wiele publikacji dotyka tematyki tajnego szkolnictwa w aspekcie Krakowa⁷⁰ oraz Małopolski⁷¹. Nadal jednak w tym zagadnieniu, mimo prac badawczych oraz wspomnianej wyżej bogatej bibliografii, odnajdziemy wiele nie zbadanych wątków oraz do tej pory nie przedstawionych materiałów lub archiwaliów, które mogłyby poszerzyć lub uzupełnić naszą wiedzę, a przede wszystkim spo-

---

⁶⁹ Zob. przestrzeń *Polskie Państwo Podziemne – Tajne nauczanie* w ramach wystawy stałej w Muzeum Armii Krajowej w Krakowie, pt. „Polskie Państwo Podziemne jego siły zbrojne” główni autorzy dr M. Spórna i dr P. Wierzbicki oraz dr M. Korcuć IPN, dr M. Skorut IPN, dr P. Sadowski i dr P. Wywiół, otwartej 27 września 2012 roku.

⁷⁰ Zob. np. *Tajna Organizacja Nauczycielska (50 rocznica utworzenia TON)*, oprac. B. Majewski, - Kraków: ZNP, 1989; J.Chrobaczyński, *Tajna szkoła w okupowanym Krakowie 1939-1945*, Kraków 2000 czy chociażby A. Chwalba, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1939-1945*, Tom 5, Kraków 2002.; B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, w: „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, 1970, t. XI, s. 35-69; B. Chrzan, *Tajne nauczanie w oparciu o szkoły powszechne miasta Krakowa w latach 1939-1945*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego - cz. V” 1968, nr 8, s. 145-158; B. Chrzan, *Władze szkolne miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939-1945*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego - cz. V” 1968, nr 8, s. 21-32

⁷¹ Zob. np.; *Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach II wojny światowej (1939-1945). Ofiary wojny, żołnierze, działacze konspiracyjni, nauczyciele w jawnym i tajnym szkolnictwie*. Wstęp, oprac. i red. J. Chrobaczyński, Kraków 1995; J. Jurkowska, *Z dziejów jawnego i tajnego nauczania w Nowym Targu*. „Almanach Nowotarski” 2006, nr 10, s. 57-72; E. Smajdor, *Wierni Ojczyźnie: szkice z dziejów tajnej oświaty i udział nauczycieli w ruchu oporu przeciw okupantowi hitlerowskiemu w Sądecczyźnie, Limanowskiem, Gorlickiem i na Podhalu*, Nowy Sącz 1989; M.Szmit, *Szkolnictwo legalne i tajne w ziemi sądeckiej w okresie okupacji hitlerowskiej*. [w:] *Okupacja w Sądecczyźnie 1939-1945*: praca zbiorowa. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 1979, s. 233-247; Z Krygowska, *Tajne nauczanie w powiecie nowotarskim*. „Wierchy” 1975, r. 43, s. 243-247; *Podhale w czasie okupacji 1939-1945*, pod red. Janusza Berghauzena, Warszawa, 1972; Z. Chrzastowska, S. Chrzastowski, *Oświata w Podegrodziu*. „Rocznik Sądecki” 1972 T.13. s. 300-301; B. Chrzan, *Tajne władze oświatowe w powiatach podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego - cz. V” 1968, nr 8, s. 33-57; K. Kostański, *Tajna oświata w powiecie bocheńskim*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego - cz. IV” 1966, nr 6, s. 59-72; S. Gawęda, *Tajne nauczanie na terenie powiatu krakowskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*. „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych: Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie dystryktu krakowskiego” 1961, nr 1, s. 19-34

pularyzować, jakże istotny element polskiej historii związanej z Polskim Państwem Podziemnym (PPP) i jego walką nie tylko zbrojną.

Zadaniem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na – często bardzo ciekawe – dokumenty lub pamiątki, związane z tajnym nauczaniem i TON-em, które odnaleźć można w archiwach Związku Nauczycielstwa Polskiego. W tym wypadku, chodzi o Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego znajdujące przy ulicy Karmelickej 32 w Krakowie. W kontekście 110 rocznicy powstania ZNP oraz krakowskich i ogólnopolskich obchodów tegoż wydarzenia, ale także okrągłej 70 rocznicy ogłoszenia Testamentu Polski Walczącej lub Polskiego Państwa Podziemnego (co miało zresztą miejsce w Krakowie 1 lipca 1945 r.)⁷², jak najbardziej zasadnym jest wydawnictwo mówiące o TON-ie. Zważywszy, że w wyżej wymienionym testamencie jeden z punktów nawiązuje do tematyki edukacji i szkolnictwa, o które walczyło podziemie, a jest nim mianowicie punkt 12 „*Oparcie powszechnego, demokratycznego nauczania i wychowania na zasadach moralnych i duchowych dorobku cywilizacji zachodniej i naszego kraju*”⁷³. W związku z tym warto też wspomnieć na łamach tejże publikacji o istnieniu archiwum ZNP w Krakowie, które zawiera po części uporządkowane i być może przydatne nie tylko historykom materiały związane z tajnym nauczaniem.

Archiwum ZNP Okręgu Małopolskiego, jeżeli chodzi o wielkość uporządkowanego materiału historycznego to obejmuje on 24 fondy lub pudła, w których znajduje się 129 jednostek o łącznej objętości 2,5 metra bieżącego akt. Ponadto jest 6 segregatorów o objętości ok. 0,5 metra bieżącego akt, dodatkowo jest 10 paczek, gdzie zostały spakowane najbardziej cenne materiały o historii związku szkolnictwa z przełomu XIX i XX wieku i aż do lat 30-tych XX wieku, w tym także niewielka część dokumentów z czasów II wojny, co obejmuje ok. 3,5 metra bieżącego akt. Oprócz tego mamy blisko 200 zdjęć historycznych dotyczących związku, a także jego założyciela Stanisława Nowaka. W sumie jest to 6,5 metra bieżącego dokumentacji⁷⁴.

---

⁷² Zob. Wydawnictwo jubileuszowe IPN, *Testament Polski Walczącej ostatnie przesłanie Polskiego Państwa Podziemnego*, tekst M. Gałęzowski, red. I. Gałęzowska, Kraków 2015 (stron 23), s. 5-12 tekst wstępu; s. 13-19 opracowany tekst „*Odezwa Rady Jedności Narodowej do Narodu Polskiego i narodów sprzymierzonych. Testament Polski Walczącej.*”; s. 20-23 faksymile oryginału odezwy i testamentu http://pamiec.pl/ftp/pamiec_ebooki/TestamentPPP_25_06_2015.pdf

⁷³ Tamże, s. 19.

⁷⁴ Opracowane na podstawie *Związek Nauczycielstwa Polskiego, Okręg Małopolska w Krakowie. Wykaz zasobów archiwalnych będących w posiadaniu Zarządu Okręgu*, oprac. W. Bryg, Kraków sierpień 2012 [wydruk] oraz własnych kwerend i pomiarów dr P. Wierzbicki.

Zestawienie zasobu materiałów dotyczących TON-u Archiwum ZNP Okręgu Małopolskiego w Krakowie⁷⁵

Sygna- tura	Zawartość	Uwagi
Paczka 8	1. Teczka – fotografie różne (związane z TON-em) 2. Kalendarium losów oświaty i nauki w Krakowie w okresie 1939-1945.	Wypisano tylko zawartość dotyczącą TON
Paczka 9	1. Księga pamiątkowa poświęcona martyrologii nauczycielstwa i pracowników oświaty i nauki w latach 1939-1945. 2. Album mały – Tajne władze oświatowe w Krakowie 1939-1945.	Wypisano tylko zawartość dotyczącą TON
Pudło X	1. Teczka z ankietami dotyczącymi tajnego nauczania. a) Opracowanie – Nauczyciele w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939-45 album biograficzny. b) Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach 1939-1945 (fragmenty). c) Opracowanie – 65 lat TON d) Opracowanie TON w Zatorze 2. Opracowanie – Jakub Bodziony nota biograficzna Tajne nauczanie 1939-1945 w Nowym Sączu, pow. sądeckim i limanowskim. 3. Noty biograficzne: Ewa Tokarz – Brzeszcze, Franciszek Kula – Sierusza. Opracowanie – „O krok od kolczastych drutów Auschwitz”. 4. Ton w Gminie Skawina. 5. Praca dyplomowa; Rola ZNP w czasie okupacji i XX-lecia” TON, N. Sącz. 6. Notatki, brudnopisy i kserokopie materiałów do TON-u 7. Wyciąg z pamiętników Władysława Wichmana. 8. Kserokopie materiałów do TON-u.	
Pudło XIX	1. Biogramy działaczy związkowych w latach okupacji 1939-1945. 2. Teczka TON adresy, życzenia, pisma gratulacyjne. 3. Ankiety „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”. 4. TON – pisma i wnioski dotyczące odznaczeń.	
Pudło XXI	1. Teczka różne pisma z lat od 1902 aż po lata 80-te XX wieku. Większość dotyczy gimnazjum im. Króla Jana III Sobieskiego w tym także TON-u i walk niepodległościowych. 2. Teczka – TON, pisma różne. 3. Teczka – TON, listy nauczycieli tajnego nauczania oraz dokumentacja poświadczająca ich działalność w okresie okupacji. 4. Teczka – TON, pisma różne, zaproszenia, uroczystości. 5. Teczka – TON Sekcja Emerytów i rencistów – wnioski o odznaczenia. 6. Teczka- TON, pisma różne. 7. Teczka – życiorys p. Stanisławy Łuczek Wańczyk. 8. Teczka – TON, życiorysy nauczycieli.	
Pudło XXII	1. Teczka TON – Odznaczenia dla nauczycieli tajnego nauczania – kwestionariusze. 2. Teczka – materiały do odznaczeń (życiorysy i kwestionariusze). 3. Teczka – wnioski o odznaczenia – TON.	Wypisano tylko zawartość dotyczącą TON
Pudło XXV	1. Opracowanie – tajne nauczanie w Tuchowie. 2. Opracowanie – Tajne nauczanie w czasie okupacji we Lwowie. 3. Teczka – TON, życiorysy. 4. Teczka – TON, życiorysy (kopie).	Wypisano tylko zawartość dotyczącą TON

⁷⁵ Opracowane na podstawie *Związków Nauczycielstwa Polskiego, Okręg Małopolska w Krakowie. Wykaz...*, i własnej kwerendy dr P. Wierzbicki.

Do uporządkowania pozostało, co najmniej kilkanaście metrów bieżących dokumentacji. Oczywiście jest to materiał różnej wartości, podobnie jak i ten związany z tajnym nauczaniem. Do najbardziej ciekawych archiwaliów bądź materiałów, które poruszają problematykę TON-u można zaliczyć Fondy – pudła o numerach-sygnaturach X, XIX, XXI, XXII i XXV oraz paczki o numerach-sygnaturach 8 i 9⁷⁶. W przypadku paczki nr 8 jedynie teczka z fotografiami i kalendarium losów oświaty i nauki w Krakowie w latach 1939-1945 są związane z tajnym nauczaniem, natomiast w paczce nr 9 są to przede wszystkim księga pamiątkowa dotycząca lat 1939-1945 oraz album o tajnej oświacie. Z kolei pudła X, XIX i XXI w całości poświęcone są TON-owi, a w numerach XXII i XXV tylko pojedyncze dokumenty lub jednostki nie odnoszą się do innych zagadnień niż tajna oświata. W sumie jest to dość spory zespół materiałów i dokumentów, a niekiedy dość ciekawych archiwaliów, które poszerzają a niekiedy uzupełniają wiedzę o TON-ie nie tylko w Małopolsce, ale i w Krakowie oraz różnych częściach Polski włącznie z kresami II Rzeczypospolitej.

Spośród wyżej przedstawionej dokumentacji, najciekawsza okazała się pochodząca z pudła XXI, *Teczka – TON, listy nauczycieli tajnego nauczania oraz dokumentacja poświadczająca ich działalność w okresie okupacji – głównie rencistów i emerytów*. Znajdują się tam dokumenty, to przede wszystkim listy osób, które brały udział w tajnym nauczaniu oraz oryginalne kwestionariusze, poświadczenia z lat 40-tych, 60-tych i 70-tych XX wieku, wykazujące też czas i miejsce działalności poszczególnych osób. Są doskonałym materiałem uzupełniającym, bądź porównawczym, do dotychczasowych wydawnictw słownikowych o tajnym nauczaniu oraz dla historyków. W zestawieniach – maszynopisach znalazło się 99 osób, a w poszerzonej tabeli rencistów i emerytów wykazano opis działalności w konspiracyjnej oświacie blisko 49 nauczycieli. Osoby te działały na terenie Krakowa, Małopolski i terenach obejmujących II RP. Ponadto w dokumentach, kwestionariuszach i poświadczeniach odszukamy też pełny zapis działalności wojennej 13 osób (nauczycieli). Niewątpliwie ten zestaw archiwaliów jest bardzo cenny nie tylko aspekcie uzupełniającym, ale też poznawczym i badawczym.

---

⁷⁶ Tamże.

**Zestawienie nauczycieli tajnego nauczania w latach 1939-1945 na podstawie dokumentacji poszerzonej – ankiet, kwestionariuszy, zaświadczeń i poświadczeń
Archiwum ZNP Okręgu Małopolskiego w Krakowie⁷⁷**

Lp.	Imię i nazwisko Miejsce działalności.	Okres działalności w tajnym nauczaniu	Działalność w latach 1939-1945	Uwagi	Rodzaj dokumentu
1	Anioł Piotr NIEGOWIĆ Małopolska	01.03 1941 - 20.01. 1945	Udziałał lekcji w Niegowici koło Bochni.	Brak dokładniejszych czego uczył.	Poświadczenie Kraków 14 III 1974r.
2.	Cepurski Wilhelm KRAKÓW	1940-1945	Udziałał lekcji w klasach I i IV gimnazjum z przedmiotów humanistycznych w prywatnym mieszkaniu prywatnym w Krakowie przy ówczesnej ulicy Skwerowej 38 (obecnie).	Brak dokładnej datacji, tylko podano lata.	Zaświadczenie Bochnia 11 I 1946 r.
3.	Dedak Edward ZAGÓRZ	1939-1945	Kierownik Szkoły w Zagórz koło Chrzanowa, był organizatorem tajnego nauczania. Nauczał fizyki i matematyki.	Walczył w 1939 r., żołnierz ZWZ-AK 1940-45, Dowódca Placówki Nr 8 KO Chrzanów ZWZ-AK	Kwestionariusz Kraków 26 VI 1974 r.
4.	Dedak Maria ZAGÓRZ	1939-1945	Nauczała dorywczo języka polskiego i historii.	W ZWZ-AK, kierowniczka punktu kontaktowego	Kwestionariusz Kraków 26 VI 1974r.
5.	Hojak Stanisław KRAKÓW	01.01. 1942 - 18.01 1945	Organizował tajne nauczanie na poziomie szkół powszechnych i średnich, członek Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury Miasta Krakowa	Brak.	Zaświadczenie Kraków 5 XI 1945 r.
6.	Kamieniecka Maria KRAKÓW	19.09-19.10 1939 i 01.01. 1940- 05.02.1945	Pracowała w Krakowie w 4 ośrodku, nauczała historii.	Brak.	Kwestionariusz Kraków 10 XII 1972 r.
7.	Kopaczyńska Antonina RADOMYŚL WIELKI	1941-1943	Wiadomo, że prowadziła tajne nauczanie w tym rejonie i miała wielkie zasługi.	Brak dokładnej datacji działalności w tajnym nauczaniu.	Poświadczenie notarialne. Mielec 10 IV 1974 r.
8.	Kościelny Stanisław ZABIERZÓW Koło Krakowa	1939-1945	Tajne nauczanie w okręgu zabierzowskim koło Krakowa, organizował tajne komplety.	Brak dokładnej datacji działalności w tajnym nauczaniu. W ZWZ-AK 1940-45; W LWP IV-IX	Kwestionariusz Kraków 25 IV 1974 r.

⁷⁷ Arch. ZNP Oddz. Małop. Kr, Pudło nr XXI, teczka nr 3.

				1945 r.	
9.	Dr Lewicka Irena LWÓW	1941-1944	Uczyła w szkołach średnich i powszechnych we Lwowie.	Brak dokładnej datacji działalności.	Kwestionariusz Kraków 4 XII 1973 r.
10.	Lorenz Janina KRAKÓW	01.09.1939-17.01.1945	Tajne nauczanie w szkołach powszechnych i średnich w Krakowie.	Brak	Kwestionariusz Kraków III 1974 r.
11.	Lukas Zofia SŁOMNIKI Koło Krakowa	01.09.1940-15.01.1945	Uczyła w Słomnikach pod Krakowem.	Brak informacji czego uczyła.	Kwestionariusz 6 III 1974 r.
12.	Micek Władysław MIELEC	Brak datacji	Wiadomo, że brał udział w tajnym nauczaniu w Mielcu.	Brak szerszych danych.	Poświadczenie notarialne Mielec 3 IV 1974
13.	Petelenz Zofia KRAKÓW	1939-1945	Organizowała tajne nauczanie w prywatnych mieszkaniach m.in. na ulicy Krowoderskiej.	Nie podano dokładnej datacji działalności w tajnym nauczaniu	Kwestionariusz Kraków 23 III 1974 r.

Analizując dane 13 osób wymienionych w zestawieniu, co do których mamy poszerzoną dokumentację, możemy stwierdzić, że większość z nich tj. osiem osób działało w tajnym nauczaniu na terenie Małopolski lub Krakowa. Natomiast jedna osoba we Lwowie, dwie koło Mielca i dwie w Zagórzku koło Chrzanowa. W przypadku pozostałych tabel-zestawień⁷⁸, nie podano miejsca działania wymienionych osób, jedynym pewnikiem jest fakt, że zamieszkiwały one po 1945 roku w Krakowie i działały w ZNP krakowskim, a przede wszystkim w Oddziale Kraków-Śródmieście. Stąd też znalazły się na listach. Warto zaznaczyć, że zdecydowana większość z nich urodziła się poza Krakowem, co też zostało zaznaczone. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że prawie wszyscy spośród 13 nauczycieli wymienionych w tabeli pojawiają się na tychże listach. Zaznaczono też w wielu przypadkach rok przystąpienia do ZNP. W związku z tym niezależnie od pewnych braków, zdecydowałem się zamieścić nazwiska uczestników konspiracyjnej oświaty, zestawiając dane z trzech tabel archiwalnych. W ten sposób chcę przypomnieć ich zasługi, w tym wydawnictwie jubileuszowym powstałym z inspiracji ZNP na Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie oraz oddać im w pewien sposób hołd w okrągłą rocznicę Testamentu Polski Walczącej i Związku Nauczycielstwa Polskiego.

⁷⁸Arch. ZNP Oddz. Małop. Kr, Pudło XXI, teczek nr 3. 1. Tabela - *Wykaz nauczycieli emerytów, którzy w latach okupacji (1939-1945) pracowali w tajnym nauczaniu - zrzeszonych obecnie w Ognisku emerytów przy Radzie Zakładowej ZNP Kraków Śródmieście*; 2 Tabela - *Wykaz nauczycieli, którzy brali udział w tajnym nauczaniu w okresie okupacji niemieckiej*; 3 Tabela - bez tytułu - wykaz alfabetyczny nazwisk i imion wraz z latami pracy w tajnym nauczaniu. Tabele pochodzą z 1974 roku.

**Wykaz – tabela członków Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w latach
1939-1945 na podstawie dokumentów z Archiwum ZNP Okręgu Małopolskiego w Krakowie⁷⁹**

Lp.	Imię i nazwisko	Data i miejsce urodzenia	Ilość lat pracy w tajnej organizacji		Rok wstąpienia do ZNP	Uwagi
			Zorg.	Niezorg.		
1.	Anioł Piotr	15.05.1898 r. Wiśnicz Stary	-	ok. 3 lata	Brak	Pomyłka
2.	Antoszevska Józefa	18.02.1904 r. Stanisławów	3 lata i 6 miesięcy	-	1924 r.	
3.	Bałabuszyńska Maria	22.04.1905 Kraków	1 rok i 3 miesiące	-	1925 r.	
4.	Barta Felicja	12.01.1884 r. Brak miejscowości	-	1 rok i 4 miesiące	1930 r.	
5.	Bednarska Helena	19.05.1900 r. Łódź	11 miesięcy	1 rok i 6 miesięcy	1925 r.	
6.	Berggruen Józefa	12.11.1886 r. Żydaczów	1 rok i 6 miesięcy	3 lata i 10 miesięcy	1912 r.	
7.	Biedrzycka Stanisława	27.02.1910 r. Niepołomice	1 rok i 4 miesiące	-	Brak daty	
8.	Bielicka Janina	27.02.1910 r. Warszawa	4 lata i 4 miesiące	-	1945 r.	
9.	Bogacki Władysław	23.12.1886 r. Brak miejscowości	2 lata i 4 miesiące	-	1913 r.	Dopisek: „Zmarł”
10.	Bonczar Seweryn	01.11.1905 r. Siekierczyńce	5 lat i 4 miesiące	-	1928 r.	
11.	Bosak Janina	09.01.1900 r. Dulcza	-	4 lata i 5 miesięcy	1920 r.	
12.	Cepurski Wilhelm	02.01.1891 r. Nowy Sącz	2 miesiące	3 lata i 10 miesięcy	1926 r.	
13.	Ciećkiewicz Franciszka	15.01.1897 r. Mysłowa	-	3 lata i 8 miesięcy	1923 r.	Dopisek do miejscowości: „ZSRR”
14.	Ciećkiewicz Józef	16.05.1891 r. Cieszanów	-	3 lata i 8 miesięcy	1912 r.	
15.	Chrzan Bronisław	20.07.1897 r. Laskówka	4 lata i 4 miesiące	-	1921 r.	
16.	Czerwonka Jan	18.10.1910 r. Pawłowska Wola	9 miesięcy	3 miesiące	1935 r.	
17.	Czerwonka Zofia	01.04.1911 r. Kraków	3 lata i 8 miesięcy	-	1934 r.	
18.	Dańczak Maria	20.09.1896 r. Bochnia	-	5 lat i 2 miesiące	1935 r.	
19.	Dąbrowski Stanisław	10.04.1903 r. Zaborów	-	5 lat	Brak daty	
20.	Domagalska Katarzyna	01.08.1900 r. Chodenice	-	2 lata i 11 miesięcy	1920 r.	

⁷⁹Sporządzone na podstawie trzech tabel opisanych wyżej.

21.	Fijałkowska Mieczysława	29.11.1913 r. Grodzicz	4 lata i 9 miesiące	-	1945 r.	
22.	Franta Eugenia	03.07.1907 r. Nowy Sącz	1 rok i 10 miesiące	-	1927 r.	Dopisek: „nauczyciel w szkole podstawo- wej nr 3 w Krakowie”
23.	Galińska Ida	08.08.1897 r. Poturzyca- Sokal	5 lat i 1 miesiąc	-	1921-1928 i od 1945r.	
24.	Gediga Marta	09.01.1917 r. Załęże	2 lata i 4 miesiące	-	Brak daty	
25.	Grodecka Irena	19.10.1909 r. Kolbuszowa	9 miesię- cy	4 lata i 4 miesiące	1954 r.	
26.	Grudzińska Zofia	22.05.1901 r. Brak miejscowości	3 lata i 3 miesiące	-	1928 r.	
27.	Grzesiak Albina	28.01.1896 r. Kraków	4 lata i 4 miesiące	-	1919 r.	
28.	Gumułka Irena	29.04.1904 r. Siedliska	4 lata i 4 miesiące	-	1923 r.	
29.	Gut Anna	13.06.1914 r. Białobrzegi	3 lata	-	1937 r.	
30.	Heindl Elżbieta	17.11.1913 r. Czortków	1 rok i 10 miesiące	-	1946 r.	Dopisek do miej- scowości: „ZSRR”
31.	Hermanowski Jan	02.03.1904 r. Warszawa	5 lat i 2 miesiące	-	1945 r.	
32.	Herstal Wanda	06.04.1899 r. Kraków	5 lat i 4 miesiące	-	Brak daty	
33.	Herzog Maria	02.02.1916 r. Gwoździec	-	3 miesiące	1947 r.	Dopisek do miej- scowości: „ZSRR”
34.	Hojak Stanisław	22.07.1890 r. Skomorochy	3 lata	-	1912 r.	Dopisek do miej- scowości: „ZSRR”
35.	Horodyska Stanisława	23.04.1905 r. Stryj	2 lata i 5 miesiące	-	1937 r.	
36.	Hurysz Julia	12.04.1907 r. Śniatyń	2 lata i 7 miesiące	-	1945 r.	Dopisek do miej- scowości: „ZSRR”
37.	Hurysz Mieczysław	10.08.1911 r. Śniatyń	1 rok i 9 miesiące	-	Brak daty	Dopisek do miej- scowości: „ZSRR”
38.	Jabłońska Kazimiera	23.03.1907 r. Lwów	3 lata	-	1928 r.	
39.	Jakubiec Kazimierz	21.01.1915 r. Kazimierza	1 rok i 10 miesiące	-	1945 r.	

*Materiały dotyczące tajnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej
w zbiorach Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego*

		Wielka				
40.	Kaim Jan	30.08.1896 r. Wola Radziszowska	3 lata i 4 miesiące	-	1919 r.	
41.	Kluz Józefa	08.02.1906 r. Nowy Sącz	3 lata	1 rok i 10 miesiący	1929 r.	
42.	Kluz Józef	18.03.1903 r. Krzemienica	4 lata i 5 miesiący	7 miesięcy	1932 r.	
43.	Kopaczyńska Antonina	Brak danych i miejscowość i	-	Ok. 3 lat	1945 r.	
44.	Koźbiał Władysław	12.04.1905 r. Balice koło Krakowa	-	-	Brak daty	Brak informacji o czasie pracy w tajnym nauczaniu.
45.	Kowalska Eugenia	31.10.1897 r. Jasło	-	2 lata	1918 r.	
46.	Kukulski Józef	13.07.1902 r. Kraków	1 rok i 4 miesiące	2 lata i 8 miesiący	1920 r.	
47.	Kutnikowska Stefania	25.09.1907 r. Chełm Lubel- ski	-	3 lata i 11 miesiący	1926 r.	
48.	Kwaśniewicz Jan	07.02.1905 r. Sambor	-	5 lat	Brak daty	Dopisek: „zmarł”
49.	Lehnert Janina	Brak danych i miejscowość i	-	-	1945 r.	
50.	Leszko Maria	23.10.1891 r. Kraków	5 lata	-	1922 r.	
51.	Lewicka Irena	15.03.1905 r. Lwów	3 lata	-	Brak daty	
52.	Lorenz Janina	1902 r. Gorlice	5 lat i 4 miesiące	-	1963 r.	Brak pełnej daty urod- zin.
53.	Lowas Katarzyna	24.10.1907 r. Kraków	1 rok	3 lata i 8 miesiący	Brak daty	Dopisek „od- znaczona”
54.	Lowas Roman	09.02.1904 r. Kraków	4 lata i 4 miesiące	-	1924 r.	Dopisek „od- znaczony”
55.	Lubieńska Eugenia	02.02.1901 r. Nowy Sącz	2 lata i 6 miesiący	-	1919 r.	
56.	Lutyńska Anna	15.06.1902 r. Izdebnik	-	-	1927 r.	Brak informacji o czasie pracy w tajnym nauczaniu.
57.	Łuczyńska Anna	17.08.1914 r. Jarosław	3 lata i 8 miesiący	-	1956 r.	
58.	Majewska Helena	31.07.1909 r. Leszczyny	2 lata i 3 miesiące	3 lata	Brak daty	

59.	Małaszek-Mar- chutowa Maria	16.09.1908 r. Wąsocz	5 miesię- cy	-	1945 r.	
60.	Maroszeg Janina	28.08.1904 r. Kraków	2 lata i 4 miesiące	-	Brak daty	
61.	Mietniowska Olga	03.09.1912 r. Nowy Sącz	2 miesię- ce	-	Brak daty	
62.	Miętka Maria	08.09.1894 r. Brak miejscowości	1 rok i 4 miesiące	-	1913 r.	
63.	Piekarska Janina	14.06.1905 r. Wojśław pow. Mielec	4 lata i 8 miesiący	-	Brak daty	
64.	Poborska Janina	09.11.1907 r. Zakliczyn	4 lata i 1 miesiąc	-	Brak daty	
65.	Prusowa Maria	14.10.1904 r. Zdziar Wielki	4 lata i 5 miesiący	-	1927 r.	
66.	Rózycka Julianna	08.02.1907 r. Wilkowa	5 lat i 1 miesiąc	-	1927 r.	
67.	Rutecki Antoni	15.12.1893 r. Jakubowiec	4 lata i 2 miesiące	-	Brak daty	
68.	Sarzyńska Gizela	09.03.1906 Złoczów	4 lata i 1 miesiąc	-	Brak daty	
69.	Schäfer Janina	20.06.1907 r. Sołotwin	4 lata	-	Brak daty	
70.	Schmidt Zofia	22.08.1903 r. Brak miejscowości	8 miesię- cy	-	1949 r.	
71.	Sęk Maria	09.03.1913 r Łęki pow. brzeski	-	2 lata i 10 miesiący	1945 r.	Informa- cja o powiecie dopisana ołówkiem.
72.	Skowyra Stefania	Brak danych i miejscowości	-	-	1972 r.	Brak informacji o czasie pracy w tajnym nauczaniu.
73.	Sowiński Zdzisław	30.07.1887 r. Monastersko	3 miesię- ce	-	Brak daty	Dopisana długopi- sem miej- scowość
74.	Stachura Adolf	03.03.1904 r. Goleszów	4 lata i 4 miesiące	-	Brak daty	
75.	Stachura Jadwiga	15.05.1901 r. Brak miejscowości	4 lata i 4 miesiące	-	Brak daty	
76.	Starkel Adela	18.02.1909 r. Kraków	2 lata	-	Brak daty	
77.	Starkel Władysław	28.02.1899 r. Kraków	3 lata i 7 miesiący	-	Brak daty	
78.	Starzecki Włodzimierz	10.04.1899 r. Zabłotów	-	-	Brak daty	Brak informacji o czasie pracy w tajnym

*Materiały dotyczące tajnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej
w zbiorach Archiwum ZNP Zarządu Okręgu Małopolskiego*

						nauczaniu.
79.	Stechma Janina	22.02.1903 r. Ksawora k. Będzina	4 lata i 4 miesiące	-	1945	
80.	Strojny Tadeusz	06.09.1895 r. Chojnik	2 lata i 6 miesiące	-	1931 r.	
81.	Sypowska Helena	10.07.1907 r. Wieliczka	-	3 lata i 1 miesiąc	Brak daty	
AQ82	Święch Stanisław	17.10.1902 r. Kraków	4 lata i 3 miesiące	-	1923 r.	
83.	Tambor Jan	06.05.1902 r. Kraków	-	4 lata i 7 miesiące	Brak daty	
84.	Tąkiel Eugenia	30.12.1897 r. Kraków	5 lat i 10 miesiące	-	1958 r.	
85.	Utracka Maria	10.02.1911 r. Kraków	-	5 lat i 2 miesiące	Brak daty	
86.	Wala Antoni	26.06.1904 r. Bystre	5 lat i 1 miesiąc	-	Brak daty	
87.	Wala Zofia	03.05.1904 r. Stanisławów	5 lat i 1 miesiąc	-	1945 r.	
88.	Walas Zofia	22.11.1911 r. Jankowice	5 lat i 4 miesiące	-	Brak daty	
89.	Woźny Janina	13.07.1897 r. Kraków	-	3 lata i 11 miesiące	1922 r.	
90.	Winowska Janina	Brak daty i miejsowości	-	-	1945 r.	Brak informacji o czasie pracy w tajnym nauczaniu.
91.	Wójcik Aniela	05.02.1907 Korczyna	9 miesię- cy	3 lata i 4 miesiące	1927 r.	
92.	Wrońska Władysława	26.08.1897 r. Brak miej- sowości	-	1 rok i 2 miesiące	Brak daty	
93.	Zachra Michalina	18.09.1908 r. Brzozowiec	2 lata i 4 miesiące	-	Brak daty	
94.	Zaleska Janina	08.08.1905 r. Sanok	-	3 lata	1926 r.	
95.	Zagrodzka Zofia	23.02.1907 r. Rzeszów	5 lat i 3 miesiące	-	Brak daty	
96.	Zapiór Zofia	06.08.1901 r. Wieliczka	2 lata	-	1927 r.	
97.	Zarębski Jan	09.09.1904 r. Chodowice	2 lata i 4miesiąc e	-	1925 r.	
98.	Zembrzycka Helena	26.07.1898 r. Brzesko	1 rok i 8 miesiące	1 rok i 3 miesiące	Brak daty	
99.	Źródłowska Maria	19.10.1909 r. Kraków	2 lata i 3 miesiące	-	1935 r.	

Przedstawione powyżej materiały oraz nazwiska niewątpliwych cichych bohaterów walki o polską oświatę w czasie drugiej wojny światowej to załed-

wie wstęp do całościowego ukazania dokumentacji i materiałów zwianych z TON-em, a znajdujących się w Archiwum ZNP Okręgu Małopolskiego w Krakowie. Oprócz tego niniejsza instytucja jest współopiekunem izby pamięci TON i archiwum w Zespole Szkół Energetycznych przy ulicy Loretańskiej 16 w Krakowie⁸⁰, które również stanowią ciekawe źródło do popularyzacji wiedzy o martyrologii polskiej oświaty.

Wybrane materiały źródłowe

Apel kierownika OBSz Jana Smolenia do nauczycielstwa ujęty w 13 punktach, który został rozkolportowany w Krakowie podczas okupacji niemieckiej.

1. Jesteś zobowiązany pomagać rodakom w każdej potrzebie – a przede wszystkim kolegom [nauczycielom] materialnie i duchowo.
2. Ogranicz swe potrzeby. Wszyscy chcą przetrwać – będą potrzebni.
3. Kto się dziś bogaci [podczas okupacji], żyje ponad konieczną normę – powiększa ogólne nieszczęście, działa na szkodę własnego społeczeństwa.
4. To, co nie zgodne z twoim sumieniem, winieneś wykonywać tylko pod przymusem.
5. Jesteś zobowiązany pomagać młodzieży w kształceniu się i wychowaniu – w poznaniu swego kraju i jego kultury.
6. Przesadny strach - to hańba. Bądź przezornie odważnym.
7. Zbyteczna ciekawość i gadulstwo pociąga ofiary.
8. Bądź przykładem dla środowiska – szczególnie dla młodzieży.
9. Poniesie karę, kto obecnie niewłaściwie postępuje
10. Nie usprawiedliwi nikogo brak wytycznych. Prawy charakter ma właściwe wytyczne.
11. Nikt nie może liczyć na przyszłość, kto stracił własną godność.
12. Musisz przemyśleć przeszłość, byś się przygotował dla przyszłości.
13. Rodzi się nowy świat, w którym stare pojęcia będą miały nową treść.

---

⁸⁰ <http://www.zse.krakow.pl/informacje/izba-pamieci-ton.html>

Program oświatowy w Generalnym Gubernatorstwie

Założenia dotyczące oświaty „für Restpolen” (Generalne Gubernatorstwo) został wyłożony w tym programie następująco:

W pozostałej Polsce [chodzi o Generalne Gubernatorstwo] należy przyjąć jako wytyczną, iż państwo niemieckie nie ma żadnego interesu w podniesieniu kulturalnym ani narodowym, ani też wychowaniu polskiej i żydowskiej ludności [...].

Dopuszczane będą tylko szkoły powszechne, w których wolno będzie uczyć się jedynie najprostszych wiadomości podstawowych jak rachowania, czytania i pisanie [...].

Nauczycieli, a zwłaszcza nauczycielek polskich nie można będzie pozostawić na służbie z uwagi na ich nastawienie narodowe.

Nauczanie w szkołach polskich obejmą wysłużeni policjanci polskiej policji Generalnego Gubernatorstwa.

Niemiec Bierkamp w memoriale skierowanym do Heinricha Himmlera w dniu 25 sierpnia 1943 r. oceniając polskie tajne szkolnictwo stwierdza, że:
„szkoły zawodowe, w szczególności zaś szkoły handlowe, posiadają zewnętrzny charakter szkół kierowanych przez władze niemieckie, ale w rzeczywistości są to tajne placówki narodowego szkolenia, które służą jasno wytyczonym celom [...] młodzież objęta tajnym nauczaniem stanowi naturalną bazę i zaplecze zbrojnego ruchu oporu, a głównym motorem oświatowej i patriotycznej pracy są nauczyciele [...] Nikogo nie da się bardziej zapalić do sprawy narodowej niż młodzież, która posiada takich wychowawców.”

Adam RYŚ, Dariusz SALA

Upamiętnienie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej przez Związek Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej

Od samego początku okupacji podczas II Wojny Światowej władze niemieckie przyjęły program biologicznego wyniszczenia narodu polskiego. Jednym z głównych elementów tej zbrodniczej polityki miało być unicestwienie inteligencji polskiej jako wpływowej klasy społecznej. Na terenach włączonych do Rzeszy polskie szkolnictwo zostało zlikwidowane całkowicie natomiast w Generalnej Guberni dopuszczono funkcjonowanie szkół powszechnych i niektórych szkół zawodowych.

Polacy będąc świadomi, że bez inteligencji nie może istnieć żaden naród nie tylko zrozumieli zagrożenie ale również podjęli działania zmierzające do przywrócenia nauczania w formie tajnej. Już w październiku 1939 r. na bazie przedwojennego Związku Nauczycielstwa Polskiego utworzono Tajną Organizację Nauczycielską (TON) mająca na celu prowadzenie akcji wydawniczej dla potrzeb nauczania, organizowanie kształcenia młodzieży oraz pomoc ofiarom terroru hitlerowskiego w środowisku nauczycielskim.

Akademia Górniczo-Hutnicza, która funkcjonowała wówczas pod nazwą Akademia Górnicza (AG), jest uczelnią która w akcję tajnego nauczania zaangażowana była od samego początku. Profesorowie i inni nauczyciele akademicy związani z Akademią włączyli się w trudne zadanie rozwijania edukacji pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945. Wielu przedwojennych nauczycieli akademickich związanych z AG wraz z wybuchem II Wojny Światowej zaangażowało się w organizację i rozwijanie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Dzięki temu, po zakończeniu wojny można było w miarę płynnie przejść do odbudowy struktur Akademii oraz utrzymać ciągłość procesu edukacyjnego. W pierwszych powojennych latach organizacji i funkcjonowania AG wielu wykładowców i pracowników wywodziło się wprost z Tajnej Organizacji Nauczycielskiej i to zarówno spośród kadry nauczycielskiej jak i spośród jej absolwentów.

Warto podkreślić, że wśród wymiernych rezultatów funkcjonowania Akademii Górniczej podczas okupacji można wymienić: 278 egzaminów kursowych, 16 przewodów dyplomowych. Zrealizowano również jedną pracę doktorską, której obrona odbyła się po zakończeniu działań wojennych.

Ważną część nauczania w zakresie nauk technicznych podczas okupacji stanowiła Państwowa Szkoła Techniczna Górniczo-Hutniczo-Miernicza (Staatli-

che Fachschule für Berg-, Hutten- und Vermessungswesen) na Krzemionkach, która stała się bazą kształcenia inżynierów. PSTGHM została utworzona w 1940 roku w wyniku starań rektora Akademii Górniczej – profesora Walerego Goetla.

***Rys. 45 Portret rektora W. Goetla namalowany przez Józefa Pochwal-
skiego, znajdujący się w auli budynku głównego AGH***

Wykładowcami PSTGHM byli przedwojenni profesorowie i asystenci Akademii Górniczej Tadeusz Piech w pracy „Z dziejów AGH w latach 1919 - 1969” wymienia następujące nazwiska: Saryusz Zygmunt Bielski, Andrzej Bolewski, Witold Budryk, Edmund Chromiński, Stefan Czarnocki, Mikołaj Czyżewski, Roman Dawidowski, Otmar Gedliczka, Mieczysław Jeżewski, Stanisław Jaskólski, Tadeusz Kochmański, Zygmunt Kowalczyk, Aleksander Krupkowski, Adam Ludkiewicz, Władysław Łoskiewicz, Eugeniusz Mazanek, Marian Mięso-wicz, Izydor Stella-Sawicki, Antoni Skłodkowski, Wilhelm Staronka, Jan Studniarski, Jerzy Takliński (junior), Feliks Zalewski oraz przedwojenni pracownicy UJ: Roman Dybowski, Adam Kleczkowski i Zygmunt Zawirski. Kadre nauczającą uzupełniali: Aleksander Czechowicz, Henryk Dudek, Józef Figna, Michał Odlanicki-Poczobutt, Jacyna Onyszkiewicz (lekarz) i Bolesław Rosiński (ksiądz)⁸¹

---

⁸¹ T. Piech, *Z dziejów AGH w latach 1919 - 1969*, Kraków 1970, s. 95-103.

Z racji bycia organizatorem i twórcą TON, Akademii Górniczo-Hutniczej przypadła również rola bycia kustoszem pamięci tak ważnego w polskiej historii wydarzenia. W tej szczególnej roli wiodące miejsce przypadło Związkowi Nauczycielstwa Polskiego. ZNP w Akademii Górniczo-Hutniczej rozpoczął swoją działalność w roku 1945 poprzez utworzenie Ogniska ZNP. Już na samym początku działalności do Ogniska ZNP należało 450 członków – w tym całe kierownictwo Uczelni wraz z rektorem – Profesorem Walerym Goetlem – jednym z inicjatorów kontynuowania działalności AG podczas okupacji. W Akademii Górniczej znaleźli również zatrudnienie absolwenci tajnego nauczania np. Hubert Gruszczyk – późniejszy profesor AGH. A. Bolewski wymienia również inne nazwiska, jak: Adam Trembecki, Tadeusz Pawlik, Wiesław Zapałowicz, Tadeusz Wieser, Józef Sztelak

Szczególne miejsce w działalności ZNP w AGH znajduje honorowanie uczestników tajnego nauczania. Z inicjatywy Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego ustanowiono w 1985 roku odznaczenie "Za Tajne Nauczanie TON 1939-1945" (Rysunek 46). Odznaczenie to otrzymują nauczyciele – organizatorzy tajnego nauczania na wszystkich szczeblach polskiego szkolnictwa podziemnego działający podczas okupacji. Jednymi z pierwszych odznaczonych odznaczeniem są członkowie ZNP w AGH: Franciszek Bierski, Andrzej Bolewski, Tadeusz Czarliński, Ryszard Czekajowski, Waław Juszczak, Stanisław Koperski, Marian Mięśowicz.

Rys. 46 Projekt odznaki „Za Tajne Nauczanie TON 1939-1945” (po lewej) oraz sama odznaka (po prawej)

Warto również wspomnieć że w roku 1988 Główna Komisja Historyczna Zarządu Głównego ZNP i Redakcja „Głosu Nauczycielskiego” ogłosiły konkurs literacki na „wspomnienia nauczyciela tajnego nauczania”. I nagrodę w tym

konkursie zdobył długoletni członek ZNP w AGH oraz weteran tajnego nauczania – Ryszard Czekajowski. W uzasadnieniu przyznania nagrody podkreślono niewątpliwą wartość historyczną pracy i jej niezaprzeczalne walory literackie.

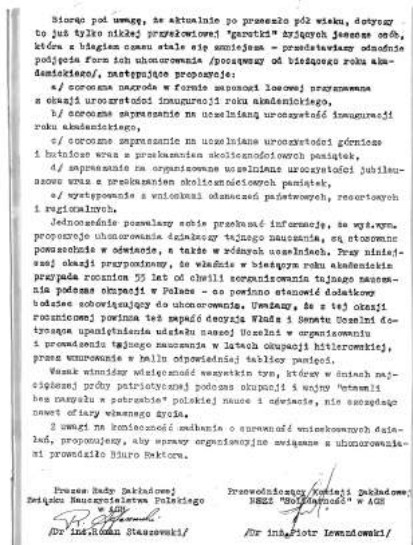
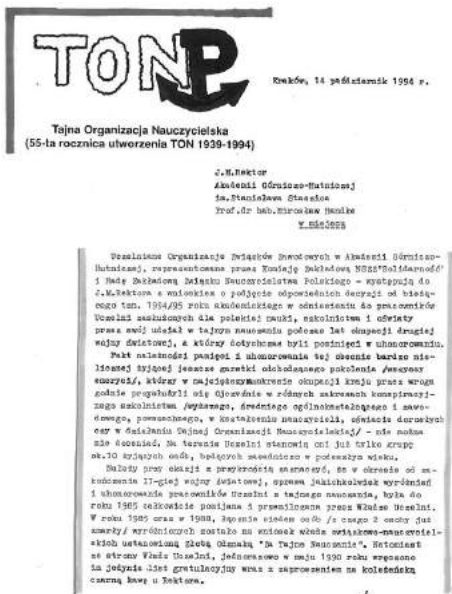
W ramach pielęgnowania pamięci o TON Rada Zakładowa ZNP w AGH rozpoczęła spotkania nauczycieli akademickich z udziałem uczestników tajnego nauczania pod hasłem: „Tajne nauczanie i udział w nim Akademii Górniczej podczas okupacji hitlerowskiej”. Pierwsze tego typu spotkanie odbyło się 26 kwietnia 1988 roku w Klubie Pracowników AGH. Problematyką spotkania było przybliżenie z okazji zbliżającego się 50-lecia działalności tajnej oświaty, nauki i kultury kart historii, na których trwale zapisało się podziemne polskie szkolnictwo wszystkich szczebli w okupowanym kraju. Spotkanie organizowane w AGH dało impuls do organizowania podobnych imprez również na szczeblu miejskim czy krajowym. W związku z tym 30 października 1989 r. z inicjatywy Zarządu Głównego ZNP oraz Kuratorium Oświaty i Wychowania w Krakowie odbyło się w Urzędzie Miasta Krakowa uroczyste spotkanie nauczycieli tajnego nauczania z okazji pięćdziesiątej rocznicy utworzenia TON. Program obejmował prelekcję prof. St. Gawędy – badacza dziejów oświaty w latach okupacji 1939-1945, wręczenie odznaka „Za Tajne Nauczanie 1939-1945”, wystąpienie ówczesnego kuratora oświaty – M. Noworyty oraz część artystyczną i spotkanie towarzyskie. W pełni właściwym dopełnieniem uroczystości było wręczenie wszystkim uczestnikom – nauczycielom tajnego nauczania imiennych okolicznościowych adresów ze strony ZG ZNP oraz Kuratorium OiW o treści: *„Pięćdziesiąta rocznica powstania Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz tajnej oświaty daje wyjątkową okazję złożenia Koledze – uczestnikowi tego historycznego wydarzenia – wyrazów głębokiego szacunku i szczerego uznania. 50 lat temu, kiedy zagrożone zostały podstawy naszego narodowego i państwowego bytu, Kolega nie zważając na niebezpieczeństwa i zagrożenia własnego życia, podjął się tajnego nauczania aby w ten sposób nadal rozwijać polską oświatę i kształtować patriotyczne postawy naszej młodzieży. W tę historyczną rocznicę, prosimy o przyjęcie gratulacji i podziękowań wraz z serdecznymi życzeniami dobrego zdrowia i wszelkie pomyślności”*⁸²

W roku 1989, który był rokiem jubileuszowym 50-lecia działalności ZNP w AGH odbyło się uroczyste posiedzenie Kolegium Rektorskiego AGH z udziałem zaproszonych nauczycieli tajnego nauczania. Była to jedna z form uczczenia również 50 rocznicy TON oraz historycznego utrwalenia w pamięci działalności ZNP i polskiej oświaty. Rektor AGH, prof. dr hab. inż. Jan Janowski, w swym przemówieniu nakreślił historyczno – patriotyczną rolę i udział nauczycieli

---

⁸² R. Czekajowski, S. Józkiewicz – *TON w Akademii Górniczej, Tym, którzy przetrwali*, Głos Nauczycielski nr 50/1989

akademickich tej uczelni w organizowaniu oraz prowadzeniu tajnego nauczania w podziemnym państwie polskim lat okupacji, a następnie po złożeniu okolicznościowych życzeń i podziękowaniu za ich pracę, dokonał wręczenia dyplomów honorowych. W treści ozdobnie wydrukowanych i oprawionych dyplomów z emblematem uczelni zawarte zostały także wymowne i wzruszające słowa: (...) „Są ludzie, którzy w obronie Ojczyzny rzucą własne życie. Są ludzie, dla których piękno i mądrość to wartości, o które warto walczyć. Są ludzie, dla których wszystko to wyznacza drogę dla drugiego człowieka. Ci ludzie są wśród nas. Nauczyciele tajnego nauczania w trudny czas okupacji, ryzykując tak wiele, walczyli o wszystko: pracowici, sumienni, cisi bohaterowie, nauczyciele i wychowawcy bohaterów. Z wielkim szacunkiem pracownicy i studenci Akademii Górniczo – Hutniczej im. Stanisława Staszica w roku 50-lecia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej chylą głowę i mówią zwyczajnie: Dziękuję Panie Profesorze”⁸³

Rys. 47 Wniosek organizacji związkowych w AGH do JM Rektora o uhonorowanie przez Akademię nauczycieli i organizatorów TON

W roku 1994 Związek Nauczycielstwa Polskiego wraz ze związkiem NSZZ "Solidarność" wystąpiły do władz uczelni z wnioskiem o uhonorowanie przez Akademię nielicznych już żyjących nauczycieli i organizatorów tajnego nauczania. Wniosek ów został w pełni zaaprobowany przez JM Rektora prof. dr hab. Mirosława Handke i był realizowany poprzez uhonorowanie za-

⁸³ „Głos Nauczycielski”, nr 32/1990

służonych dla oświaty i nauki polskiej seniorów. W ten sposób przypadająca w 1994 roku 55-ta rocznica utworzenia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej znalazła dzięki inicjatywie ZNP należne miejsce nie tylko na forum Uczelni ale również została zauważona poprzez liczne publikacje w prasie.

Rys. 48 Spotkanie noworoczne JM Rektora AGH Mirosława Handkego z nauczycielami i organizatorami TON (trzeci od prawej prof. A.Bolewski)

Sympatycznym wstępem do obchodów Jubileuszu TON było spotkanie noworoczne (3.I 1995) nauczycieli i organizatorów tajnego nauczania w czasie lat wojenno- okupacyjnych z JM Rektorem AGH prof. Mirosławem Handke oraz Prorektorem prof. Jerzym Frydrychem. Spotkanie przebiegło w luźnej i serdecznej atmosferze. Oto jakie życzenie wygłosił prof. Andrzej Bolewski:

„Jego Magnificencjo, Szanowni zebrani! Jako biorący udział w tajnym nauczaniu w latach okupacji nestor Akademii przemawiam w 50-lecie tych działań w naszej Uczelni i licznych szkołach rozsianych po ziemiach Rzeczypospolitej w jej dawnych granicach. Przez pół wieku pamięć o nich zasypywano prochem niepamięci. Aż tu, gdy zdawało się że wszyscy już zapomnieli, godnie zebrano nas w obliczu Władz Uczelni. Wskazuje to, że Nasz Rektor kontynuuje działania niekonwencjonalne. Wszak dał temu spektakularny wyraz wyburzeniem bud okupacyjnych, które jak cierń wbijały się wśród budynków Akademii. Innym niekonwencjonalnym działaniem było powołanie Biuletynu Informacyjnego Pracowników AGH. Tym sposobem sięgnął do dawnych korzeni – dawnej tra-

dycyjnie mocnej więzi naszej społeczności uczelnianej, która umożliwiła przetrwanie okupacji i pełne sukcesów wyjście z konspiracji do pracy dla rozwoju Uczelni i Kraju. Tę dźwignię trzeba odrodzić by wszyscy jednoczyli się do pracy dla naszego dobra. SALUS REI PUBLICAE SUPREMA LEX ESTO !”⁸⁴

Rys. 49 Tablica Pamięci Tajnej Organizacji Nauczycielskiej ufundowana przez ZNP w AGH

W roku 1995 miały miejsce połączone obchody Jubileuszu zarówno 90-lecia powstania Związku, 50-lecia obecności ZNP w AGH oraz 55-lecie utworze-

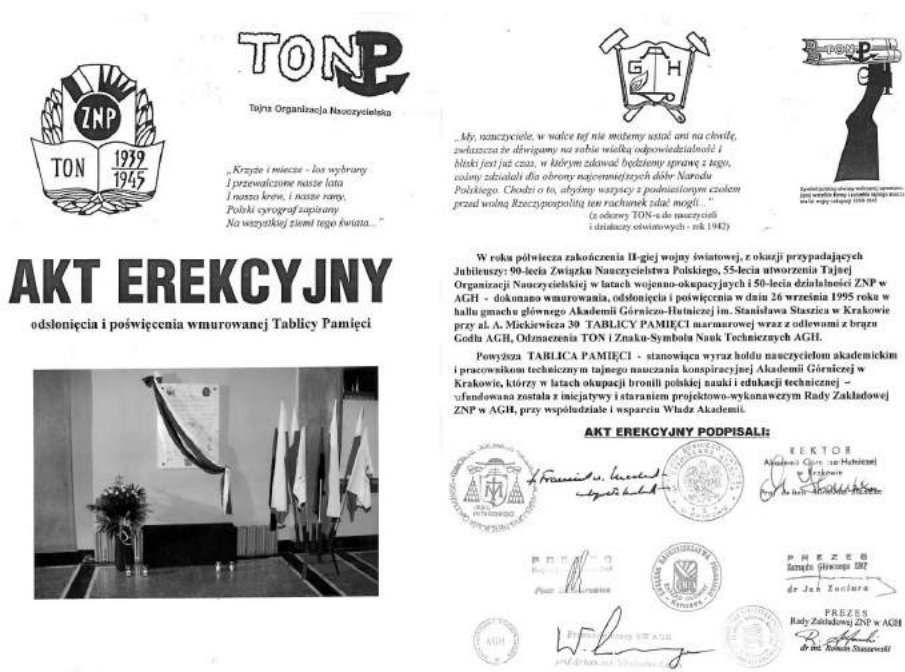
---

⁸⁴ Biuletyn Informacyjny Pracowników AGH 2/1995

nia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w latach okupacji drugiej wojny światowej. Obchody miały miejsce 26 września 1995 w historycznej Auli AGH w obecności Władz Rektorskich, członków ZNP i licznych zaproszonych gości – w tym kombatantów Tajnego Nauczania. Podczas uroczystości Jubileuszowych odsłonięto uroczystie Tablicę Pamięci w hołdzie Nauczycielom Tajnego Nauczania w latach wojenno-okupacyjnych 1939-1945.

Tablica została wmurowana w hallu gmachu głównego Akademii. Na marmurowej Tablicy Pamięci (ufundowanej przez ZNP), prócz odlewów z brązu Godła AGH, Odznaczenia TON i Znaku-Symbolu Nauk Technicznych AGH – wykuty został napis o treści: „*W HOŁDZIE NAUCZYCIELOM AKADEMICKIM I PRACOWNIKOM TECHNICZNYM TAJNEGO NAUCZANIA KONSPIRACYJNEJ AKADEMII GÓRNICZEJ W KRAKOWIE, KTÓRZY W LATACH OKUPACJI BRONILI POLSKIEJ NAUKI I EDUKACJI. CZEŚĆ ICH PAMIĘCI.*”⁸⁵

Rys. 50 Akt erekcyjny Tablicy Pamięci TON z 1995 roku

⁸⁵ R. Staszewski, D. Sala, A. Ryś, *70-lecie Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo - Hutniczej w Krakowie 1945 - 2015*, Alnus, Kraków 2015, s.24-25

Rys. 51 Uroczyste odsłonięcie Tablicy Pamięci TON. W środku prof. A. Bolewski

Rys. 52 Kwiaty pod Tablicą Pamięci TON składa prezes RU ZNP R. Staszewski

Rys. 53 Poświęcenie Tablicy Pamięci TON

Była to pierwsza Tablica Pamięci w AGH, która miała wmurowany akt erekcyjny i została poświęcona przez księdza prałata Andrzeja Waksmańskiego – ówczesnego proboszcza parafii i kościoła p. w. św. Szczepana, do której należy Uczelnia. Tablicę uroczysto odsłonięto w dniu 26 września 1995 roku na zakończenie uroczystości jubileuszowych. W akcie odsłonięcia Tablicy Pamięci uczestniczyli: JM Rektor AGH prof. dr hab. Mirosław Handke, dr Jan Zaciura – Prezes Zarządu Głównego ZNP i poseł Sejmu RP, dr inż. Piotr Simbierowicz – Prezes Krajowej Rady Nauki ZNP, prof. dr hab. inż. Władysław Longa – Przewodniczący Stowarzyszenia Wychowanków AGH, profesor senior Andrzej Bolewski, oraz dr inż. Roman Staszewski – prezes Rady Zakładowej ZNP w AGH.

Pomysłodawcą i twórcą Tablicy Pamięci TON był wieloletni aktywny działacz ZNP, organizator Tajnego Nauczania na kresach wschodnich – dr inż. Ryszard Czekajowski, który wspólnie z profesorem Andrzejem Bolewskim ułożyli jej treść, a z udziałem JM Rektorem AGH prof. dr hab. Mirosławem Handke określili jej godne umiejscowienie w Uczelni.

Należy podkreślić że co roku w rocznicę operacji Sonderaktion Krakau (6 listopada) przedstawiciele ZNP w AGH wraz z Władzami Rektorskimi oddają cześć pamięci aresztowanych przez niemieckich okupantów profesorów, poprzez złożenie wiązanek kwiatów i zapalenie zniczy.

Rys. 54 Obchody 61. rocznicy Sonderaktion Krakau. Kwiaty składa JM Rektor prof. Ryszard Tadeusiewicz. Obok A. Bolewski

Rys. 55 Przy Tablicy Pamięci TON stoją od lewej: R. Staszewski, A. Bolewski, Z. Kawecki, R. Czekajowski

Rys. 56 Obchody 75. rocznicy Sonderaktion Krakau. Władze AGH wraz z delegacją RU ZNP w AGH

Rys. 57 Obchody 75. rocznicy Sonderaktion Krakau. Kwiaty i znicze składają Sekretarz RU ZNP w AGH Krzysztof Broda, Prezes RU ZNP w AGH Dariusz Sala oraz

Przewodniczący Sekcji Emerytów RU ZNP w AGH Zbigniew Mączyński

W roku 1995 roku odbyło się również Sympozjum Naukowe nt. "Związek Nauczycielstwa Polskiego w służbie edukacji i wartości narodowych". Sympozjum było poświęcone historii Związku w Polsce, działalności ZNP w Akademii Górniczo-Hutniczej ale przede wszystkim w dużym stopniu omawiało problematykę tajnego nauczania podczas niemieckiej okupacji. Warto w tym miejscu wymienić dwa wystąpienia które spotkały się z dużym zainteresowaniem uczestników sympozjum: Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), jej zadania i wpływ na kształtowanie się konspiracyjnego szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym – Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), jej zadania i wpływ na kształtowanie się konspiracyjnego szkolnictwa w Polskim Państwie Podziemnym – Ryszarda Czekajowskiego (obecna również w niniejszym opracowaniu) oraz Wspomnienia nauczyciela tajnego nauczania z okresu okupacji 1939 – 1945 – Wacława Juszczyka. Pokłosiem Sympozjum były dwie publikacje wydane przez Wydawnictwo "Platan": „Związek Nauczycielstwa Polskiego w służbie edukacji i wartości narodowych” w opracowaniu Ryszarda Czekajowskiego i Romana Staszewskiego oraz „Tajne nauczanie w polskim szkolnictwie cywilnym i wojskowym podczas konspiracji 1939 – 1945” w opracowaniu Ryszarda Czekajowskiego i Juliana Kwieka.

Rys. 58 Okładka wydawnictwa „Związek Nauczycielstwa Polskiego w służbie edukacji i wartości narodo-

Rys. 59 Okładka wydawnictwa „Tajne nauczanie w polskim szkolnictwie cywilnym i wojskowym podczas konspiracji 1939-1945”

wych” R.Czekajowskiego i R. Staszewskiego poświęconego m in. Tajnemu Nauczaniu

konspiracji 1939-1945” w opracowaniu R. Czekajowskiego i J.Kwieka

Obie pozycje stanowią po dziś dzień cenne źródło wiedzy o latach okupacji oraz są świadectwem pielęgnowania przez Związek Nauczycielstwa Polskiego pamięci bohaterów Tajnego Nauczania.

Do ważnych wydarzeń w zakresie upamiętniania spuścizny TON należy zaliczyć obchody Jubileuszu 90-tych urodzin profesora Andrzeja Bolewskiego które odbyły się w 1996 roku w Auli AGH. Profesor Andrzej Bolewski (zm. 2002 r.) był nie tylko współzałożycielem organizacji związkowej w AGH ale również kombatantem wojennym, i czołowym przedstawicielem naukowców zaangażowanych w Tajną Organizację Nauczycielską.

Rys. 60 Prof. Andrzej Bolewski podczas uroczystości wręczenie Orderu Orła Białego w rozmowie z Prezydentem RP Aleksandrem Kwaśniewskim

Z okazji Jubileuszu prof. Bolewskiego Rada Zakładowa ZNP w AGH wystąpiła do JM Rektora AGH z propozycją wystąpienia władz Uczelni z wnioskiem o nadanie zasłużonemu Jubilatowi – Orderu Orła Białego. Wskutek wspólnych działań związkowych i władz Uczelni było postanowienie Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego z dnia 11 listopada 1996 roku o odznaczeniu profesora Bolewskiego Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski.

Rys. 61 Wniosek RZ ZNP w AGH o uhonorowanie prof. A. Bolewskiego Orderem Orła Białego

Rys. 62 Prof. Andrzej Bolewski z Orderem Orła Białego

20 grudnia 1999 roku Rada Zakładowa ZNP w AGH zorganizowała w 60. Rocznicę powstania konspiracyjnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej uroczystość Jubileuszową w auli AGH. W Honorowym Komitecie Uroczystości znaleźli się JM Rektor AGH prof. Ryszard Tadeusiewicz, Prezes Zarządu Głównego ZNP Sławomir Broniarz, Prezes Krajowej Rady Nauki ZNP Piotr Simbierowicz a także ówczesny Prezes RZ ZNP AGH – Roman Staszewski. Uroczystość zaszczycili swoją obecnością seniorzy TON: Andrzej Bolewski, Franciszek Bierski, Ryszard Czekajowski, Zygmunt Kawecki i Michał Odlanicki – Poczobutt. W programie uroczystości oprócz wystąpień okolicznościowych dotyczących wspomnień o TON zaplanowano również wręczenie wyróżnionym osobom Medalu 15-lecia Krajowej Rady Nauki ZNP. Ryszard Czekajowski w okolicznościowym wykładzie zatytułowanym „Z Kart historii Tajnego Nauczania Okresu Wojenno – Okupacyjnego 1939-1945” zwrócił uwagę na fakt że uczniowie i studenci tajnego nauczania byli jednocześnie w większości żołnierzami polskich podziemnych sił zbrojnych, zatem przyczyniali się do odzyskania niepodległości nie tylko uczestnicząc w tajnym nauczaniu ale również w sposób czynny, z bronią w reku. Uroczystość została również wzbogacona o wymiar artystyczny – chór „Camerata” z Wieliczki pod dyrekcją p. Izabeli Szoty wykonał

repertuar składający się z pieśni patriotycznych, a recytacją historyczną pt. „Alarm” Antoniego Słonimskiego wygłosił pracownik AGH dr Józef Szerłomski.

The invitation card is divided into two main sections. The top section features the Jubilee Medal of the 15th Anniversary of the Polish Teachers' Union, the logo of the Polish Teachers' Union (ZNP), and the logo of the Mining and Metallurgical Academy (AGH). The bottom section contains the names of the organizing committee members, the program of events, and the date and location of the ceremony.

**Jubileuszowy
MEDAL 15-LECIA
KRAJOWEJ RADY NAUKI
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA
POLSKIEGO**

**RADA ZAKŁADOWA
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA
POLSKIEGO
W AKADEMII GÓRNICZO-HUTNICZEJ
im. STANISŁAWA STASZICA
w KRAKOWIE**

**ZAPROSZENIE
Kraków 20 grudnia 1999 r.**

TONP
TOWARZYSTWO NAUCZYCIELSTWA
ORGANIZACJA NAUCZYCIELSKA

HONOROWY KOMITET UROCZYSTOŚCI

Ryszard TADEUSIEWICZ
Rektor AGH

Stawomir BRONIARZ
Prezes ZG ZNP

Piotr SIMBIEROWICZ
Prezes KRN ZNP

Roman STASZEWSKI
Prezes RZ ZNP AGH

SENIORZY TON

Andrzej BOLEWSKI

Franciszek BJERSKI

Ryszard CZEKAJOWSKI

Zygmunt KAWECKI

Michał ODLANICKI-POCZOBUŁ

**RADA ZAKŁADOWA
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA
POLSKIEGO
W AKADEMII GÓRNICZO-HUTNICZEJ
im. STANISŁAWA STASZICA
w KRAKOWIE**

uprzejmie zaprasza

do udziału
w Jubileuszowej Uroczystości
60-lecia
powstania konspiracyjnego nauczania
i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej
która
odbędzie się pod Patronatem
Jego Magnificencji Rektora AGH
prof. dr hab. inż. Ryszarda Tadeusiewicza

w poniedziałek 20 grudnia 1999 r.
o godz. 12.00 w Auli Akademii Górniczo-Hutniczej
w Krakowie przy al. Mickiewicza 30.

**PROGRAM
UROCZYSTOŚCI**

- ✦ Powitanie gości i uczestników uroczystości
- ✦ Występ Chóru "Camerata" pod dyrykcją Pani Izabeli Szoty
- ✦ Wystąpienie okolicznościowe n.t. "Z kart historii tajnego nauczania okresu wojenno-okupacyjnego 1939-1945"
- ✦ Wręczenie wyróżnionym osobom Medala 15-lecia Krajowej Rady Nauki ZNP
- ✦ Oddanie hołdu i złożenie kwiatów przy Tablicy Pamięci TON w hallu AGH

Rys. 63 Zaproszenie na uroczystość 60-lecia powstania konspiracyjnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej

Rys. 64 Uczestnicy uroczystości 60-lecia powstania TON w Auli A-0 AGH

Innym przejawem dbałości o upamiętnienie bohaterów podziemnej edukacji było odsłonięcie w Warszawie w dniu 9 listopada 2000 r. Pomnika Nauczycieli Tajnego Nauczania 1939 - 1945, w 60. rocznicę powstania TON. Pomnik ten jest symbolem hołdu dla bohaterkiej postawy polskich nauczycieli, którzy organizowali i prowadzili tajną oświatę w okresie II wojny światowej. Pomnik został wzniesiony z inicjatywy ZNP i dzięki ofiarności środowiska oświatowego.

Rys. 65 Pomnik Nauczycieli Tajnego Nauczania 1939-1945 w Warszawie przy ul.

Browarnej

14 października 2005 roku w Dniu Edukacji Narodowej odbyło się Spotkanie Koleżeńskie w Auli AGH które miało za zadanie uczczenie 100-lecia Związku Nauczycielstwa Polskiego, 65-lecia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz 60-lecia Związku Nauczycielstwa Polskiego w AGH. Słowo inauguracyjne spotkanie wygłosił JM Rektor prof. Antoni Tajduś. Nawiązał w nim do trzech kart historycznych AGH które powiązane były ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego. Jedną z nich, to lata 1912-1919, czyli okres o utworzenie, a następnie powołanie do życia i otwarcie Akademii Górniczo-Hutniczej w dniu 18 października 1919 r, przez ówczesnego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego.

W tym czasie Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego powstały w Krakowie wspierał materialnie, personalnie i moralnie Legiony Polskie i walnie przyczynił się do przejęcia władzy w kraju przez Józefa Piłsudskiego. Drugą z wspólnych kart historii to okres lat wojenno – okupacyjnych (1939-1945), w którym realizowana była w konspiracji działalność edukacyjna zarówno w AGH jak i w ZNP. Trzecia i najbardziej trwała oraz owocna karta wspólnej historii obejmuje okres lat 1945-2005, w której uczelniana organizacja ZNP podjęła i zrealizowała szereg cennych i wartościowych inicjatyw na rzecz pracowników AGH oraz wykształciła liczny aktyw działaczy związkowych z których część objęła znaczące funkcje uczelniane, dziekańskie i rektorskie. Jubileusz 65-lecia utworzenia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) oraz udział nauczycieli akademickich AGH i pracowników technicznych w procesie tajnego nauczania w latach 1939-1945 uczczono złożeniem kwiatów przez JM Rektora AGH, Prezesa ZNP AGH i Przewodniczącego Stowarzyszenia Wychowanków AGH – prof. Artura Bębna pod Tablicą Pamięci TON – ufundowaną przez uczelnianą organizację związkową na 90-lecie ZNP.

21.10. 2009 r. z okazji 70-lecia TON-u odbyła się podniosła uroczystość w auli Uniwersytetu Jagiellońskiego przy ul. Gołębiej 24 w Krakowie. Wzięli w niej udział: Rektor UJ prof. Karol Musioł, Prezes ZG ZNP Sławomir Broniarz, nauczyciele czynni i emerytowani oraz nauczyciele oraz uczniowie tajnego nauczania, a także zaproszeni goście wśród których znalazła się delegacja z AGH. Referat na temat działalności TON-u w czasie II wojny światowej wygłosił Prezes Okręgu Małopolskiego – Andrzej Ujejski. Swoje przemówienia wygłosili również Elżbieta Łęcznarowicz zastępca Prezydenta Miasta Krakowa oraz Artur Dzigański Małopolski Kurator Oświaty. W przygotowaniu tego wydarzenia brała czynny udział grupa członków prezydium Uczelnianej Rady ZNP w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Po uroczystościach odbyło się spotkanie towarzyskie przy lampce szampana na korytarzach historycznego budynku Collegium Novum UJ.

**Rys. 66 Uroczystości 70-lecia TON w Auli UJ.
Przemawia Prezes ZG ZNP Sławomir
Broniarz**

**Rys. 67 Referat nt. Działalności
TON wygłasza Prezes Okrę-
gu Małopolskiego – Andrzej
Ujejski**

Rys. 68 Uczestnicy uroczystości 70-lecia TON w Auli Uniwersytetu Jagiellońskiego

Rys. 69 Uroczystości 70-lecia TON w Auli UJ. Odznaczeni działacze TON

26 września 2015 roku minęło dwadzieścia lat od niezwyklej uroczystości, odsłonięcia tablicy pamięci, jaka miała miejsce w murach Akademii Górniczo-Hutniczej. W akcie odsłonięcia Tablicy Pamięci uczestniczyli: JM Rektor AGH prof. dr hab. Mirosław Handke, dr Jan Zaciura –Prezes Zarządu Głównego ZNP i poseł Sejmu RP, dr inż. Piotr Simbierowicz – Prezes Krajowej Rady Nauki ZNP, prof. dr hab. inż. Władysław Longa – Przewodniczący Stowarzyszenia Wychowanków AGH, profesor senior Andrzej Bolewski, oraz dr inż. Roman Staszewski – prezes Rady Zakładowej ZNP w AGH.

Tajne nauczanie w Krakowie w latach 1939 - 1945

Zamknięcie szkół średnich ogólnokształcących stało się bodźcem do rozpoczęcia tajnego nauczania. Nie było w tej sprawie żadnych odgórnych zaleceń, czy dyrektyw. Było dziełem samego społeczeństwa, odruchem jego kulturalnej samoobrony i troski o naszą młodzież. Tajne nauczanie wyszło od świadomych swych zadań nauczycieli i rodziców. Początkowo powiązane ze szkołami, stało się potem zupełnie niezależne od dawnych szkół.

Naczelnik Kuratorium Włodzimierz Gałęcki od jesieni 1939 r. pełnił funkcje Kierownika Okręgowej Komisji Oświecenia Publicznego, organizował i kierował tajnym nauczaniem w zakresie szkół średnich ogólnokształcących, a na wiosnę 1940 r. zajął się organizowaniem społecznego zaplecza tej delegatury – Międzystowarzyszeniowej Komisji Porozumiewawczej Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich w Krakowie, której przewodnictwo objął rektor tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego prof. Władysław Szafer. Tajne nauczanie na poziomie średnim ogólnokształcącym w Krakowie reprezentował dyr. Julian Waga, w województwie krakowskim nacz. Włodzimierz Gałęcki, szkolnictwo zawodowe dyr. Edward Kostecki, Szkolnictwo Powszechne dyr. Bronisław Chrzan, kształcenie nauczycieli prowadził były dyr. Pedagogium Henryk Rowid, który aresztowany w sierpniu 1943 r. zginął w Oświęcimiu. Pod koniec lata 1940 r. został powołany do życia Departament Oświaty i Kultury na cały kraj w delegaturze Rządu Emigracyjnego w Warszawie, na czele z Czesławem Wycechem, który rozpoczął kontynuację tajnego nauczania w skali całego Kraju.

Kierownikiem Okręgu Krakowskiego, zwanym Okręgowym Biurem Szkolnym został mianowany Jan Smoleń, były nauczyciel w polskim gimnazjum w Bytomiu na Śląsku. Biuro to składało się z pracowników, którzy spełniali szczególnie ważne funkcje: Ignacy Jakubiec - sekretarz i pierwszy referent organizacyjny, Bronisław Chrzan – drugi referent organizacyjny, Tadeusz Furman – skarbnik, Jan Rassak - łącznik.

Od czerwca 1942 r. Karol Ziarno przejął funkcja drugiego referenta organizacyjnego i był zastępcą kierownika Biura Szkolnego. Został zamordowany w czerwcu 1944 r. podczas pacyfikacji wsi Brzostek pod Jasłem. Referenci organizowali w 28 powiatach dystrykty krakowskiego Powiatowa Komisje Oświaty i Kultury, które miały koordynować i prowadzić tajne nauczanie. Z Okręgowym Biurem Szkolnym współdziałali w szerokim zakresie działacze okręgowej komórki Tajnej Organizacji Nauczycielskiej i Spółdzielni Nauczycielskiej "Szkolnica". Kompletowe tajne nauczanie na stopniu średnim było w krakow-

skim mocno – jak mało gdzie – ujęte w konspiracyjne karby organizacyjne. Ilustruje to bardzo wyraźnie instrukcja wydana przez Okręgowe Biuro Szkolne.

Kierownik Okręgowego Biura Szkolnego Jan Smoleń związany z krakowską komórką Ruchu Ludowego, kryptonim „ROCH” utrzymywał bliskie kontakty z członkami Polskiej Partii Robotniczej i ludźmi lewicy takimi jak: Stanisław Marcisz, nauczyciel gimnazjum w Dębicy, Mieczysław Lewiński kierownik szkoły w Krakowie, Leszek Staronka docent Akademii Górniczej, Zygmunt Mysłakowski profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Witold Wyspiański nauczyciel w Sosnowcu, który po wyzwoleniu był pierwszym kuratorem Krakowskiego Okręgu Szkolnego.

Powstałe jeszcze w 1939 r. niemieckie urzędy szkolne prowadziły swoją niszczycielską robotę. Zezwolono na jawną działalność szkół powszechnych i zawodowych usuwając z ich programu historię, geografę Polski i wiadomości z literatury polskiej. Szkoły zawodowe funkcjonowały nie w ich przedwojennej gimnazjalnej czy licealnej postaci, były tylko dwuletnie czy roczne, I i II stopnia, o charakterze użytkowym. Dewastowano budynki i urządzenia szkolne.

Spoglądając w przeszłość na wkład nauczycielstwa polskiego w odbudowę szkolnictwa pragniemy przypomnieć i ukazać, co niosło tajne nauczanie na wszystkich szczeblach szkolnictwa i w jakim stopniu swoją pracę w okresie barbarzyńskiej okupacji hitlerowskiej, przyczyniło się do wielkich osiągnięć XXX-lecia Polski Ludowej na wszystkich odcinkach życia społecznego, a oświaty i nauki w szczególności.

A oto kilka cyfr obrazujących wyniki tajnego nauczania:

1. na poziomie szkoły podstawowej tajnym nauczaniem objętych było około miliona dzieci,
2. w tajnych kompletach gimnazjalnych prawie 90 tys.,
3. w tajnych liceach – 26 tys. młodzieży,
4. świadectw dojrzałości wydano ponad 25 tys.
5. na wyższych uczelniach kształciło się około 7 tys. studentów.

Z przytoczonych liczb przypada na Ziemię Krakowską, zależnie od grupy, od 10 do 15%. Na bazie tajnego nauczania, bezpośrednio po wyzwoleniu, powstały na Ziemi Krakowskiej 42 wiejskie gimnazja, w których naukę podjęło ponad 6 tys. młodzieży. Gimnazja i licea przedwojenne wypełniła w dwójnasób młodzież z tajnych kompletów. Przez kilkanaście pierwszych lat niepodległości, młodzież robotnicza i chłopska w przeważającej większości wypełniała sale wykładowe wyższych uczelni. W pierwszym pięcioleciu Polski Ludowej licea ogólnokształcące dały krajowi 76.905 świadectw dojrzałości, a uczelnie wyższe 34.065 dyplomów. Tak duża i szybka wydajność nie byłaby możliwa bez funkcjonowania tajnego nauczania w latach okupacji. Byli uczniowie tajnej oświaty,

w przeważającej większości synowie i córki robotników i chłopów, obecnie w wieku 40-50 lat, to szeregi dzisiejszej inteligencji, pracowników nauki i kultury, często na najwyższych kierowniczych stanowiskach.

Objaśnienia Mapy

Ośrodki tajnego nauczania powstałe na bazie szkół istniejących przed 1.IX.1939r.

[UJ] Uniwersytet Jagielloński – Collegium Novum – ul. Gołębia 24

[AG] Akademia Górnicza – Al. Mickiewicza 30

[1] Nr 1 Pr G i L SS. Urszulanek – ul. Starowiślna 3

[2] Nr 2 Pr G i L im .H. Kaplińskiej – ul. Łobzowska 22

[3] Nr 3 Pr G i L im. Królowej Wandy – Oleandry

[4] Nr 4 Pr G i L Instytutu Marii – ul. Pędzichów 16

[5] Nr 5 Pr G i L im Św. Rodziny – ul. Pędzichów 13

[6] Nr 6 P L i G im A. Mickiewicza – ul. Starowiślna 46

[7] Nr 7 Państw. Gimn. przy Liceum Pedagog. – ul. Podwale 6

[8] Nr 8 P L i G im. Nowodworskiego – Plac na Groblach 3

[9] Nr 9 przy Kursach Przygotowawczych – Bronowice, ul. Tetmajera 23

[10] Nr 10 Ośrodek nie powiązany ze szkołą dr J. Staśki – ul. Radziwiłłowska 27

[11] Nr 11 Ośrodek składał się z 12 Rejonów I-Śródmieście, II-Grzegórzki-Dąbie, III-Kleparz-Krowodrza, IV-Prądnik Czerwony i Biały, V-Rakowice-Olsza, VI-Dębniki-Zakrzówek, VII-Ludwinów, VIII-Borek Fałęcki, IX-Łągiwniki, X-Podgórze, XI-Płaszów-Prokocim, XII-Bieżanów-Piaski Wielkie.

[12] Nr 12 Pr G i L im. H. Kołłątaja – ul. Czapskich 5

[13] Nr 13 P L i G im. Św. Jacka – ul. Sienna 11

[14] Nr 14 Pr G i L im. S. Munnichowej – ul. Potockiego 11

[15] Nr 15 Pr G i L im. Ks. St. Konarskiego – ul. Św. Filipa 25, ul. Traugutta /Zespół OO.Sercanów/

[16] Nr 16 Lic. Administr. Handlowe – ul. Kapucyńska 2

[17] Nr 17 Ośrodek Biura Szkolnego Ziem Zachodnich – Plac Bawół 8

[18] Nr 18 Ośrodek Naucz. Szkół Warszawskich

[x] Komplet y t.n. dr J. Bałbuszyńskiego, dr Fr. Fuchsa, A. Niwaelińskiego

[x] Szkoła Muzyczna im. Wł. Żeleńskiego

Uwaga! Tajne nauczanie zorganizowane odbywało się przeważnie w 3-5 osobowych kompletach w prywatnych mieszkaniach nauczycieli, rodziców i innych osób.

Tajne władze oświatowe, stowarzyszenie i związek naucz., działacze t.n. szczególnie zasłużeni, komplety t.n., rozdzielnie podręczników szkolnych, lektury, map, powielanie skryptów.

Tajne nauczanie uniwersyteckie:

- [U] Prof. Władysław Szefer – Ogród Botaniczny, Plac Zgody
- [U] Prof. Mieczysław Małecki – ul. Podwale 2, m. ul. Spadzista 23
- [U] Prof. Adam Bielecki – /brak adresu/
- [U] Prof. Stanisław Gołąb – ul. Pod Kopcem 26
- [U] Prof. Mieczysław Jeżewski – /brak adresu/
- [U] Prof. Zenon Klemensiewicz – m. ul. Kołetek 4
- [U] Prof. Władysław Konopczyński – /brak adresu/
- [U] Prof. Adam Krzyżanowski – m. ul. Potockiego 1
- [U] Prof. Stanisław Kutrzeba – m. ul. Pierackiego
- [U] Prof. Tadeusz Lehr-Spłewiński m. ul. Czysta
- [U] Prof. Anatol Listowski i prof. Teodor Marchlewski – Stacja Chemiczno-Rolnicza, ul. Św. Tomasza 8 i ul. Skałeczna 10
- [U] Prof. Stanisław Maziarski – m. ul. Orzeszkowej 10
- [U] Prof. Kazimierz Nitsch – m. ul. Gontyna 12
- [U] Prof. Stanisław Pigoń – m. ul. Garbarska 7, m. ul. Zyplikiewicza 5 .
- [U] Doc. Kazimierz Piwarski – /brak adresu/
- [U] Dr Jan Robel – Zakład Chemii, ul. Kopernika 7
- [U] Prof. Jan Safarewicz – m. ul. Królowej Jadwigi 92
- [U] Prof. Stanisław Skowron – m. ul. Zakopiańska 40
- [U] Doc. Józef Szaflarski – m. ul. Prądnicka 57
- [U] Prof. Stanisław Urbańczyk – m. ul. Zielona 19 /ob. Sarego/
- [U] Prof. Tadeusz Ważewski – /adres nieznany/
- [U] Prof. Konstanty Zakrzewski – m. ul. Siemiradzkiego Izba Rolnicza, ul. Łobzowska 24, RGO. ul. Krowoderska 5, RGO ul. Sienna 5, Pracownia Witraży – al. Krasińskiego 23, SS. Duchaczki – ul. Szpitalna 12, SS. Felicjanki- ul. Smoleńsk 6, PP. Prezentki – ul. św Jana 7, ul. Biskupia 7, ul. Floriańska 4, ul. Długa. 37, ul. Mikołajska 3, ul. Lelewela 6, ul. Starowiślna 16, ul. Sławkowska 17, ul. Warszawska 1, ul. Wróblewskiego 5, ul. Zielona 28 /obecnie Sarego
- [AG] Tajne nauczania Akademii Górniczej:
  - prof. Walery Goetel • Plac Kleparski 5, prof. Witold Budryk, prof. Mikołaj Czyżewski, prof. Roman Dawidowski, prof. Mieczysław Jeżewski, prof. Adam Ludkiewicz, prof. Marian Mięśowicz /adresy aktualne wymienionych profesorów nie są znane/
- [•] OBSz Okręgowe Biuro Szkolne – ul. Kalwaryjska 5/11, m. Tad. Furmana ul. Basztowa 4, m. J. Smolenia, ul. Straszewskiego 3, m. I. Jakubca.

[/] Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji i Stowarzyszeń nauczycielskich – Lokal RGO – ul. Gołębia 2, Ogród Botaniczny, Plac Zgody, m. Rektora Wł. Szafera, ul. Straszewskiego 13, m. J. Wagi.

0 – Miejska Komisja Oświaty i Kultury- PSP, ul. Lubomirskiego 19-21, ul. Zamojskiego 39, m. Br. Chrzana, ul. Topolowa 4, m. T. Zygmunta, Plac Serkowskiego "Dom Tramwajarzy".

© Tajna Organizacja nauczycielska "Szkołnica", ul. Wiślna 3, ul. Szewska 20, Plac Nowy 6.

(x) Okręgowa Komisja Oświaty i Kultury "Śląsk", ul. Olszewskiego 2.

Δ Rozdzielnia podręczników szkolnych, lektury, map, powielarnie skryptów: "Szkołnica", ul. Wiślna 3, Plac Nowy 8, Podwale 6, ul. Krakowska 18, Księgarnia St. Kamińskiego, ul. Karmelicka 29 – Drukarnia i powielarnia St. Kamińskiego, ul. Łobzowska 6 – Spółdzielnia "Czytelnik", Instytut Botaniki UJ – ul. Lubicz 45, Klasztor OO. Redemptorystów ul. Zamojskiego 55, Magazyn Pomocy naukowych, Klasztor OO. Paulinów na Skałce /Akta Kuratorium OSK/.

o Działacze tajnego nauczania, kierownicy ośrodków:

Marian Antoniak – Plac Bawół, Jan Pałbuszyński – Rynek Główny 44 m.6.
Józefa Bergmen – ul. Karmelicka 39, Marian Cichocki – ul. Chodkiewicza 19,
Maria Chrzanowska – ul. Urzędnicza 36, ul. Zyblikiewicza 5, Maria Ozarkowska – ul. Gontyna 2, ul. Konfederacka 19, Maria Dobrowolska – ul. Gontyna 2,
Franciszek Fuchs – ul. Sobieskiego 3, Włodzimierz Gałęcki – ul. Czysta 11, ul. Mazowiecka 64, Wanda Herstal – ul. Zyblikiewicza 16, ul. Augustiańska 5,
Stanisław Hojak – ul. Orzeszkowej 10, Roman Jabłoński. – ul. Asnyka 3/4.
Władysław Kabaciński – ul. Starowiślna, Stanisław Kozar – Plac Wolnica 12 a,
Leon Kornaś – Bronowice., Mydlniki 117, Bilard Kostecki – ul. Bracka 6,
Maria Kulewicz – ul. Pędzichów 13, Kazimierz Lewicki – Plac Na Groblach 9,
ul. Michałowskiego 9, Mieczysław Lewiński – ul. Mazowiecka 64, Zofia Przybylska – ul. Lea 4, Alfred Romanowicz – ul. Syrokomli 2, ul. Kołtąta 9,
Henryk Rowid – ul. Lelewela 6, Zofia Rymar -ul. Topolowa 52/11, Stanisław Skimina – ul. Kochanowskiego 28, Iza Sowińska – ul. Siemiradzkiego 9, Maria Stanochowa – ul. Pędzichów 19/5. Józef Staśko – ul. Radziwiłłowska 27/3,
Kazimiera Szafrąńska – ul. Krowoderska 42, Renigna Sucha – ul. Starowiślna 3,
Halina Trempczyńska – ul- Zyblikiewicza 5, Julian Waga – ul. Starowiślna 14,
ul. Kochanowskiego 16, Rafał Woźniakowski – ul. Siemaszki 38, Józef Wroński – ul- Paulińska 6, Tadeusz Wroniewicz – ul. Jantyna 9, Maria Wróblówna – ul. Barska 41.

o Spotkania z mężami zaufania i kierownikami rejonów:

Anna Dobrowolska – ul. Wielopole, Jan Kaim – ul. Długa 43/4, Maria Kukulska – reg. Sowińskiego i Orzona. Maria Małecka – ul. Gertrudy- 24, Wojciech Lipowski – ul. Bieżanowska 231, Józef Półtorak ul. Wielicka, Stefan Przenie-

sławski – ul. Potockiego 1, ul. Batorego 3, ul. Szlak 4, Stanisław Rokita – ul. Saska 11. Stefania Skoczypińska ul. Lubicz 1, Czesław Sierka – Łagiewki – Borek Fałęcki, Jan Szubert – Dębniki, ul. Konie...ka (*maszynopis nieczytelny*) 12, Antoni Szczepkowski – Al. Beliny 76, J. Marchlewskiego/, Stanisław Świąch – ul. Grzegórzecka 34, Jakub Wilczak – Pracownia Przyrodnicza przy ul. Stradom 10, Władysław Wichman – ul. Krasickiego, Tadeusz Wroński -ul. Rejtana 12, Stefan Towpasz – ul. Sebastiana 22/6, Maria Ziemia – ul. Mostowa 10.

Uwaga! W tajnym nauczaniu w Krakowie brało udział wielu jeszcze nauczycieli szkół wyższych, średnich i powszechnych, wymieniono tylko szczególnie zasłużonych.

Szkolnictwo jawne w okresie okupacji

[P] Publiczne Szkoły Powszechne

[H] Szkoły Zawodowe

Wykaz Publicznych Szkół Powszechnych w latach 193-1945 w Krakowie /nazwy i adresy szkół przed zajęciem budynków przez władze niemieckie/:

PSP nr 1 im. Św. Scholastyki – ul. Św. Marka 34

PSF nr 2 im. Św. Wojciecha – ul. Krowoderska 14

PSP nr 3 im. Św. Mikołaja – ul. Lubomirskiego 19-21

PSP nr 4 im. Św. Jana Kantego – ul. Smoleńsk 7

PSP nr 5 im. Kazimierza Wielkiego „Żydowska” – ul. Wąska 3-5 /zlikwidowana/

PSP nr 6 im. Jana Kochanowskiego – ul. Szujskiego 2

PSP nr 7 im. Św. Floriana – ul. Szlak 5-7

PSP nr 8 im. J.I. Kraszewskiego – ul. Miodowa 36 /zlikwidowana/

PSP nr 9 im. St. Konarskiego – ul. Bernardyńska 7

PSP nr 10 im. Św. Jadwigi – ul. Wiślisko 25

PSP nr 11 im. J. Dietla – ul. Miodowa 58

PSP nr 12 im. A. Mickiewicza – ul. Studencka 15 /ob. Świerczewskiego/

PSP nr 14 im. Reja Zycowska – ul. Dietla 2 /zlikwidowana/

PSP nr 15 im. Klementyny z. Tańskich Hoffmanowej – Żydowska – ul. Miodowa/zlikwidowana/

PSP nr 16 im. J. Śniadeckiego – ul. Sarego 27

PSP nr 17 im. M. Konopnickiej – ul. Sebastiana 24

PSP nr 18 im. Św. Anny – ul. Topolowa 20-22

PSP nr 19 im. Św. Bronisławy – ul. Senatorska 9

PSP nr 20 im. Zb. Oleśnickiego – Rynek Kleparski 18

PSP nr 21 im. Wł. Jagiełły – Plac Matejki 11

PSP nr 22 im. J. Długosza Żydowska – ul. Wąska /zlikwidowana/

PSP nr 23 im. H. Sienkiewicza – ul. Szkolna 7

- PSP nr 24 im. T. Kościuszki – ul. Sielska 13
PSP nr 25 im. Anny Jagiellonki – ul. Zamojskiego 60
PSP nr 26 im. ks. J. Poniatowskiego – ul. Zamojskiego 58
PSP nr 27 im. Dąbrówki – al. Józefińska 8-10
PSP nr 28 im. Z. Chrzanowskiej – al. Lwowska 62
PSP nr 29 im. J. Matejki – ul. Lwowska 60
PSP nr 30 im. L. Pułaskiego – ul. Konfederacka 12
PSP nr 31 im. H. Jordana – ul. Słoneczna 18 /ob. B. Prusa/
PSP nr 32 im. K. Chodkiewicza – ul. Królowej Jadwigi 78
PSP nr 33 im. St. Batorego – ul. Konarskiego 2-4
PSP nr 34 im. Jadwigi z Łobzowa – ul. Kazimierza Wielkiego 33
PSP nr 35 im. J. Sobieskiego – ul. Głowackiego 2
PSP nr 36 im. Piotra Skargi – ul. Mazowiecka 61
PSP nr 37 im- św. Józefa- – ul. Mazowiecka 61
PSP nr 38 im. K. Ujejskiego – ul. Żółkiewskiego 15
PSP nr 39 im. B. Głowackiego – ul. Jechowicza 5
PSP nr 40 im. Św. Stanisława – ul. Czackiego 11
PSP nr 41 im. St. Czarnieckiego – ul. Saska 11
PSP nr 42 im. T. Lenartowicza – ul. Czarodziejska 32
PSP nr 43 im. W. Pola – ul- Barska 45
PSP nr 44 – Bielany
PSP nr 45 – Przegorzały
PSP nr 46 – Wola Justowska
PSP nr 47 – Bronowice Małe
PSP nr 48 – Bronowice Wielkie
PSP nr 49 – Tonie
PSP nr 50 – Witkowice Wieś
PSP nr 51 – Prądnik Biały
PSP Nr 52 – Prądnik Czerwony
PSP Nr 53 – Rakowice
PSP Nr 54 – Czyżyny
PSP Nr 55 – Rybitwy
PSP Kr 56 – Prokocim
PSP Nr 12 – Prokocia
PSP Nr 57 – Wola Duchacka
PSP nr 14 – Wola Duchacka
PSP nr 58 – Piaski Wielkie
PSP nr 59 – Kurdwanów
PSP Nr 60 – Łagiewniki
PSP Nr 61 – Borek Fałęcki
PSP nr 15 – Borek Fałęcki

PSP Nr 62 – Kobierzyn

PSP Nr 63 – Skotniki

PSP Nr 64 – Kostrze

PSP nr 65 – Pychowice

Publiczne Szkoły Powszechne Specjalne

PSP Nr 1 Specjalna – Sonder Schule /brak adresu/

PSP Nr 2 Specjalna – Sonder Schule /brak adresu/

PSP Nr 3 Specjalna dla Głuchoniemych – ul. Skąteczna 12

PSP Nr 4 Specjalna w Zakładzie w Witkowicach

Publiczne Szkoły Powszechne Prywatne

PSP nr 1 SS. Augustianek – ul. Skąteczna 12

PSP nr 2 SS. Urszulanek – ul. Starowiślna 5

PSP Nr 3 PP. Prezentek – ul. Św. Jana 7

PSP Nr 4 Instytutu Marii – ul. Pijarska 2

Zastawienie ilości szkół PSP z dnia 7 lipca 1944 r. w Krakowie: PSP 65, Specjalnych 4, prywatnych 4 = 73. Ilość klas 553, liczba uczniów 26.429, liczba nauczycieli 520.

Szkolnictwo zawodowe w latach 1939-1945 w Krakowie

1. Państwowa Szkoła Rzemiosł dla Przemysłu Metalowego i Elektromonterskiego w Krakowie, Al. Mickiewicza 5, Brzozowa 5, al. Agnieszki 5, ul. Meiselsa 1.
2. Państwowa Szkoła Budowy Maszyn i Elektroniki w Krakowie, Al. Mickiewicza 5, barak przy ul. Wygody, ul. Syrokomli 21, Krzemionki 11, ul. Estery 6, ul. Meiselsa 1
3. Państwowa Szkoła dla Chemotechników w Krakowie, ul. Olszewskiego 2, ul. Krupnicza 2, ul. Sienkiewicza 5
4. Państwowa Szkoła Budownictwa w Krakowie, Al. Mickiewicza 5, Sobieskiego 9, ul. Podbrzezie 5, ul. Dietla 17
5. Państwowa Szkoła Melioracyjna w Krakowie, ul. Meiselsa 1
6. Państwowa Szkoła Górniczo-Hutniczo-Miernicza w Krakowie, ul. Krzemionki 11
7. Publiczna Szkoła Rzemieślniczo-Zawodowa nr 1 w Krakowie, ul. Dietla /barak/
8. Publiczna Szkoła Rzemieślniczo-Zawodowa nr 2 w Krakowie,
9. ul. Dietla 35-38, ul. Stolarska 9 /Oddział II żeński/
10. Publiczna Kupiecka Szkoła Zawodowa w Krakowie, ul. Szlak 5
11. Państwowa Szkoła Przemysłowa Żeńska w Krakowie, ul. Syrokomli 21, ul. Pędzichów 13, ul. Estery 6

12. Państwowa Szkoła Gospodarstwa Borowego w Krakowie, ul. Pierackiego 14
13. Zawodowa Szkoła Rzemieślnicza dla Kobiet w Krakowie /Fachschnle/ - Plac Matejki 11
14. Państwowa Szkoła Pielęgniarek Dzieci w Krakowie, ul. Sienna 11
15. Państwowa Szkoła Handlowa dla Chłopców w Krakowie, al. Loretańska 18, ul. Brzozowa 5
16. Państwowa Szkoła Handlowa dla Dziewcząt w Krakowie, ul. Loretańska 15, ul. Starowiślna 45. ul. Olszewskiego 2, ul. Gołębia 20, Plac Matejki 13, ul. Podwale 51, Plac Na Groblach 7, ul. Estery 6, ul. Senacka 6, ul. Pędzichów 13, ul. Stolarska 9, ul. Żółkiewskiego
17. Państwowa Szkoła Handlowa II stopnia w Krakowie /Handele Fachschnle/ - ul. Kapucyńska 2, ul. Gołębia 20, ul. Podwale 6, ul. Brzozowa 5, ul. Miodowa 33, ul. Meiselsa 1
18. Państwowa Szkoła Gospodarstwa Domowego w Krakowie /Fachschnle/, ul. Sienna 11
19. Prywatna Szkoła Handlowa A. Liberda w Krakowie, ul. Senacka 6
20. Prywatna Szkoła Kosmetyczna dr Rychwicki w Krakowie

Uwaga! Szkoły którym władze okupacyjne zajęły budynki własne, podejmowały naukę w pomieszczeniach zastępczych, w wielu wypadkach również zajmowanych przez policję, Wehrmacht i urzędy. Wiele szkół w tych warunkach przeniosło się i urzędowało po kilka, a niektóre nawet po kilkanaście razy.

Szkoły niemieckie w okresie okupacji w Krakowie

1. Deutsche Volksschnle fur Knaben und Madchen, Fogelstrasse 7 /Smoleńsk/
2. Deutsche Volksschnle fur Reichs- und Volksdeutsche Knaben und Reichsdeutsche Madchen, Dieumargasse 13 /Pierackiego/
3. Deutsche Volksschnle fur Volksdeutsche Madchen,
4. Burgstrasse 53 /Grodzka/
5. Volksdeutsche Mittelschnle - Umsiedlung Oleander-Strasse 4
6. Deutsche Hauptschnle, Burgstrasse 58 /Grodzka/
7. Deutsche Oberschnle, Oleander-Strasse 6/8
8. Offentliche Deutsche Berufsschnle /brak adresu/
9. Deutshe Kaufmannische Berufsschnle /brak adresu/
10. Staatliche Deutsche Handwerkarschnle fur das Metallgewerbe - Gustav Freytagstrasse 5 /Sienkiewicza/
11. Staatliche Deutsche Kaufmannische Lehranstalten, 2-jahr Handelschnle, Albrechtstrasse 2 /ul. Krupnicza/
12. Staatliche Deutsche Kaufmannische Lehranstalten:
13. a/ 1-jahr Hohere Handelschnle fur Knaben und Madchen,

14. b/ Staatliche 4-jahr Wirtschaftsoberschule – Vischer-Strasse 14 /ul. Krowoderska/ Westring 1 /1 Maja, dawniej ul. Dunajewskiego/
15. Stattliche Deutsche Landwirtschaftschule fur Mädchen, Bronowice Wielkie

Szkoła ukraińska

Öffentliche Ukrainische Volksschule, ul. Zielona 10

Wykaz źródeł:

1. Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych /Materiały do Dziejów Oświaty w okresie okupacji Hitlerowskiej 1939-1945 na terenie dystryktu Krakowskiego/, tom I część 1, 1961 - tom XIX część X Ossolineum 1976
2. Zbiory Archiwalne zespołu badawczego Dziejów Oświaty PAN. Oddział w Krakowie
3. Materiały własne autora i relacje byłych działaczy tajnego nauczania

Opracował: Bogusław Majewski, wiceprezes Koła Nauczycieli ZBoWiD w Krakowie

Konsultacje: Bronisław Chrzan, sekretarz naukowy Zespołu Badawczego Dziejów Oświaty PAN oddział w Krakowie.

Piotr WIERZBICKI, Tomasz WILCZYŃSKI

Kalendarium walczącej oświaty i nauki w Krakowie w latach 1939-1945

Wrzesień 1939 roku

9 września

Narada 20 dyrektorów i nauczycieli szkół krakowskich w sali posiedzeń senatu Uniwersytetu Jagiellońskiego, na której powołano Tymczasową Komisję Szkolną z rektorem profesorem Tadeuszem Lehr-Spławińskim na czele. Jej zadaniem było uruchomienie szkolnictwa w mieście. Powstały podkomisje:

1. Podkomisja dla szkół powszechnych – na jej czele Roman Bień
2. Podkomisja dla szkół średnich – na jej czele Franciszek Fuchs
3. Podkomisja dla szkół zawodowych – na jej czele Edward Kostecki

Po aresztowaniu profesora Tadeusza Lehr-Spławińskiego (6 listopada 1939 r.) komisją kierował Julian Waga. Komisja funkcjonowała jawnie do 6 grudnia 1939 r.

12 września

- Otwarto Gimnazjum i Liceum SS. Urszulanek (ulica Starowiślna 9) i Heleny Kaplińskiej (ulica Gołębia 5).
- Dyrekcja Filii Gimnazjum Prywatnego Pijarów im. Ks. Stanisława Konarskiego przy ulicy św. Filipa 25 wezwała uczniów zapisanych na rok szkolny 1939/1940 aby zgłaszali się w sprawie ustalenia terminu rozpoczęcia zajęć szkolnych.
- Początek zapisów na Prywatne Doksztalające Kursy „Wiedza”.

13 września

- Prywatne Gimnazjum i Liceum im. Emilii Plater przy ulicy Piłsudskiego 13 rozpoczęło zapisy uczennic na rok szkolny 1939/1940.
- Podjęta na nowo praca szkoła żeńska „Ognisko” przy ulicy Skawińskiej Bocznej.

20 września

Część szkół średnich w Krakowie rozpoczęło działalność dydaktyczną.

Październik 1939 roku

- Powstanie pierwszego tajnego ośrodka szkoły średniej nr 14 przy Gimnazjum Żeńskim im. Sebaldy Münnichowej ulica Starowiślna 13.
- Zorganizowano konspiracyjny ośrodek Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) w składzie : Julian Waga, Piotr Feliks, Kazimierz Łuczew-

ski, Antoni Mikulski i Józef Zieliński. Współpracownikami komitetu zostali: Stanisław Skimina, Jakub Plezia, Edward Kostecki i Andrzej Romanowicz oraz inni przedstawiciele środowiska nauczycielskiego.

19 października

Senat Uniwersytetu Jagiellońskiego powziął decyzję o wznowieniu działalności i rozpoczęciu roku akademickiego 1939/1940. Termin wpisów na zajęcia ustalono na okres od 23 października do 4 listopada. Uroczysta inauguracja miała mieć miejsce 4 listopada. Rozpoczęcie zajęć i wykładów zaplanowano na 6 listopada.

23 października

Początek zapisów na wykłady i zajęcia studentów na rok akademicki 1939/1940 na Uniwersytet Jagielloński.

31 października

Rozporządzeniem Gubernatora Hansa Franka o szkolnictwie w Generalnym Gubernatorstwie (GG), zezwalano na podjęcie nauki tylko w szkołach powszechnych i zawodowych, nie pozwolono na otwarcie gimnazjów i liceów. Nazwy „gimnazjum” i „liceum” zostały oficjalnie zakazane. Nie wyrażono także zgody na otwarcie istniejących szkół prywatnych i tworzenie nowych, bez wyraźnego polecenia szefa dystryktu.

Listopad 1939 roku

- Okupant nakazał likwidację struktur Związku Nauczycielstwa Polskiego.
- Zapoczątkowano tajne kursy teatralne, których wykładowcami byli: m.in. Wiktor Biegański, Wiesław Gorecki, Tadeusz Kudliński, Jerzy Merunowicz, Kazimierz Meyerhold, a słuchaczami byli: Tadeusz Kwiatkowski, Juliusz Kydryński, Danuta Michałowska, Krystyna Ostaszewska i inni, pracowano nad scenami z *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego.
- Rozpoczęły pracę tajne ośrodki szkół średnich: nr 1 przy przedwojennym Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym sióstr Urszulanek; nr 4 przy przedwojennym prywatnym Gimnazjum i Liceum Żeńskim Instytutu Marii; nr 13 przy Państwowym Gimnazjum i Liceum II Męskim im. Św. Jacka.

4 listopada

Zakończono zapisy studentów na zajęcia i wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim, odbyła się też msza w kościele akademickim św. Anny inaugurująca rok akademicki 1939/1940.

6 listopada

- *Sonderaktion Krakau* – Aresztowanie w gmachu „Collegium Novum” w sali nr 56 Uniwersytetu Jagiellońskiego 183 profesorów i ludzi nauki polskiej⁸⁶, z następujących uczelni: Uniwersytet Jagielloński (142 wykładowców i 3 studentów) Akademia Górnicza (21 wykładowców), Akademia Handlowa (3 wykładowców), Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (1 wykładowca), Katolicki Uniwersytet Lubelski (1 wykładowca), ponadto 6 nauczycieli krakowskich szkół średnich. Zostali przewiezieni najpierw do więzienia na Montelupich, skąd przewieziono ich na drugi dzień do koszar 20 pułku piechoty przy ulicy Mazowieckiej (obecnie ulica Wrocławska). Stąd zwolniono 11 osób wśród nich był Fryderyk Zoll. Pozostałe 172 osoby przewieziono 9 listopada do Wrocław i 27 listopada przez Berlin do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Tam zmarło 13 profesorów. Pierwszą ofiarą był profesor Akademii Górniczej Antoni Meyer, kolejne to były rektor UJ Stanisław Estreicher, zoolog Michał Siedlecki, anatom Kazimierz Kostanecki oraz historyk literatury Ignacy Chrzanowski. W wyniku interwencji międzynarodowych 8 lutego 1940 r. zwolniono 101 osób. Pozostałych w dniach 4 i 5 marca przewieziono do KL Dachau, skąd zwalniano ich etapami. Dr Wiktora Ormickiego wywieziono do KL Mauthausen, a dra Joachima Metallemanna do KL w Buchenwaldzie, obydwu zamordowano.
- Objęcie przez Juliana Wagę przewodnictwa Tymczasowej Komisji Szkolnej w związku z aresztowaniem profesora i rektora Tadeusza Lehra-Spławińskiego.

7 listopada

Przewiezienie aresztowanych profesorów do koszar 20 pułku piechoty przy ulicy Mazowieckiej (obecnie ulica Wrocławska). Z powodów zdrowotnych zwolniono 11 osób m.in. następujących profesorów Stanisława Ciechanowskiego, Witolda Wilkosza i Adama Mariana Kleczkowskiego.

8 listopada

Zwolnienie z koszar 20 pułku piechoty przy ulicy Mazowieckiej docenta Józefa Karola Kostrzewskiego.

9 listopada

- *Zweite Sonderaktion Krakau*⁸⁷ – Aresztowano 27 profesorów⁸⁸ z liceów ogólnokształcących im. A Witkowskiego (V LO), im. B. Nowodworskiego (I LO), im. H. Sienkiewicz i im. J. Hoene-Wrońskiego (VII LO). Większość z nich została zabrana z lekcji i osadzona w więzieniu Montelupich.

---

⁸⁶ Niektóre źródła podają 184 osoby.

⁸⁷ Zobacz artykuł o świadectwie dr Bałabuszyńskiego.

⁸⁸ Niektóre źródła podają 32.

23 grudnia przewieziono wszystkich do więzienia w Nowym Wiśniczu. Spośród tej grupy wszystkich, którzy ukończyli 40 lat zwolniono 20 czerwca 1941 r., a pozostałych trzech wywieziono do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu byli to dr Jan Bałabuszyński, dr Jan Leśniak i dr Jan Nykliński.

- Z koszar przy ulicy Mazowieckiej wywieziono aresztowanych profesorów do więzienia we Wrocławiu.

10 listopada

Rodzinom aresztowanych profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego zamieszkałym przy Alejach Słowackiego 15 nakazano w ciągu dwóch godzin opuścić mieszkania, zezwalając na zabranie jedynie niezbędnych rzeczy. Wyeksmitowano także rodziny z domów profesorskich przy ulicy Ruskiej 4 i Łokietka 1. Ich mieszkania zajęli Niemcy.

15 listopada

Niemieckie władze okupacyjne zamknęły VII Liceum oraz Gimnazjum Adama Mickiewicza przy ulicy Starowiślnej 48.

16 listopada

Z domu przy Placu Inwalidów 4 eksmitowano wszystkie rodziny profesorów, którzy zostali aresztowani w wyniku *Sonderaktion Krakau*.

21 listopada

- W wyniku zarządzenie szefa dystryktu krakowskiego Otto Wachtera, zamknięte zostały wszystkie średnie szkoły ogólnokształcące.
- Rozpoczął tajną działalność pedagogiczną w zakresie szkoły średniej ośrodek nauczania nr 2 przy Liceum im. Heleny Kaplińskiej.

22 listopada

Przystąpił do pracy tajny ośrodek szkoły średniej nr 3 przy byłym X Liceum im. Królowej Wandy

25 listopada

Ustanowiono Urząd Powiernika Uniwersytetu Jagiellońskiego, którym kierowali kolejno: Rolshaven, Hahn, Synek i Widman. Głównym zadaniem urzędu była formalna likwidacja uniwersytetu i jego poszczególnych zakładów. Urząd ten istniał do 30 czerwca 1941 roku.

27 listopada

Do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen przewieziono z Wrocławia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej, którzy zostali aresztowani w wyniku „Sonderaktion Krakau”.

Grudzień 1939 roku

- Rozpoczęło pracę tajne seminarium nauk pomocniczych historii pod kierownictwem doc. Dr Zofii Kozłowskiej – budkowej w jej mieszkaniu przy ulicy Bandurskiego 11, a także w innych prywatnych mieszkaniach. Po powrocie z obozu 18 listopada 1940 r. kierownictwo objął profesor Władysław Semkowicz. W grudniu 1940 r. seminarium z powodu szykan zastosowanych przez okupanta wobec profesora Semkowicza.
- Podjął pracę tajny ośrodek szkół średnich nr 6 przy VII Państwowym Liceum i Gimnazjum im. Adama Mickiewicza.
- Pod koniec roku rozwija swoje struktury Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) powstała na bazie ZNP, dla której ustalono konspiracyjny, system organizacji piątkowy. Do centralnej piątki weszli prezesi ZNP: Zygmunt Nowicki, Czesław Wycech, Waław Tułodziecki, Teofil Wojeński i Kazimierz Maj. Organizacja działała przez cały okres okupacji hitlerowskiej (odbywały się tajne zjazdy delegatów, zjazdy okręgowe). Organizacja ta odegrała decydującą rolę w akcji tajnej oświaty.

1 grudnia

Rozpoczęły pracę tajne ośrodki szkół średnich: nr 5 przy Liceum i Gimnazjum im. Św. Rodziny (na Pędzichowie).

4 grudnia

Z gmachu Wydziału Rolniczego Uniwersytetu Jagiellońskiego przy Alejach Mickiewicza 21 wyrzucono i zniszczono ławki, stoły, pomoce naukowe, prace doświadczałne.

6 grudnia

Tymczasowa Komisja Szkolna (TKS) zawiesiła jawna działalność.

9 grudnia

Powrócił do Krakowa zwolniony z więzienia we Wrocławiu prof. dr Jan Dąbrowski historyk z Uniwersytetu Jagiellońskiego, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

11 grudnia

Niemcy rozwiążali wszystkie szkoły żydowskie oraz usunięto z innych szkół wszystkich żydowskich uczniów i nauczycieli.

13 grudnia

Nakazano w szkołach odebrać dzieciom wszystkie podręczniki języka polskiego oraz czytanki do nauki historii i geografii.

14 grudnia

Zamknięto Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie im. Teodora Axentowicza.

19 grudnia

Odbyła się narada powiatowych pełnomocników szkolnych (Schulbeauftragte), na której ustalono wytyczne dla szkolnictwa polskiego i niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (GG).

23 grudnia

Z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen zwolniono profesora Henryka Hoyera, aresztowanego 6 listopada 1939 r.

24 grudnia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Akademii Górniczej Antoni Meyer pierwsza ofiara śmiertelna spośród aresztowanych w wyniku „Sonderaktion Krakau”.

29 grudnia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stanisław Estreicher aresztowany 6 listopada 1939 r.

Styczeń 1940 roku

- Utworzono na terenie Krakowa komórkę Tajnego Organizacji Nauczycielskiej (TON). Organizacja związana była ze zlikwidowanym przez okupanta ZNP. Jej zadaniem była organizacja tajnego nauczania i pomocy dla nauczycieli i uczniów. Zarząd Okręgowy TON w Krakowie obejmował następujące osoby: przewodniczący Roman Serkowski, członkowie: Władysław Wiśniewski, Henryk Schlenker, Franciszek Ingłot, Ignacy Jakubiec.
- W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Akademii Górniczej Władysław Takliński, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

1 stycznia

- Zmarł w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen lektor języka rosyjskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim Stefan Bednarski, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.
- Wyszedł pierwszy numer pisma konspiracyjnego „Wieści Ludowe” organu prasowego kierownictwa Ruchu Ludowego. Wydawany był w Gimnazjum Kupieckim przy ulicy św. Jana 22, a redaktorami byli Józef Marcinkowski i Jan Witaszek. Ukazało się siedem numerów, ostatni 30 kwietnia 1940 r.

5 stycznia

Zmarł w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen profesor Jerzy Smoleński z Uniwersytetu Jagiellońskiego aresztowany 6 listopada 1939 r.

6 stycznia

W lokalu Gimnazjum Kupieckiego przy ulicy św. Jana 22 odbyła się konferencja przedstawicieli Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), Stronnictwa Ludowego (SL),

Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) i Stronnictwa Narodowego (SN) dotyczące współpracy tychże organizacji.

8 stycznia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Tadeusz Garbowski, który został aresztowany 6 listopada 1939 r.

9 stycznia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Michał Siedlecki, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

10 stycznia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Feliks Rogoziński, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

11 stycznia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Kazimierz Kostanecki, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

15 stycznia

Utworzono Urząd szkolny dla Obwodu Krakowskiego.

16 stycznia

Aresztowany został doc. Dr Michałowski kierownik Oddziału Urologicznego Kliniki Uniwersytetu Jagiellońskiego, zwolniono go 10 czerwca 1940 r.

19 stycznia

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Ignacy Chrzanowski, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

20 stycznia

Likwidacji uległy biura dawnego Obwodu Inspektoratu Szkolnego przy ulicy Podwale 8. Inwentarz Inspektoratu przewieziono do gmachu byłego starostwa przy Alejach Słowackiego 20.

24 stycznia

Niemieckie władze okupacyjne zarządziły zebranie i przekazanie wszystkich podręczników szkolnych i pomocy naukowych celem ich zniszczenia.

Luty 1940 roku

8 lutego

Z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen zwolniono 101 profesorów aresztowanych 6 lutego 1939 r., a mających więcej niż 40 lat.

9 lutego

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Akademii Górniczej Antoni Hoborski, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

15 lutego

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Jan Nowak, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

17 lutego

Zmarli w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefan Kołaczkowski i adiunkt w Obserwatorium Astronomicznym Antoni Wilk, byli więźniowie obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

19 lutego

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Jan Włodek, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

22 lutego

W obozie koncentracyjnym Sachsenhausen zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Leon Sternbach, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

Marzec 1940 roku

1 marca

Zwolniono z pracy te nauczycielki, których mężowie pracowali zawodowo. Stanowiło to pretekst do stopniowej likwidacji szkolnictwa.

Z 4 na 5 marca

Z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen wywieziono do obozu w Dachau 43 profesorów krakowskich, aresztowanych 6 listopada 1939 r.

16 marca

- Rozporządzenie Hansa Franka wprowadzające nową administrację szkolnictwa obejmującą Wydział Nauki i Wychowania w Urzędzie Generalnego Gubernatora. Wydziały szkolnictwa przy urzędach gubernatorów dystryktów oraz radców szkolnych przy starostwach powiatowych i miejskich.
- Zlikwidowano mieszczący się na Podzamczu Miejski Inspektorat Szkolny, a jego agendy przejął Urząd Szkolny.

24 marca

Zmarł profesor prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego profesor Michał Rostrowski.

30 marca

Aresztowania 1000 osób wśród inteligencji, naukowców i działaczy społeczno-politycznych w większych miastach Generalnego Gubernatorstwa. Był to początek akcji A-B (Ausserodentliche Befriedigungsaktion).

Kwiecień 1940 roku

Powstała tajna Komisja Międzystowarzyszeniowa (Międzystowarzyszeniowa Komisja Porozumiewawcza Organizacji i Stowarzyszeń Nauczycielskich), pierwszy organ społeczny w podziemiu, działający na obszarze byłego województwa krakowskiego i południowej części województwa kieleckiego w zakresie organizacji tajnego nauczania gimnazjalnego i licealnego. Przewodniczący: Władysław Szafer, członkowie: Władysław Sieńko, Bronisław Chrzan, Julian Waga, Edward Kostecki, Kazimierz Lewicki, Stanisław Watycha, Władysława Zdek i Włodzimierz Gałęcki.

6 kwietnia

Zmarł profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego chemik Władysław Vorbrodt.

12 kwietnia

Na mocy rozporządzenia generalnego gubernatora prowadzenie szkół prywatnych w Generalnym Gubernatorstwie uzależniono od zezwolenia Wydziału Nauki i Wychowania przy Urzędzie Generalnego Gubernatora. Udzielano go m.in. wówczas, gdy „dalsze prowadzenie szkoły leżało w interesie publicznym”.

13 kwietnia

Zarządzono zwolnienie z pracy nauczycieli „niepewnych” i „podejrzanych politycznie”.

22 kwietnia

Krakowski Ośrodek Konspiracyjny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych nawiązał kontakt z zarządem Głównym w Warszawie. Ustalony został stały zespół wykonawczy krakowskiego TNSW w składzie: Julian Waga, Antoni Mikulski, Kazimierz Łuczewski, Piotr Feliks, Józef Haydukiewicz i Józef Zieliński.

23 kwietnia

- Zarządzeniem generalnego gubernatora Hansa Franka zabroniono od 1 maja 1940 r. udzielania nauki poza szkołami.
- Z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen zwolniony został profesor Kazimierz Stołyhwo, aresztowany 6 listopada 1939 r.

Maj 1940 roku

Dr Gustaw Abb, został mianowany kierownikiem Głównego zarządu Bibliotek w Wydziale Wiedzy i Nauki Urzędu Generalnego Gubernatorstwa a także Dyrektorem Biblioteki Państwowej dawnej Biblioteki Jagiellońskiej.

1 maja

Weszło w życie rozporządzenie zakazujące nauki poza szkołami wydane przez gubernatora Hansa Franka.

3 maja

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Franciszek Bossowski, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

5 maja

Umiera w Krakowie Arnold Bolland jeden z aresztowanych podczas „Sonderaktion Krakau” były więzień Sachsenhausen.

16 maja

Ostinstytut przejął Bibliotekę Jagiellońską.

30 maja

Na Wawelu odbyła się narada w sprawie akcji A-b, której celem było wyniszczenie polskiej inteligencji.

Wiosna 1940 roku

W wyniku starań rektora i profesora Akademii Górniczej Walerego Goetla utworzono Państwową Szkołę Techniczną Górniczo-Hutniczo-Mierniczą (Staatliche Fachschule für Berg-, Hutten-, und Verneuerungswesen) PSTGHM na Krzemionkach, która stała się tajną bazą dla kształcenia inżynierów i przyszłych kadr przemysłu polskiego. Kształcili w niej wykładowcy i asystenci Akademii Górniczej. Działała do 1945 r.

Czerwiec 1940 roku

4 czerwca

Zamknięto szkołę powszechną im. Heleny Kaplińskiej przy Alejach Słowackiego 45

10 czerwca

Zwolniono z więzienia doc. Dr Michałowski kierownika Oddziału Urologicznego kliniki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

18 czerwca

Hans Frank zarządził Polskiej Akademii Umiejętności i zezwolił jednocześnie na otwarcie szkół zawodowych oraz rzemiosła artystycznego.

20 czerwca

Heinrich Himmler przedstawia Adolfowi Hitlerowi memoriał pt. „Kilka myśli o traktowaniu obcoplemieńców na wschodzie” – „[...] *Dla nieniemieckiej ludności Wschodu nie mogą istnieć wyższe szkoły niż czteroklasowa szkoła ludowa. Ma*

ona zapewnić wyłącznie: umiejętność liczenia najwyżej do 500, napisanie nazwiska, przyswojenie nauki, że nakazem Bożym jest posłuszeństwo wobec Niemców, [...] czytania nie uważam za konieczne [...] ta ludność będzie do dyspozycji jako pozbawiony przywództwa lud roboczy[...]„

28 czerwca

Zamknięto gimnazjum kupieckie przy ulicy św. Jana 22, w którym mieścił się lokal konspiracyjny Stronnictwa Ludowego (Roch).

Lipiec 1940 roku

25 lipca

Z gmachu Collegium Novum usunięto registraturę rektorską i bibliotekę podręczną Archiwum Uniwersyteckiego.

27 lipca

Ze szkoły im. św. Scholastyki wyrzucono na sąsiednią parcelę i spalono cały gabinet przyrodniczy.

31 lipca

Zobowiązano szkoły powszechne do zaprenumerowania czasopisma „Ster”, które miało zastąpić czytanki polskie dla dzieci z klas 5-7. „Ster” ukazał się we wrześniu 1940 r.

Sierpień 1940 roku

31 sierpnia

- Zwolniono z pracy w szkole wszystkich kierowników i nauczycieli szkół. Ponowne ich przyjęcie do pracy warunkowano przedłożeniem dokładnego życiorysu i wypełnieniem specjalnych kwestionariuszy.
- Ukazało się specjalne rozporządzenie generalnego gubernatora o szkolnictwie żydowskim w Generalnym Gubernatorstwie, które poruczyło gminnym radom żydowskim sprawy szkolnictwa młodzieży żydowskiej i zezwalało im na tworzenie szkół powszechnych, fachowych i zawodowych.

Wrzesień 1940 roku

1 września

- W szkołach zawodowych wprowadzono nowy program nauczania i nowy regulamin. Zredukowano ilość lat nauki, usunięto z programu przedmioty ogólnokształcące.
- Powstał tajny ośrodek szkoły średniej nr 7. Inicjatorami byli profesorowie Państwowego Gimnazjum XI Żeńskiego J. Joteyki.

5 września

Zmarł docent analizy chemicznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, pierwszy rektor akademii Handlowej w Krakowie Arnold Bollanda, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

14 września

Doktor W. Coblitz przejął do dyspozycji Ostinstitut pozostałe biblioteki zakładów uniwersyteckich w liczbie 13.

30 września

Ukazał się nr 1 pisma „Mały Ster” przeznaczony dla dzieci z klas 1-4. W klasach 5-7 obowiązywało pismo „Ster”

Październik 1940 roku

10 października

Na stanowisko tajnego kuratora Okręgu Szkolnego Krakowskiego powołany został działacz ludowy Jan Smoleń.

29 października

Dr Licht z Wiednia powołany został na stanowisko kuratora do likwidacji agend byłych szkół wyższych w generalnym Gubernatorstwie. Zajął miejsce powiernika Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Listopad 1940 roku

18 listopada.

Powrócił do Krakowa z obozu koncentracyjnego Sachsenhausen profesor Władysław Semkowicz.

Jesień 1940 roku

- Zorganizowano tajne ośrodki szkoły średniej: nr 12 przy Prywatnym Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnym im. Hugona Kołłątaja oraz nr 17 (z inicjatywy Towarzystwa Ziemi Zachodnich) dla młodzieży wysiedlonej.
- Rozpoczęła działalność powołana przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu Okręgowego Komisji Oświaty i Kultury, zwany również Okręgowym Biurem Szkolnym. Skład Okręgowego Biura Szkolnego: przewodniczący: Jan Smoleń, członkowie: Piotr Adamski, Bronisław Chrzan, Tadeusz Furman, Włodzimierz Gałęcki, Ignacy Jakubiec, Adolf Malak, Jan Masiór, Jan Rassak, Karol Starmach, Karol Ziarno.

Grudzień 1940 roku

Przerwano działalność tajnego seminarium nauk pomocniczych historii, które odbywało się w prywatnym mieszkaniu przy ulicy Bandurskiego 11. Powodem

były szykany władz okupacyjnych wobec prowadzącego zajęcia profesora Władysława Semkowicza.

21 grudnia

Z obozu koncentracyjnego Dachau zwolniono 6 profesorów krakowskich aresztowanych w dniu 6 listopada 1939 r.

Styczeń 1941 roku

22 stycznia

Zlikwidowano żeńską szkołę zawodową

Luty 1941 roku

Powołana została przez Okręgowe Biuro Szkolne tajna Miejska komisja Oświaty i Kultury. Skład: przewodniczący – Bronisław Chrzan, członkowie – Wacław Borelowski, Marian Cichocki, Stanisław Hojak, Mieczysław Lewiński, Wilhelm Bronisław Trzaskalski, Józef Wroński, Marian Ziemia, Tadeusz Zygmunt.

11 lutego

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Jan Kozak, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

Marzec 1941 roku

14 marca

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu rozstrzelany został profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Adam Zdzisław Heydel, były więzień Sachsenhausen.

Kwiecień 1941 roku

1 kwietnia

Aresztowany został dyrektor Ogrodu Botanicznego, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Władysław Szafer. Dzięki staraniom zwolniono go 20 kwietnia 1941 roku.

29 kwietnia

Rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka wprowadzające 3-letnie szkoły zawodowe i 2-letnie szkoły rolnicze, oparte na obowiązkowym szkolnym. Doksztalcano w nich młodzież pracującą i przygotowywano do pracy zawodowej w rzemiośle, przemyśle i rolnictwie. Wprowadzono też szkoły fachowe dobrowolne na poziomie średnim oraz 3-letnie tzw. przedszkola zawodowe.

Maj 1941 roku

2 maja

Aresztowano i wywieziono do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu nauczyciela Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego i poetę Tadeusza Szantrocha, który został zamordowany 22 marca 1942 r.

11 maja

Aresztowany został Waclaw Borelowski nauczyciel 39 szkoły powszechnej, spokrewniony z Marianem Borelowskim pułkownikiem z powstania styczniowego. Zamordowany został w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 3 września 1941 r.

Czerwiec 1941 roku

9 czerwca

Aresztowany został członek konspiracyjnego zarządu TNSW Okręgu Krakowskiego Jakub Plezia. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 30 września 1941 r.

Lipiec 1941 roku

1 lipca

Zmarł w Krakowie Kazimierz Władysław Kumaniecki, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego.

21 lipca

Zmarł w Krakowie dr Bohdan Łepki kierownik katedry literatury ukraińskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Sierpień 1941 roku

4 sierpnia

Aresztowany został Zygmunt Jarosz, nauczyciel fizyki i chemii Kierownik Centralnej Pracowni Przyrodniczej dla szkół powszechnych w Krakowie. Zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 17 czerwca 1942 r..

10 sierpnia

Jan Jakubiec, działacz ludowy, były kurator Okręgu Szkolnego w Poznaniu, został zatwierdzony na stanowisko kierownika Okręgowej Delegatury Rządu Londyńskiego.

Wrzesień 1941 roku

3 września

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu zginął Waclawa Borelowski, nauczyciel z 39 szkoły powszechnej.

17 września

W obozie koncentracyjnym Mauthausen zmarł docent Uniwersytetu Jagiellońskiego Wiktor Ormicki, aresztowany w dniu 6 listopada 1939 r.

30 września

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu zmarł Jakub Plezia, członek konspiracyjnego zarządu okręgu Krakowskiego Towarzystwa nauczycieli Szkół Wyższych.

Październik 1941 roku

24 października

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu rozstrzelany został inżynier Czesław Münnich asystent Zakładu Hodowli Szczepionek Uniwersytetu Jagiellońskiego, działacz charytatywny.

Listopad 1941 roku

11 listopada

Gestapo przeprowadziło w szkołach rewizję książek i rzeczy uczniów

15 listopada

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu został zamordowany Józef Siemiński profesor historii prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, dyrektor Archiwum Głównego.

Grudzień 1941 roku

2 grudnia

- Z pracy w Ogrodzie Botanicznym usunięty został jego długoletni dyrektor profesor dr Władysław Szafer. Na jego miejsce mianowano „profesora” Hertera.
- Przy krakowskich szkołach powszechnych powstał tajny ośrodek nr 11 szkoły średnie.

Styczeń 1942 roku

12 stycznia

Hans Frank generalny gubernator otwiera Akademię Administracyjną dla Generalnego Gubernatorstwa w dawnym budynku Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Luty 1942 roku

17 lutego

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Paweł Łoziński, były więzień obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen.

20 lutego

Na konspiracyjnym zebraniu Komisji Historyczno-Literackiej Polskiej Akademii Umiejętności, wygłoszony został referat docenta dr Ludwika Kamykowskiego *Jan Jakub Trembecki*.

Marzec 1942 roku

5 marca

„Biuletyn Informacyjny” doniósł, że jedynie 7 budynków szkolnych pozostało w Krakowie na użytek polskich szkół powszechnych. W kilku z nich nauka odbywała się tylko dwa razy w tygodniu w nieopalanym klasach z powodu braku węgla.

22 marca

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, zginął poeta, profesor Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie Tadeusz Mieczysław Szantoch.

Kwiecień 1942 roku

17 lub 19 kwietnia

W czasie napadu rabunkowego przy ulicy Tynieckiej 7 został zabity docent dr Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefan Saturnin Komornicki.

Maj 1942 roku

Rozpoczął działalność Konspiracyjny Uniwersytet Jagielloński. Inicjatorem tworzenia tajnych zespołów nauczania był profesor Mieczysław Małecki. Pierwsze zajęcia odbyły się na wydziale filozoficznym, kierunek polonistyka.

Czerwiec 1942 roku

5 czerwca

Aresztowany został Julian Michał Stanoch, geograf, prezes Zrzeszenia Geografów Polskich, członek zarządu głównego TNSW, zamordowany w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 22 września 1942 roku

15 czerwca

Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-Miasto zorganizował dla uczniów i uczennic szkół zawodowych kolonię w Sidzinie. W następnych okresach podobne kolonie zorganizowano w Rabce, Zarytem, Stradowie i Czarnocinie.

27 czerwca

Kierownikiem Urzędu Szkolnego Krakowskiego został radca szkolny Schoen.

30 czerwca

Aresztowano profesora Jana Olbrychta i 13 lipca wywieziono do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu.

Lipiec 1942 roku

Na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczęły się zajęcia z matematyki

1 lipca

Nakazano Likwidację do 20 sierpnia 1942 r. wszystkich kolonii. Ponadto Rada Główna opiekuńcza (RGO) otrzymała zakaz prowadzenia akcji dożywiania dzieci.

15 lipca

RGO otrzymało zakaz organizowania nowych kolonii dla dzieci.

31 lipca

W obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu zginął Marian Gieszczykiewicz profesor bakteriologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek PAU, sekretarz Krakowskiego Towarzystwa Lekarskiego i dyrektor Państwowego zakładu Higieny w Krakowie.

Sierpień 1942 roku

1 sierpnia

W Krakowie zmarł Stanisław Sokołowski profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wrzesień 1942 roku

22 września

Zamordowano w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu Juliana Michała Stanocha, prezesa Zarządu geografów Polskich i członka Zarządu Głównego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.

Październik 1942 roku

16 października

Rozpoczęły się tajne zajęcia wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przez okres okupacji uczestniczyło w nich 235 słuchaczy.

22 października

Aresztowany został Mieczysław Lewiński nauczyciel w Krowodrzy, współzałożyciel grupy konspiracyjnej Polska Ludowa. Zginął podczas tortur na Montelupich.

25 października

Zmarł w Krakowie profesor historii sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego Tadeusz Szydłowski, były więzień obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen.

Listopad 1942 roku

W końcu miesiąca rozpoczęły się zajęcia z filozofii ścisłej wydziału filozoficznego tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz wydziału lekarskiego. Na zajęcia tego ostatniego uczęszczano przez cały okres okupacji 118 słuchaczy.

30 listopada

Wydział Spraw Ludnościowych i Opieki Społecznej rządu w Generalnym Gubernatorstwie zakazało RGO dożywiania dzieci w szkołach i poleciło zlikwidować wszystkie punkty dożywiania zorganizowane po 1 sierpnia 1942 r.

Grudzień 1942 roku

Wskrzyszono tajnie Bratnią Pomoc Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prezesem konspiracyjnego „Bratniaka” został Józef Stefan Trojanowski, kuratorem początkowo doc. Mieczysław Majewski, a potem profesor Stanisław Pigoń.

1 grudnia

Zmarł w Krakowie profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Leon Wachholz, były więzień obozu w Sachsenhausen.

Marzec 1943 roku

8 marca

Aresztowany został Marian Cichocki inspektor szkolny, przewodniczący Miejskiej Rady Szkolnej, członek tajnej Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Ebensee w Austrii w styczniu 1945 r. wraz z nim aresztowano Zbigniewa Suchockiego i Walentego Winida – pracowników Schullamtu. Obaj zginęli w obozie w Oświęcimiu.

Kwiecień 1943 roku

10 kwietnia

W Krakowie zginął potrącony przez niemiecki samochód Marian Niżyński, poeta, teatrolog, literat, muzyk i malarz.

Maj 1943 roku

7 maja

Na zwołanym przez starostę miejskiego J. Krämera na zwołanym przez siebie zebraniu duchowieństwa i nauczycieli zapowiedział bezwzględną wywózkę do Niemiec zbędnej w Krakowie siły roboczej.

26 maja

W Krakowie zmarł historyk literatury Henryk Trzpis.

Czerwiec 1943 roku

15 czerwca

Rozpoczęły się zajęcia z przyrody na wydziale filozoficznym tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Lipiec 1943 roku

28 lipca

Podczas pacyfikacji Woli Justowskiej został zamordowany m.in. Zygmunt Angelus asystent Państwowej Szkoły Przemysłowej Wydział Chemii.

30 lipca

Ukazało się rozporządzenie o reorganizacji ustroju i nauczania w polskich szkołach powszechnych.

Sierpień 1943 roku

3 sierpnia

Zarządzono, że od jesieni do dwu i trzyletnich szkół zawodowych będzie przyjmowana wyłącznie młodzież, która odbyła służbę budowlaną.

10 sierpnia

Aresztowano Henryka Rowida, nauczyciela, założyciela i redaktora „Ruchu Pedagogicznego” i „Chowanny”, autora licznych prac pedagogicznych i psychologicznych. Zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

Wrzesień 1943 roku

23 września

Obóz koncentracyjny w Dachau opuścił Kazimierz Pazdro chemik, aresztowany w czasie „Sonderaktion Krakau”.

Październik 1943 roku

Na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczęły się zajęcia z farmacji.

10 października

Na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczęły się zajęcia z chemii.

20 października

Przy ulicy Wąsowicza 8 (obecnie Smoleńsk), zastrzelony został Reichdeutsch (kolaborant) Władysław Gostyński, były profesor Szkoły Przemysłowej.

21 października

Przy ulicy Wąsowiczów rozstrzelano 12 zakładników z więzienia na Montelupich, był to odwet za zabicie Reichdeutscha Władysława Gostyńskiego byłego profesora Szkoły Przemysłowej.

Listopad 1943 roku

Rozpoczęły się zajęcia z historii sztuki na Wydziale Filozoficznym tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

15 listopada

Miało miejsce konspiracyjne posiedzenie Komisji Historyczno-Literackiej Polskiej Akademii Umiejętności. Profesor Stanisław Pigoń wygłosił referat na temat „Charakteru polskiej literatury ludowej”.

Grudzień 1943 roku

Powstał tajny ośrodek szkół średnich nr 10, nie związany z żadną szkołą.

31 grudnia

Rozwiązano urząd kuratora szkół wyższych, jaki został utworzony 29 października 1940 r. na jego miejsce utworzono w Wydziale Nauki, Wychowani i Oświaty Ludowej rządu Generalnego Gubernatorstwa referat dla spraw wyższych szkół, którego kierownikiem został Teofil Columbus, a budynki Uniwersytetu Jagiellońskiego przeszły pod zarząd tzw. Verwaltung der Staats – grundstücke”.

Styczeń 1944 roku

28 stycznia

Przy ulicy Józefińskiej otwarto polską szkołę powszechną. Była to jedna z dwóch szkół tego typu uruchomionych przez okupanta. Ich otwarcie miało stanowić dowód „nowej polityki” Hansa Franka wobec Polaków.

Luty 1944 roku

1 lutego

W Bibliotece jagiellońskiej zorganizowano tajne obchody 70 urodzin profesora Kazimierza Nitscha. Przemowę wygłosił Edward Kuntze dyrektor biblioteki. Profesorowi natomiast wręczono „Bibliografię” jego prac przygotowana przez Wandę Żukrowska i pamiątkowy rękopis.

6 lutego

Podczas tajnej Komisji Językoznawstwa Polskiej akademii Umiejętności zorganizowano obchody 70-urodzin profesora Kazimierza Nitscha. Przemowę wygłosił profesor Władysław Szafer i wręczył mu maszynopis książki pamiątkowej „Inter arma”. Wygłoszono także referat Stanisława Semkowicza i Stanisława Urbańczyka „O imię pierwszego księcia polskiego”.

Marzec 1944 roku

14 marca

Przy ulicy Warszawskiej 48 otwarto szkołę zawodową dla ogrodników.

Kwiecień 1944 roku

Na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczęły się zajęcia z fizyki.

15 kwietnia

Zmarł w Krakowie Kazimierz Piech profesor anatomii i cytologii roślin Uniwersytetu Jagiellońskiego, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

Maj 1944 roku

2 maja

Zmarł w Krakowie Walery Łoziński, geolog, gleboznawca i profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego.

12 maja

W Krakowie zmarł Jan Jargosz, geolog, paleontolog, wykładowca Akademii Górniczej.

Lipiec 1944 roku

Żołnierze Armii Krajowej (AK) dokonali akcji na kasę „społem” przy ulicy Dietla 23 zdobywając 500 tysięcy złotych. Kierownictwo oporu społecznego przekazało te pieniądze na tajne nauczanie i opiekę społeczną.

Sierpień 1944 roku

Z Zakładu Medycyny Sądowej Uniwersytetu Jagiellońskiego wywieziono około 50-ciu skrzyń z wartościowymi przyrządami naukowymi i inwentarzem.

8 sierpnia

Przy ulicy Harcerskiej przejeżdżający patrol niemiecki zastrzelił bez ostrzeżenia pracującą w ogródku działkowym Helenę Patynową, lat 48, nauczycielkę szkoły powszechnej nr 30, zamieszkała przy ulicy Madalińskiego 48.

Wrzesień 1944 roku

1 września

Z nowym rokiem szkolnym wprowadzono do szkół powszechnych nowy program nauczania, który główny nacisk kładł na arytmetykę i geometrię. W myśl tego programu szkoła miała być szkoła wysiłku i dzielności, szkołą która w ten sposób podbuduje wiedzę, aby nauka uzdolniła młodzież do fachowej pracy i systematycznej działalności.

20 września

W szkołach powszechnych rozpoczął się rok szkolny.

Październik 1944 roku

1 października

Przy Męskich Kursach Przygotowawczych powstał tajny ośrodek nr 9 szkoły średniej.

21 października

Przy ulicy Józefińskiej 39 otwarto drugą szkołę powszechną nr 26, przy tej samej zaś ulicy pod numerem 37 ochronkę. W uroczystości tej wzięły udział starosta miejski. W Krakowie czynne były wówczas 74 polskie szkoły powszechne, w których zatrudnionych było 535 nauczycieli.

Listopad 1944 roku

13 listopada

Zmarł Ludwik Kamykowski, historyk literatury, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, były więzień obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen.

15 listopada

Aresztowany został Artur Żagan – łącznik tajnego Śląskiego Biura Szkolnego z Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu. Zginął 6 marca 1945 roku w Dorze koło Nordhausen.

16 listopada

Aresztowano 3 pracowników tajnego Śląskiego Biura Szkolnego: Kazimierza Popiołka, Stanisława Kuśnierza i Władysława Skrzyniarza. Wszyscy zginęli w obozach koncentracyjnych.

Grudzień 1944 roku

14 grudnia

Zmarł Maciej Starzewski profesor prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, byłego więźnia obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

15 grudnia

Zmarł Tadeusz Longin Zawadzki, starszy asystent I zakładu Chemii Uniwersytetu Jagiellońskiego, były więzień obozu koncentracyjnego Sachsenhausen.

Koniec roku 1944

Zorganizowano dwa tajne ośrodki szkół średnich: nr 16 przy przedwojennym Państwowym Liceum Administracyjnym i nr 18 założony dla młodzieży warszawskiej przez nauczycieli wysiedlonych po powstaniu z Warszawy.

Styczeń 1945 roku

19 stycznia

Wkroczenie do miasta Krakowa oddziałów Armii Czerwonej – koniec okupacji niemieckiej, ujawnianie się administracji szkolnej, koniec tajnego nauczania w Krakowie

Kalendarium zestawione na podstawie:

Materiałów opracowanych przez B. Maja i Krzyżanowskiego, Archiwum ZNP Zarząd Okręgu Małopolskiego i Archiwum ZNP Oddziału Kraków Śródmieście.

Chrzan B., *Ofiary eksterminacji i terroru hitlerowskiego spośród nauczycieli i pracowników szkolnictwa miasta Krakowa*, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych VIII, R. 1968, s. 185-223.

Chrzan B., *Tajne władze oświatowe w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych VIII R. 1968, s. 33-58.

Chrzan B., *Władze szkolne Miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939-1945*

Małopolska w czasie II wojny światowej – Kalendarium – strona internetowa.

Chwalba A., *Okupacyjny Kraków*, Kraków 2011

Ujejski A., *Tajne nauczanie w Krakowie w latach 1939-1945*, Kraków 2009 – strona internetowa Zarządu Głównego Okręgu Małopolskiego ZNP.

Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974

Pracownicy i wykładowcy AGH polegli w wojnie obronnej 1939 r. oraz zamordowani przez NKWD w 1940 r.

1. **Gosławski Włodzimierz (1903-1940)**, doktor, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego chemii, asystent Akademii Górniczej, walczył w 20 pułku piechoty podczas wojny obronnej 1939 r. był ranny. Zginął podczas przeprawy w Tatrach, w drodze do polskiego wojska we Francji w 1940 r.
2. **Grzebieniowski Tadeusz (1908-1939)**, inżynier mechaniki starszy asystent Akademii Górniczej, oficer rezerwy poległ na froncie w 1939 r.
3. **Jelonek Augustyn (1906-1939)**, doktor inżynier metalurg, adiunkt w Akademii Górniczej, oficer rezerwy. Walczył w kampanii wrześniowej następnie dostał się do niewoli sowieckiej, zamordowany w 1940 r.
4. **Mitera Zygmunt (1903-1940)**, doktor inżynier górniczy, wykładowca Akademii Górniczej, oficer rezerwy stanął do walki we wrześniu 1939 r., dostał się do niewoli sowieckiej i został zamordowany w 1940 r.

5. **Ramza Tadeusz (1901-1940)**, mgr inżynier górnik, starszy asystent w Akademii Górniczej, walczył w wojnie obronnej 1939 r., dostał się do niewoli sowieckiej i został zamordowany w 1940 r.
6. **Zarosły Tadeusz (1907-1939)**, mgr Uniwersytetu Jagiellońskiego, asystent w Akademii Górniczej, powołany do wojska w 1939 r. walczył pod Lwowem z niemieckimi grenadierami pancernymi, gdzie poległ.

Zestawione na podstawie:

B. Barchański, *I oni też tam byli, o pracownikach naukowych Akademii Górniczo Hutniczej bestialsko zamordowanych przez NKWD przed 70 laty*, Biuletyn AGH 2010 maj nr 29, s. 47-50.

H. Sieński, *Tablice – pamięć wiecznie żywa – część VI. II wojna światowa*, Biuletyn AGH 2010 listopad nr 71, s. 28-30

B. Chrzan, *Ofiary eksterminacji i terroru hitlerowskiego spośród nauczycieli i pracowników szkolnictwa miasta Krakowa*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN” t. VIII 1968 r, str. 185-223.

Księga Pamiątkowa poświęcona martyrologii nauczycielstwa i pracowników oświaty i nauki Krakowa w latach okupacji hitlerowskiej 1939-1945, oprac. B. Majewski, Archiwum ZNP Zarząd Okręgu Małopolskiego.

Tajne nauczanie średnie w Krakowie w okresie okupacji 1939-1945

Ilość ośrodków	18
Ilość kompletów uczniowskich	około 400
Ilość uczniów	około 22000
Ilość nauczycieli	570
Ilość zdanych egzaminów dojrzałości [matur]	770

Tajne nauczanie w Krakowie w zakresie programu klas V-VII szkoły powszechnej w latach 1940-1945

Rok szkolny	Ilość kompletów	Ilość uczniów
1940/41	15	75
1941/42	34	172
1942/43	80	392
1943/44	158	785
1944/45	123	628

Źródło: Na podstawie danych zarejestrowanych w konspiracyjnej Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury

Spis ilustracji

- Rys. 1 *Tekst odezwy Prezesa Okręgu Krakowskiego ZNP – Władysława Sieńki do Prezesów Ognisk i Oddziałów Powiatowych ZNP z sierpnia 1939 r.*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 10
- Rys. 2 *Wciągnięcie flagi hitlerowskiej na Wawelu, Kraków, 6 IX 1939*; BJ Oddz. Graf. Stow. NE CEDAT ACADEMIA 13
- Rys. 3 *Gmach Akademii Górniczej zajęty przez hitlerowców i przemieniony na siedzibę rządu Generalnej Guberni*; reprodukcja fotograficzna: Krakau. Ein Bildbuch, Hrsg. im Auftrage des Stadthauptmannes der Stadt Krakau von Othmar L. Rodler, Krakau 1944, s. 95 13
- Rys. 4 *Niszczenie pomnika Adama Mickiewicza na Rynku Głównym w sierpniu 1940*; BJ IF 6294 14
- Rys. 5 *Dr Marian Cichocki – członek Miejskiej Komisji Oświaty*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 15
- Rys. 6 *Władysław Sieńko – wieloletni prezes Zarządu Okręgu ZNP w Krakowie*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 15
- Rys. 7 *Niszczenie sprzętu uniwersyteckiego przez okupanta. Biblioteka Jagiellońska rok 1940*; fot. Gustaw Schmagier, BJ IF 8162 16
- Rys. 8 *Jan Smoleń – kierownik Okręgowego Biura Szkolnego*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 18
- Rys. 9 *Bronisław Chrzan – przewodniczący oraz referent Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury, wieloletni członek ZNP*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 18
- Rys. 10 *Działacze TON Okręgu Krakowskiego*; Archiwum Rady Głównej Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa. 23
- Rys. 11 *Ozdobny dyplom Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty AK*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 24

- Rys. 12 Świadczenie dojrzałości liceum ogólnokształcącego w Zamościu z 1942 r.; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 24
- Rys. 13 Rozwiązanie zakonspirowanych nazw Tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego; rkps, 1 k. AUJ KHUW 5-1a 26
- Rys. 14 Sposób organizacji TON. Na podstawie danych zawartych w Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego; opracował Aleksander Ryś 34
- Rys. 15 Struktura Tajnych Władz Szkolnych w okresie okupacji 1939 - 1945. Na podstawie danych zawartych w Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego; opracował Aleksander Ryś 37
- Rys. 16 Lista z własnoręcznymi podpisami 172 więźniów "Sonderaktion Krakau"; Oryginał podpisów jest przechowywany w Archiwum BJ, własność: Andrzej R. Małecki 43
- Rys. 17 Komplet chemiczny podczas ćwiczeń z wiskozymetrem w mieszkaniu państwa Pogany w Krakowie; fot. własność: Andrzej R. Małecki 44
- Rys. 18 Komplet tajnego nauczania na wykładzie z paleografii w mieszkaniu Zofii Dydo w Krakowie; reprodukcja fot. własność: Antoni Franaszek 48
- Rys. 19 Zaświadczenie dla Alfreda Zaręby o zdaniu egzaminu; maszyn., 1 k. własność: Maria Zarębina 49
- Rys. 20 Podziękowanie dla Państwa Szaferów za udzielenie gościny w ich domu na zebrania naukowe podczas niemieckiej okupacji; maszyn., 1 k. BJ Przyb. 798/76 50
- Rys. 21 Zaświadczenie potwierdzające organizację tajnego nauczania podczas okupacji; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 51
- Rys. 22 Dyplom tymczasowy ukończenia konspiracyjnej Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty Armii Krajowej; J. Babczenko, R. Bolduan, „Kryptonim KD”, Wyd. Morskie 1965, Gdynia 1965, s. 39 56

-
- Rys. 23 *Tabela dydaktycznego układu przedmiotowo-czasowego programu Zastępczych Kursów Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty AK*; D.Gozdawa-Gołębiowski, „Szkolenie podchorążych w ZWZ-AK”, Rozdz V, W: „Zbroja” Materiały i źródła do dziejów Wojska Polskiego XIX i XX wieku, Tom II, Wyd. Sekcji Wojskowości Polskiej XIX i XX wieku Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1985, s.41 56
- Rys. 24 *Michalina Czekajowska ps. „Osa”*; ze zbioru Ryszarda Czekajowskiego 59
- Rys. 25 *Ryszard Czekajowski przy punkcie terenowym na Wysokim Zamku we Lwowie*; ze zbioru Ryszarda Czekajowskiego 59
- Rys. 26 *Ręcznie pisane ołówkiem chemicznym przez kalkę materiały stanowiące syntetyczny skrypt przedmiotowy*; ze zbioru Michaliny Czekajowskiej 60
- Rys. 27 *Pismo Arbeitsamtu (okupacyjnego Urzędu Pracy) z 1941 r.*; ze zbioru Ryszarda Czekajowskiego 66
- Rys. 28 *Kazimiera Czekajowska ps. „Epos”*; ze zbioru Ryszarda Czekajowskiego 66
- Rys. 29 *Inspekcja niemieckich oficerów SS w oficjalnej okupacyjnej szkole pow-szechnej*; W. Głębocki, K. Móravski „Kultura Walcząca 1939-1945. „Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji”, Wyd. Interpress, Warszawa 1985 67
- Rys. 30 *Informator wydany z okazji otwarcia Staatsbibliothek Krakau, 1941*; Staatsbibliothek Krakau. Feierliche Eröffnung durch den Herrn Generalgouverneur Reichsminister Dr. Frank am 4. April 1941. Krakau 1941, własność: Teresa Malik 72
- Rys. 31 *Przemówienie Hansa Franka podczas otwarcia Biblioteki*; reprod. fot.: Staatsbibliothek Krakau. Feierliche Eröffnung durch den Herrn Generalgouverneur Reichsminister Dr. Frank am 4. April 1941, Krakau 1941, s. [1]Stow. NE CEDAT ACADEMIA 72
- Rys. 32 *Pierwszy rektor Akademii Górniczej prof. dr Antoni Hoborski*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 73
- Rys. 33 *Rektor Akademii Górniczej w latach 1938-39 prof. zw. inż. Władysław Takliński*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego 73

-
- Rys. 34 *Prof. AG Antoni Meyer, doktor praw, inżynier górnictwa; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego* 74
- Rys. 35 *Zastępca dyrektora PSTGHM, docent Akademii Górniczej Marian Mięswicz; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 74
- Rys. 36 *Budynek Akademii Górniczej na Krzemionkach w Krakowie; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 76
- Rys. 37 *Rektor W. Goetel i prof. AG inż. Stefan Czarnocki, kierownik Oddziału Górniczego PSTGHM; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 77
- Rys. 38 *Grupa uczniów Oddziału Hutniczego PSTGHM w 1942 r. przed wejściem do budynku AG na Krzemionkach; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 85
- Rys. 39 *Wspólna wigilia profesorów i uczniów w 1943 r. w PSTGHM na Krzemionkach; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 85
- Rys. 40 *Fotografia zbiorowa profesorów i absolwentów Oddziału Górniczego PSTGHM z 1944 r.; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 98
- Rys. 41 *Spotkanie gubernatora Hansa Franka z urzędnikami niemieckiego sądo-wnictwa w Generalnym Gubernatorstwie (sala Akademii Górniczej); Narodowe Archiwum Cyfrowe, Sygn. 2-2809.* 101
- Rys. 42 *Posiedzenie rządu Generalnego Gubernatorstwa w gmachu Akademii Górniczej w Krakowie; Narodowe Archiwum Cyfrowe, Sygn. 2-2812* 102
- Rys. 43 *Apel członków rządu i urzędników w siedzibie rządu Generalnego Gubernatorstwa (gmach Akademii Górniczej – widoczny hall główny); Narodowe Archiwum Cyfrowe, Sygn. 2-3445* 103
- Rys. 44 *Spotkanie funkcjonariuszy SS w siedzibie rządu Generalnego Gubernatorstwa (gmach Akademii Górniczej) w Krakowie; Narodowe Archiwum Cyfrowe, Sygn. 2-4631* 104
- 179

-
- Rys. 45 *Portret rektora W. Goetla namalowany przez Józefa Pochwalskiego*; <http://www.agh.edu.pl/uczelnia/historia-i-tradycja/poczet-rektorow-agh/walery-goetel/> 123
- Rys. 46 *Projekt odznaki „Za Tajne Nauczanie TON 1939-1945” oraz sama odznaka*; Archiwum Okręgu Małopolskiego Związku Nauczycielstwa Pol-skiego 124
- Rys. 47 *Wniosek organizacji związkowych w AGH do JM Rektora o uhonorowanie przez Akademię nauczycieli i organizatorów TON*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 126
- Rys. 48 *Spotkanie noworoczne JM Rektora AGH Mirosława Handkego z nauczycielami i organizatorami TON*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 127
- Rys. 49 *Tablica Pamięci Tajnej Organizacji Nauczycielskiej ufundowana przez ZNP w AGH*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 128
- Rys. 50 *Akt erekcyjny Tablicy Pamięci TON z 1995 roku*; Archiwum Rady Uczel-nianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 129
- Rys. 51 *Uroczyste odsłonięcie Tablicy Pamięci TON*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 130
- Rys. 52 *Kwiaty pod Tablicą Pamięci TON składa prezes RU ZNP R. Staszewski*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 130
- Rys. 53 *Poświęcenie Tablicy Pamięci TON*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 130
- Rys. 54 *Obchody 61. rocznicy Sonderaktion Krakau. Kwiaty składa JM Rektor prof. Ryszard Tadeusiewicz*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej 131
- Rys. 55 *Przy Tablicy Pamięci TON stoją od lewej: R. Staszewski, A. Bolewski, Z. Kawecki, R. Czekajowski*; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Aka-demii Górniczo-Hutniczej 131

- Rys. 56 *Obchody 75. rocznicy Sonderaktion Krakau. Władze AGH wraz z delegacją RU ZNP w AGH; fot. Z. Sulima* 132
- Rys. 57 *Obchody 75. rocznicy Sonderaktion Krakau; fot. Z. Sulima* 132
- Rys. 58 *Okładka wydawnictwa „Związek Nauczycielstwa Polskiego w służbie edukacji i wartości narodowych”; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 133
- Rys. 59 *Okładka wydawnictwa „Tajne nauczanie w polskim szkolnictwie cywilnym i wojskowym podczas konspiracji 1939-1945”; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 133
- Rys. 60 *Prof. Andrzej Bolewski podczas uroczystości wręczenie Orderu Orła Białego w rozmowie z Prezydentem RP Aleksandrem Kwaśniewskim; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 134
- Rys. 61 *Wniosek RZ ZNP w AGH o uhonorowanie prof. A. Bolewskiego Orderem Orła Białego; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 135
- Rys. 62 *Prof. Andrzej Bolewski z Orderem Orła Białego; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 135
- Rys. 63 *Zaproszenie na uroczystość 60-lecia powstania konspiracyjnego nauczania i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 136
- Rys. 64 *Uczestnicy uroczystości 60-lecia powstania TON w Auli A-0 AGH; Archiwum Rady Uczelnianej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej* 137
- Rys. 65 *Pomnik Nauczycieli Tajnego Nauczania 1939-1945 w Warszawie; http://warszawa.wikia.com/wiki/Plik:Pomnik_Nauczycieli_Tajnego_Nauczania_1939_-1945.jpg* 137
- Rys. 66 *Uroczystości 70-lecia TON w Auli UJ. Przemawia Prezes ZG ZNP Sławomir Broniarz; fot. D. Sala* 139
- Rys. 67 *Referat nt. Działalności TON wygłasza Prezes Okręgu Małopolskiego – Andrzej Ujejski; fot. D. Sala* 139

<i>Rys. 68 Uczestnicy uroczystości 70-lecia TON w Auli Uniwersytetu Jagiellońskiego; fot. D. Sala</i>	<i>139</i>
<i>Rys. 69 Uroczystości 70-lecia TON w Auli Uniwersytetu Jagiellońskiego. Odznaczeni działacze TON; fot. D. Sala</i>	<i>140</i>